

Mäetagused 86

Erakirjad kui uurimisallikad

Armas Wend!

N° 2.

pag 147

N^{uud} lakkitame siimole ja siimo armusa lastele paljoterwit
ja lakkitame so ramata Amblasse. Ni hästi kui ma moiffin
teggim ma jedda armastusse himmoga walnis. Ja tannafin omis
teggias ja teid. Oma Temma kannatamisfe aial Temma sarna
saino sain kirjotada. Ja sowifin: et se teie armusa lastele magga-
saks teiwa pallokeseks ja ääks, keik nende tühkikest ello aega siin
ilmas, ja nüüd sowin paljo terwit keik minno armusa wenda-
dele, selle armusa wenna Karro ma Josefile, temma king on
minno kingele wägga taltaw olnud, keik ke asemetel jo nende õnfa
isa aial, siis ollime weel ikko sees no red, ja nüüd ollime jo
wannad hakkame ikko ello siin loppetama, Jesus olgo kideleud
omno iggawesse sure armosest, et Temma mind on ütles ar-
ratamis patto armest, minna ollen jo halga aega Jesussega olma
pato hadda littegi olnud. Jaso weel hakkat jedda, et ma polle was-
teminne Temma jare taluid, ja kindlamine Temma kuis
kinni seisnud. Oh kas mul on eusest seft ääksi. Todda tannada
minna pean jedda keik omma wendade feltse ja keik Temma
koggodusse seft tannama, et Temma keid on ütles ärrata ni.
Kui pea olleks minno willets waim ärra Raftand ja Raiwand,
Kui Jesusse rahwa feltse mo waimo tocks ei olleks olnud, Oh keik
olten jedda maifinid ja tannud, kui suur õnfa saminne on olnud
Jesusse worre koggodusse. Oh keik keik ääkski tannine koggodusse
minno õnfaist malle ei olle ette laggenud. Siis on pähha Waim!
mo ette laggenud, ja koggodusse õnfa saminne minno õnfaist
tannitand, se pärrast armfad wennad peame ikka allate Jesusse
koggodusse ja wendade feltse peale möttema kanni moie siin
hadda orros romame, semmi kui moie Temma jare same jenna
sure koggodusse keis need ued taltud Tallele taltakse, se õige
talle leia selle talle te nimmela. Oh olleksime seft! Oh olleksime
seft. Ni nüüd jattan teid keik sammalaga keik minno armfad
Kadrina Wennad! ja Jed! ja amman teile waimud siid, ja tan-
nan teid selle sõbruse seft, mis teil minno wacse madresse wasto
siin willetas ilmas olnud. Nüüd arka jo se aeg liggi jodd ma
mil moie õige suur ja se igganime sõbrus jaab algama, keis
moie terretamisfed maggusad jawad ollema, ei nenda tuimad
ogga waetimid kui siin wälletas maias. Oh olleksime seft! Oh
olleksime seft.

Kuusalu kihelkonna Kolga valla talupoja ja vennastekoguduse liikme Kulli Jüri kiri kogudusevend Sepa Hansule 3. aprillist 1797. EKM ERA ÕES, EK 65, l 147.

Esikaanel: The Letter Writer. John Templeton Lucas, õli lõuendil, 1877. York Art Gallery. Image courtesy of York Museums Trust :: <https://yorkmuseumstrust.org.uk/> :: Public Domain

Eesti Kirjandusmuuseumi
folkloristika osakonna rahvausundi ja meedia töörühm
MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Mäetagused

86

Erakirjad kui uurimisallikad

(vaata ka: <http://folklore.ee/tagused>)

Toimetaja

Mare Kõiva

Külalistoiimetajad

Triinu Ojamaa & Maarja Hollo

EKM Teaduskirjastus

Tartu 2023

Toimetaja: Mare Kõiva
Külastajad: Triinu Ojamaa & Maarja Hollo
Tegevtoimetaja: Asta Niinemets
Veebitoimetajad: Andres Kuperjanov & Maris Kuperjanov
Uudised: Asta Niinemets & Piret Voolaid
Inglisekeelsed kokkuvõtted: Tiina Mällo
Kaanekujundus: Andres Kuperjanov

Toimetuskolleegium 2021–2026: Ekaterina Anastasova (Bulgaaria Teaduste Akadeemia Etnoloogia ja Folkloristika Instituut koos Etnograafiamuuseumiga, Bulgaaria), Juri Berezkin (Peterburi Etnograafainstituut, Venemaa), Meelis Friedental (Tartu Ülikool, Eesti), Tõnno Jonuks (Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu Ülikool, Eesti), Janina Kursite (Läti Ülikool, Läti), Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool, Eesti), Pauliina Latvala-Harvilahti (Turu Ülikool, Soome), Kazuto Matsumura (Tokyo Ülikool, Jaapan), Tatiana Minniyakhmetova (vabakutseline uurija, Austria), Diarmuid O'Giollain (Corki Ülikool, Iirimaa), Piret Paal (Paracelsuse meditsiineraülikool, Austria), Péter Pomozi (Eötvös Lorándi Ülikool (ELTE), Budapest, Ungari), Urmas Sutrop (Tartu Ülikool, Eesti), Guntis Šmidchens (Washingtoni Ülikool, Seattle, USA), Aimar Ventsel (Tartu Ülikool, Eesti)

Väljaande valmimine on seotud Eesti Kirjandusmuuseumi projektiga EKM 8-2/20/3 ja Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fondiga (Eesti-uuringute Tippkeskus). Trükitud Eesti Kultuurkapitali toetusel.

Indekseerijad: MLA Folklore Bibliography, Ulrich's Periodical Directory, Internationale Volkskundliche Bibliographie = International Folklore Bibliography = Bibliographie Internationale d'Ethnologie, C.E.E.O.L., CEJSH, EBSCO Publishing Humanities International Complete, Scopus, DOAJ

Toimetuse aadress: Mäetagused, Vanemuise 42–235, 51003 Tartu
tel +372 737 7740, +372 737 7709; faks +372 737 7706
e-post: folklore@folklore.ee

ISSN 1406–992X

doi:10.7592/MT2023.86

© Eesti Kirjandusmuuseum

MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Autorid

Kaas Andres Kuperjanov

Vastab Creative Commons BY-NC-ND 4.0 tingimustele

Sisukord

Kirjažanrist Euroopa kultuuriloos ning kirjavahetuste avaldamisest ja uurimisest Eestis <i>Triinu Ojamaa, Maarja Hollo</i>	5
“Ma palun saatke mulle üks erakiri...” Intersubjektiivsus Jaan Saalvergi kirjades Jakob Hurdale <i>Katre Kikas</i>	31
“Mis on möödas ega see ei kordu...” Kurt Eiskopi kirjad Edith Eiskopile aastaist 1940–1941 kui ajalootunnistaja tunnistus <i>Maarja Hollo</i>	53
Eesti mobilisatsioonipõgenike kirjasuhtlusest Soome Jätkusõja ajal <i>Triinu Ojamaa</i>	73
Luulesõrestik üle ookeani. Marie Underi ja Ivar Ivaski kirjavahetuse teemaanalüüsi poole <i>Marin Laak, Tiina Ann Kirss</i>	97
Kirjanik Valev Uibopuu perekondlik kirjavahetus eksiilis: ühise kirjade ruumi loomine distantse lühendamise abil <i>Anna Hukka</i>	123

TOIMETUSE VALIKUST

Diasporaa etnokultuuriline portree Kesk-Venemaal: Kama-tagused udmurdid, moodustumine, kultuur ja suhted naabritega <i>Eva Toulouze, Nikolai Anisimov, Ranus Sadikov</i>	139
--	-----

IN MEMORIAM

Dan Ben-Amos
Mare Kõiva 181

Nikolai Mokšin
Julia Suškova, Elena Mokšina 183

UUDISED

Eesti Rahvaluule Arhiivi laekumistest 2022
Risto Järv, Taive Särg, Kadri Tamm, Astrid Tuisk 187

Online-seminaride sari “Kultuurid sõjarežiimis”
Sergei Troitskiy 195

Kroonika 198

Kaastööst 215

Kirjažanrist Euroopa kultuuriloos ning kirjavahetuste avaldamisest ja uurimisest Eestis

Triinu Ojamaa

Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur
triinu.ojamaa@kirmus.ee

Maarja Hollo

Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur
maarja.hollo@kirmus.ee

Teesid: Toetudes rahvusvahelises teaduses kaalukatele kirjavahetuslastele uurimustele, annab artikkel lühiülevaate Euroopa epistolaarse traditsiooni kujunemisloolulisematest seikadest. Üksikasjalikumalt võetakse vaatluse alla viimaste aastakümnete suundumused, mis iseloomustavad erakirjavahetuste publitseerimist ja uurimist Eesti humanitaarias. Seoses sellega käsitletakse sariväljaande “Litteraria: eesti kultuuriloo allikmaterjale”, ajalookultuuri ajakirja Tuna ning mitme mahuka tekstikriitilise väljaande koostamise käigus aastate jooksul vormunud põhimõtteid, mida uurijad järgivad silmapaistvate loovisikute epistolaarse pärandi avalikkusele kättesaadavaks tegemisel. Artiklis tuuakse näiteid Eestiga seotud isikute kirjavahetustel põhinevate süvauurimuste kohta, analüüsides nende seoseid kirjavahetuste publitseerimise traditsiooniga. Põgusalt käsitletakse uurimuste probleemistiku avardamist 21. sajandi algupoolel, kui teadustöös hakati allikmaterjalina väärtustama tavaliste inimeste argielukirju.

Märksõnad: Eesti, Euroopa, kirjade publitseerimine, kirjade uurimine, kirjažanr

Ajakirja Mäetagused erinumbrisse “Erakirjad kui uurimisallikad” koondatud uurimused käsitlevad eestlaste kirjasuhtlust 19. ja 20. sajandil. Sissejuhatusena teemasse vaatleme käesolevas artiklis viimaste aastakümnete suundumusi, mis iseloomustavad erakirjavahetuste publitseerimist ja uurimist Eestis ning esitame kõnekamaid fakte kirjažanri kujunemisloost Euroopas, mille algus ulatub tagasi antiikaega. Sajandite jooksul on epistolaarses traditsioonis toimunud muutusi alates kirja koostamise reeglitest kuni kirjade adressaadile kättetoimetamise viisideni. Kirjade funktsioon sõnumi edastajana, samuti sideme looja ja alalhoidjana adressandi ja adressaadi vahel on püsinud, olenemata sellest, kas suhtluseks kasutatakse kiilkirjas tahvlikesti või mõnda kaasaegset e-formaati. Kirjažanri ajalugu näitab, et erakirjade avalikkusega jagamise idee tekkis juba

pea kahe aastatuhande eest ning publitseerimise algus ulatub samuti sajandite taha. Kirjauurimustele tuginedes võib öelda, et ajajärguti on see tegevus aktiivsem, järgneda võib huvi taandumine ning seejärel käivitab mingi ühiskonnas asetleidnud sündmus või hoiakute ja huvide teisenemine uue tõusu. Tänapäeval saadetakse paberkirju harva, kuid paradoksaalsel kombel on erakirjavahetuste populaarväljaanded hakanud nõudlema kohta viimase aastakümne (auto) biograafiliste menuraamatute hulgas. Toetudes lähiminevikus ilmunud raamatutele näeme, et sageli pakuvad need lugemiseks kahe ühiskonnas tuntud loovisiku kirjavahetust. Omalaadse näitena võib nimetada Jüri Arraku ja Ilmar Vene kirjavahetust aastatest 1994–2017, mille kirjapartnerid otsustasid oma eluajal publitseerida; see ilmus kolmes köites (Arrak & Vene 2016; Arrak & Vene 2017; Arrak & Vene 2018). Eve Annuki (2017: 152) arvamuse kohaselt võib Arraku ja Vene erakirjavahetust käsitleda kultuurilise kommunikatsiooni vormina, mille väärtus seisneb eelkõige selles, et lisaks kahele kirjapartnerile kõnetavad need kirjad oma mitmekesiste aruteludega laia lugejaskonda.

Aastal 2022 ilmus Jaan Kaplinski ja Tõnu Õnnepalu “Kirjad” (Kaplinski & Õnnepalu 2022); raamatu ilmumise ajaks oli Kaplinski meie hulgast juba lahkunud. Raamatusse on koondatud kahe vaimupartneri e-kirjavahetus ajavahemikust detsember 2020 – juuli 2021, mida kaanetekstis iseloomustatakse kui “intellektuaalset lobisemist”, lisades, et selle trükkis avaldamine mõlkus Kaplinskil mõttes juba siis, kui kirjasuhtlus alguse sai. Arvatavasti ei olnud kirjavahetuste avaldamise idee tema jaoks sugugi uudne, see võis idanema hakata kümmekond aastat varem. Selliseks oletuseks annab põhjust aastal 2023 kirjastuse Hea Lugu poolt avaldatud e-kirjavahetus Kadri Kõusaarega (Kaplinski & Kõusaar 2023). Esimene kiri pärineb aastast 2007 ning juba sellel ajal levis meedias ka vihjeid, et Kaplinski ja Kõusaare kohati essee- ja kohati päevikulaadsed kirjad, kus Kõusaare sõnul on juttu “kõigest, mis pähe tuleb”, võiksid kunagi raamatuna laia lugejaskonna ette jõuda (Kroonika 4.02.2008).

Nimetatud raamatute puhul äratav tähelepanu, et ajaline distantis kirjade kirjutamise ja publitseerimise vahel on väga lühike ehk umbes nii pikk, kui kaua aega kulub kirjade trükki toimetamiseks. Teiseks, need väljaanded ei ole seotud teaduslike eesmärkidega, kuid võiksid siiski sobida teadusuurimuste allikmaterjaliks, kuna avaldatud kirjad on publitseeritud koostaja- või toimetajapoolsete muutusteta või vähemalt näivad sellistena. Väljaannetel ei ole ees- ega järelsõnu, mistõttu saame selles osas toetuda ainult kaanetekstidele. Näiteks on Arrak oma kaanejutus tunnistanud, et ehkki ta pole kunagi kavatsetanud erakirju avalikkuse ette tuua, ei lugenud ta neid enne kirjastusele loovutamist isegi mitte läbi, seega on need lugejani jõudnud täiesti ehedal kujul, mis annabki väljaandele teadusliku väärtuse. Kirjavahetuste uurijad töötavad enamasti arhiivimaterjalidega. Selliseid kirju, kus lisaks kultuuriteemadele on

juttu ka igapäevaelu asjadest või “kõigest, mis pähe tuleb”, ei ole arhiividesse kogunenud kuigi palju, ent uurijahuvi nende vastu on kasvutrendis. Viimasel ajal on hakatud koguma ka tavainimeste kirju: 2020. aastal korraldasid Ühendus Eesti Elulood ja Eesti Kultuurilooline Arhiiv kogumisvõistluse “Kirjad minu elus”, mis osutus erakordselt menukaks ja mille tulemusel jõudis arhiivi rohkem kui poolsada erakirjavahetust. Mõned uurimused laekunud kirjavahetustest on juba trükitud avaldatud, asetatuna nii ajaloosündmuste kui ka kirjutaja isikliku elukäigu konteksti. Kogumisvõistluse tulemusena laekunud kirjad pakuvad võimalust ühiskonnaelu nähtuste uurimiseks, kuid nad on suurepäraseks allikaks ka nendele uurijatele, kes püüavad luua süsteemsemat pilti inimese tundeelu või enesekuvandi väljendumisest kirjades.

Kirjažanri teke ja spetsiifiliste žanritunnuste kujunemine Euroopas

Kirja peetakse üheks vanemaks autobiograafiliseks žanriks: vanimad meie ajani säilinud kirjad pärinevad Akadi ja Sumeri tsivilisatsioonidest 3. ja 2. aastajast enne Kr ning on kirja pandud kiilkirjas (Bray 2001: 551). Vana-Kreekas hõlmas retoorika õpetus ka kirjakiirjutamiskunsti. Kirjade kirjutamise oskusel oli tollel ajal eelkõige praktiline eesmärk: kirjadega tänati, õnnitleti, lohutati, vabandati, ülistati, tutvustati, anti nõu, soovitati, veendi ning esitati nõudmisi ja palveid. Vana-Kreekas arutles kirjade kirjutamise üle kuulus retoorik ja silmapaistev stilist Isokrates, kes rõhutas, et kirjad peavad olema lühikesed, isiklikud ja kirjutatud lihtsas stiilis ega tohi olla häbematud, peenutsevad ja äärmuslikult viimistletud (Sullivan 2007: 11). Isokrates ise oma kirjades neid reegleid kummatigi ei järginud: tema tekstuaalse pärandi uurija Robert G. Sullivan hinnangul on Isokratese kirjad pikad, lipitsevad, nõudlikud ja vaidlushimulised, kujundlikkusega üle koormatud ja tulevastele põlvedele mõeldes kirja pandud (*ibid.*: 11).

Kirja tõeline õitseageg saabus Vana-Roomas, kus kirjast sai omaette kirjan-
dusžanr: kirju kirjutasid nii poliitikud, filosoofid kui ka poeedid. Kõige mahu-
kam meie ajani säilinud kirjakogu, kuhu kuulub rohkem kui 900 kirja, pärineb
Cicerolt. Cicero adressaatide ring oli lai: ta oli kirjavahetuses nii teiste kaasaja
poliitikute – näiteks on säilinud kuusteist raamatut kirju mõttekaaslasel Ti-
tus Pomponius Atticusele –, lähedaste kui ka vend Quintusega (Kraus 2019:
330–331). Lähedastele ja vennale kirjutades avaneb Cicero kui pereinimene –
kannatav, kahetsev ja leinav. Ühes oma kirjades lähedastele esitab Cicero ka
omapoolse kirjade liigituse: kõige “algsem liik” ehk kirjad, mis on kirjutatud
üksnes info vahetamise eesmärgil, lõbusa sisuga kirjad ning tõsised ja kaalukad

kirjad (Cicero 2009: 165–166). Kirja vormis eelistas oma mõtteid väljendada ka filosoof Seneca, kelle peateoseks peetaksegi “Moraalikirju Luciliusele”. See koosneb saja kahekümne neljast filosoofilisi arutlusi sisaldavast õpetlikust kirjast, kus leidub kirja žanrile omaselt ka adressaadi kõnetusi ja mille eesmärgiks on lugejaile tee juhatamine enesetäiustumiseni. On oletatud, et Seneca teoses leidub nii fiktiivseid kui ka tõelisi kirju, sest Senecal oli ka tegelikult Luciliuse-nimeline sõber, kellega ta võis kirju vahetada (Vene 1996: 580).

Vana-Roomas kasutati kirja vormi ka kirjanduses: esimesena tegi seda Horatius, kes pöördub kahekümnes luule vormis kirjutatud kirjas konkreetse isiku poole, kirjutades ühtlasi ka omaenda isikust, mistõttu on tema teost peetud tähtsaks dokumendiks nii autobiograafia kui ka fiktiivsete kirjade žanri ajaloos (Hardie 2019: 411). Oma loomingus kasutas kirja vormi ka Ovidius, kelle teos “Kangelannade kirjad” koosneb viieteistkümne kuulsatest müütidest pärit naise (Penelope, Ariadne, Phaidra, Medea) värsivormis kirjast abikaasale või armukesele, kes kirja adressandi reetis või hülgas. “Kangelannade kirjades” annab Ovidius hääle ohvristaatuses naistele, kes väljendavad kirjades oma läbielamisi ja tundeid. Kirja vormi poole pöördus Ovidius ka hiljem, Musta mere ääres Tomises paguluses viibides, kus ta kirjutas veel viiest raamatust koosneva eleegiliste kirjade kogumiku “Kurvad luuletused” ja neljast raamatust koosneva teose “Kirjad Pontosest”. Erinevalt “Kangelannade kirjadest” on need kirjad autobiograafilised: pagendust kujutab Ovidius oma kirjades otsekui hauas viibimisena ja nende esmaseks adressaadiks on keiser Augustus, kes poedi pagendusse saatis, kuid lisaks temale veel ka konkreetsed, ent nimetud adressaadid, ja lugeja. Väidetavalt viib autor neis kirjades “äärmuseni epistolaarse vormi võime uurida nii ruumilist kui ka ajalist lõhet kirjutaja ja adressaadi vahel ning kindlusetuse selle suhtes, kas kirjasõnal on ikka lugejale kavatsetav mõju” (*ibid.*: 440).

Biograafiliste allikatena on oluliseks peetud poliitik Plinius Noorema kirju, mille eeskujuks olid Cicero kirjad ja mis kajastavad igapäevast elu Roomas, kuid ka palju teisi teemasid alates kaasaja poliitikast ning lõpetades arhitektuuri, puhkamise ja reisimisega. Kuulsaks on Plinius saanud oma kahes kirjas leiduvate kirjelduste tõttu 79. aastal toimunud Vesuuvi vulkaanipurskest, mille tunnistajaks ta ise oli. Väidetavalt pidas Plinius kirju kirjutades silmas nende tulevast avaldamist, luues oma kirjades teadlikult enda kuvandit (Kraus 2019: 460).

Kirjažanri avarumisest keskajal

Keskajal kujunes kirjadest peamine kommunikatsioonivorm nii ilmalikus kui ka religioosses sfääris. Kirjakirjutamiskunsti – *ars dictaminis* – õpetati ülikoolide juures, sellest sai kõrghariduse formaalne osa. Reeglite järgi kirjutatud kiri pidi koosnema tervitusest ja komplimentidest, seletusest, miks kiri on kirjutatud, taotlusest, mis pidi avama kirjutaja eesmärgi, ning kokkuvõttest ja tervitustest (Ruut 2017: 29). Keskajast pärit kirjad on jagatud kolme gruppi: esiteks kirjad, mida saab pidada kas kirjanduslikeks, pedagoogilisteks või vaimseteks dokumentideks; teiseks ärikirjad ja valitsejate kirjutatud kirjad; kolmandaks isiklikud ja pereliikmete vahelised kirjad (Rosenthal 2012: 73). Religioosse sisuga kirjade kirjutamise praktikat mõjutas enim Uus Testament, eeskätt selles sisalduvad apostel Pauluse kirjad, mis said eeskujuks teistele tolle aja religioossetele kirjavahetustele. Tuntuim religioossete kirjade kirjutaja oli nunn ja müstik Bingeni Hildegard (1098–1179), kellelt on säilinud üle kolmesaja kirja, adresseeritud paavstidele ja teistele kõrgetele vaimulikele, madalama järgu vaimulikele (abtid, abtissid, nunnad, mungad jt), ilmalikele valitsejatele (kuningas Konrad III jt) ning tundmatutele. Enamik Hildegardi kirjadest sisaldavad viidet nägemustele, mida ta kirjeldab erakordselt piltlikus keeles (Ruut 2017: 33). Isiklikest kirjadest on keskaja kontekstis esile toodud Margaret Pastoni (umbes 1420–1484) kirju oma pereliikmetele: saja ühest kirjast kuuekümmend üheksa adressaadiks on abikaasa John I, ülejäänute adressaadiks kaks vanemat poega – John II ja John III (Rosenthal 2021: 81).

Kirjakirjutamise õpetuse kujunemisest

Renessansiaja tuntuim kirjade kirjutaja oli Petrarca, kes sai mõjutusi Cicero kirjadest, kirjutades ka ise ladina keeles. Petrarca kirjutab nii oma kaasaegsetele kui ka fiktiivseid kirju, mille adressaatideks olid antiikautorid (Singer 1933: 10). Renessansiaja tuntuima kirjade kirjutamise käsiraamatu autorina on teada Francesco Negro, kelle “*Modus epistolandi*” valmis 1492. aastal. Negro loetleb oma teoses umbes kakskümmend kirjaliiki, lisades iga kirjutamiseks lühikesed reeglid ja lause, mis kirjeldab vastava kirja teemat (Burton 2007: 89).

16. sajandil oli kirjade kirjutamine Euroopas juba niivõrd levinud, et tekkis suurem vajadus vastavate käsiraamatute järele. Kõige rohkem kasutatud leidsid humanistlike õpetlaste Erasmuse “*Opus de conscribendis epistolis*” (1522) ja Justus Lipsiuse “*Epistolica institutio*” (1591), mille autorid tuginesid Vana-Rooma kirjakunsti traditsioonile. Inglismaa koolides kasutati Erasmuse

käsiraamatut palju, mistõttu trükiti seda 16. sajandil üle saja korra (Daybell 2012: 56). Erasmus eristab oma käsiraamatus teemasid silmas pidades “segatud” ja “segamata” teemadega kirju, samuti erinevaid kirjažanre, nagu näiteks julgustav, nõuandev, veenev, solvav, vabandav, hukkamõistev, palvet esitav, juhendav, soovitav, nõudev, tänu avaldav, kaebe-, lohusus- ja õnnitluskiri (*ibid.*: 56–57), andes igaühe puhul ka kirjutamiseks juhiseid ja eeskujusid. Lisaks sellele oli Erasmus ise suur kirjade kirjutaja, kellelt on säilinud tuhandetest kirjadest koosnev kogu, millest üle tuhande ta oma eluajal ka välja andis.

Teise 16. sajandi kuulsa humanisti Justus Lipsiuse teost kirja kirjutamise põhimõtetest on peetud katseks defineerida kirja kirjandusliku žanrina. Kirja käsitab Lipsius oma teoses kirjutaja isikliku väljendusena, kirjaliku vestluse vahendina, nagu mõisteti seda žanri ka Vana-Rooma ajal. Vestluslikku stiili iseloomustab Lipsius viie kriteeriumi abil: lühidus, selgus, lihtsus, elegantsus ja *decorum* ehk stiili sobivus teemaga (Young & Hester 1996: xxxix), pühendades kolmele esimesele kriteeriumile omaette peatüki. 16. sajand oli ka aeg, mil kirju hakati ladina keele asemel kirjutama aina rohkem kohalikes keeltes.

Erakirjade jõudmine raamatukaante vahele

17. sajandi Prantsusmaal hakati avaldama kuulsate isikute kirju, kellest tuntuima kirjajirjutajana on Euroopa kultuurilukku läinud Madame de Sévigné (1626 –1696): tema kirju imetleti, loeti valjusti ette, kopeeriti ja levitati juba tema eluajal (Farrell 1994: 455). Madame de Sévigné liikus Louis XIV õukonnas, kuid tundis ennast rohkem kodus Pariisi salongides, nautides ka elu maal (*ibid.*: 454). Kirjade kirjutamine oli Pariisi salongikultuuri üheks peamiseks diskursiivseks praktikaks, mida ei kasutatud üksnes informatsiooni vahetamiseks, vaid ka enese väljendamiseks. Ehkki Madame de Sévigné oli kirjavahetuses ka mitme oma sugulase ja sõpradega, vahetas ta kõige kauem – 48 aastat – kirju oma abielus tütreaga, kellele ta tavatses kirjutada paar korda nädalas. Aastail 1648–1696 kirjutatud kirjad (1371 kirja) avaldati piraatväljaandena 1725. aastal, sajand hiljem andis Madame de Sévigné'i lapselaps need ka ametlikult välja, 1745. aastal ilmus tema kirjade ingliskeelne väljaanne. Kirjade peateemaks on ema ja tütre suhted, kuid kuna need sisaldavad ka rohkelt kuulujutte ja ajastu kroonikat, on kirjad huvi pakkunud ka paljudele ajaloolastele (*ibid.*: 457) ning leidnud prantsuse kirjanduskaanonis auväärse koha.

Kirjade kirjutajana on Euroopa kultuurilukku oma jälje jätnud veel üks naine – inglanna Lady Mary Wortley Montagu (1689–1762) –, kelle kirjade esimene kogumik ilmus 1736. aastal. Hea ladina keele oskajana luges ta palju rooma autoreid, kelle hulgast said tema eeskujuks stoikud ja Seneca – viimase

filosoofia peegeldub ka tema kirjades. Tuntuimad Lady Mary Wortley Montagu kirjadest, “Saatkonna kirjad” (*Embassy Letters*), on kirjutatud aastail 1717–1718 Ottomani impeeriumis reisil viibides. Oma kirjade kaudu, mis kajastavad Türgi kultuuri ja ühiskonda, mida Montagul diplomaadi naisena oli võimalik lähedalt tundma õppida, vahendas ta inglise lugejatele võõrast, kuid eksootilist maailma. Suurema osa tema kirjadest moodustavad sugulastele ja tuttavatele adresseeritud kirjad, näiteks sisaldavad tema kirjad Pariisi pagendusse saadetud õele hea ülevaate 18. sajandi alguse Londoni kõrgseltskonnas toimuvast (Demata 2001: 611).

Kirjažanri kasvavast tähtsusest 18. sajandil annab muuhulgas tunnistust selle kasutuselevõtt kirjandusteostes. Epistolaarsele romaanile panid aluse Samuel Richardsoni kolm teost – “Pamela ehk Hüvitatud voorus” (1740), “Clarissa” (1748) ja “Härra Charles Grandisoni ajalugu” (1753) –, mis said hiljem eeskujuks Jean-Jacques Rousseau’ romaanile “Julie ehk Uus Héloïse” (1761). See teos omakorda inspireeris Goethet, kes kirjutas tema eeskujul autobiograafilise romaani “Noore Wertheri kannatused” (1774). Fiktiivsetest kirjadest koosneb ka Choderlos de Laclos’ romaan “Ohtlikud suhted” (1782), mida on peetud esimeseks psühholoogiliseks romaaniks prantsuse kirjanduses, ja Friedrich Hölderlini romaan “Hyperion” (1797, 1799). Richardsoni teostega alguse saanud kirjadest koosnev romaan oli uuenduslik, kuna võimaldas autoril kujutada tegelase psühholoogiat, sealhulgas tema tundeelu, seades esiplaanile tundliku peategelase hinges toimuva. Epistolaarse romaani erakordset populaarsust Euroopas ongi põhjendatud suurema tähelepanu pööramisega tunnetele, mida seostati eeskätt naiste kirjadega, ja nende väärtustamisega.

Kirja vormis eelistasid oma ideid väljendada ka mitmed prantsuse valgustusaja intellektuaalid. 1721. aastal ilmus Montesquieu’ romaan “Pärsia kirjad”, mille kirjutamisel tugines autor oma päevikule ja mis pani aluse uuele žanrile – filosoofilisele romaanile. Romaanis vahetavad kirju Prantsusmaale saabunud noored pärslased, kelle kirjade kaudu kritiseerib autor Prantsusmaa ühiskonda, valitsejat ja kohalikke kombeid. Kirjades väljendas oma ühiskonnakriitilisi ideid ka Voltaire, kes avaldas 1733. aastal inglise keelde tõlgitud teose “Kirjad inglise rahvuse kohta”, mida on käsitatud valgustusajastu manifestina ning kus autor sünteesib Inglismaa edusamme ja osutab nende puudumisele oma kodumaal. Inglismaal ilmus Voltaire’i teosest koguni neliteist kordustrükki. Aasta hiljem jõudsid lugejateni teose originaalid, üks pealkirjaga “Londonis kirjutatud kirjad inglaste kohta” ja teine “Filosoofilised kirjad”, kuhu autor oli lisanud uue, 25. kirja (Tamm 2019: 197). Prantsusmaal põhjustasid “Filosoofilised kirjad” skandaali: raamat põletati avalikult kui usu- ja heade kommete vastane. Ent Voltaire armastas ka ise kirju kirjutada: tema epistolaarium arvatakse koosnevat 40 000 kirjast (*ibid.*: 206).

Kirjasuhtluse laienemine ja sõdade roll selles

Võrreldes eelnevate sajanditega suurenes 19. sajandil kirja teel suhtlemise vajadus veelgi: kirju kirjutati palju seoses reisimise, sealhulgas ärireiside sagedasemaks muutumisega, samuti hakati rohkem kirju kirjutama seoses Euroopast Ameerikasse väljarändamise lainega, kuid kirju vahetasid ka keskklassi abikaasad, kes ei viibinud teineteisest füüsiliselt eemal (Lyons 2013a: 2). 19. sajandil oli kirjade vahetamine kõige levinum suhtlusvorm immigrantide ning kodumaale jäänud pereliikmete ja sõprade vahel (Elliott & Gerber *et al.* 2006: 2). Immigrantide kirju on mõtestatud ainulaadse sotsiaalse ruumina, mis ei eksisteeri ei kodumaal ega uuel asukohamaal, vaid kolmandas ruumis, ja mis on uurijate jaoks väärtuslikud allikad eelkõige seetõttu, et võimaldavad saada aimu immigrantide hoiakutest, väärtustest, püüdlustest ja hirmudest (*ibid.*: 4). 19. sajandi kirjade uurijad on juhtinud tähelepanu ka asjaolule, et kirjavahetused olid tollel ajal harva privaatsed, sest sageli lugesid ühele isikule adresseeritud kirju ka teised pereliikmed ja sõbrad (Lyons 2013a: 17). Kirjade kirjutamise laiem levik oli seotud kirjaoskuse leviku laienemisega 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses: 19. sajandi teisel poolel sai kirjaoskusest igapäevane vajadus, kuid erinevates Euroopa riikides oli selle oskuse levik võrdlemisi erinev. Sellel ajal oli eestlaste kirjaoskuse tase juba piisavalt kõrge ning võimaldas neile hädapärast suhtlemist kirja teel.

20. sajandil hoogustus kirjade kirjutamine järsult seoses Esimese maailmasõja puhkemisega. Et eemal viibivate lähedastega ühenduses olla, olid kirju sunnitud kirjutama ka need mehed, kes seda tavaelus ei olnud teinud. Näiteks saatis Sitsiiliast pärit sõdur Matteo Russo Esimese maailmasõja ajal oma naisele rohkem kui kaheksakümmend kirja, olles peaaegu täielikult kirjaoskamatu (Lyons 2013a: 4). Lihtsat päritolu vähese haridusega sõdurite kirjad olid üldiselt lakoosilised ja sisaldasid harva tundeväljendusi, järgides tavapäraseid rituaalseid vorme – kirjades võeti enamasti jutuks enda tervislik seisund, see, kellele oli adressant kirja või postkaardi saatnud või kellelt selle saanud, ning tervituste saatmine sugulastele ja naabritele (Lyons 2013b: 22–23). Lisaks lähedaste teavitamisele oma eksistentsist oli kirjade kirjutamine rindel viibivatele sõduritele oluline viis jääda vaimselt ellu, säilitada sõja tingimustes suhted lähedastega ning side sõjaeelse identiteedi ja rollidega (Lyons 2013a: 12; Lyons 2013b: 28; Hagelstam 2012: 295).

Kirjade viimaseks suurimaks õitseajaks on peetud Teist maailmasõda, mil väidetavasti “kirjutati, pandi posti, läks kaduma ja saadi kätte rohkem kirju kui ei kunagi varem” (Hartley 1999: 183). Kirjade vahetamine jäi peamiseks suhtlusvormiks ka Teise maailmasõja tõttu Euroopast USAsse, Kanadasse või Austraaliasse elama asunud sõjapagulastele, sealhulgas neile eesti pagulastele,

kes soovisid oma Nõukogude Eestisse jäänud lähedaste ja pereliikmete kohta teateid saada ning katkenud suhted taastada. Need protsessid said alguse vahetult pärast sõja lõppu, kui lühikesi kirju ei saadetud oma sugulastele, vaid näiteks mõne perevälise isiku aadressil, kompamaks kirjavahetuse käivitamise võimalikkust õige adressaadiga (vt nt Raudsepp 2018); kirja teel suhtlemine Teise maailmasõja ajal võõrsile sattunud ja kodumaale jäänud eestlaste vahel hoogustus märgatavalt 1950. aastate teisel poolel.

Kirjavahetuste publitseerimisest Eestis

Eestis on erakirju erinevatel eesmärkidel trükitud avaldatud kaks sajandit ning sellega on alati kaasnenud ka uurimistöö, olgu see siis kirjade esialgse läbivaatamise tasandil või teaduliku süvauurimise tasandil. Erialases teaduskirjanduses seostatakse selle algust Rosenpläneri tegevusega, kes alates 1813. aastast avaldas eestikeelseid kirju ajakirjas *Beiträge zur genaueren Kenntniss der estnischen Sprache* (Lisandusi eesti keele lähemaks tundmiseks), kasutades neid keelenäite funktsioonis. 19. sajandi teisel ja 20. sajandi esimesel poolel publitseeris kirju Õpetatud Eesti Selts, 1940. aastast alates hakkas kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond oma kogudes leiduvaid kirjavahetusi süstemaatiliselt läbi töötama ning hoogu sai ka publikatsioonide koostamine. Üheks mahukamaks ja silmapaistvamaks tööks kujunes Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. Ehkki töö kirjavahetustega oli pidev protsess, tõusis nende uurimise ja publitseerimise teema aeg-ajalt rohkem esile. Näiteks kirjutab Eva Aaver 1970. aastate algul:

Väljapaistvate ühiskonna- ja kultuuritegelaste kirjade publitseerimine on saanud tavaks ülemaailmses ulatuses. [...] Kirjade kui dokumentaalse allikmaterjali tähtsust on tunnetanud teadlased. Kirjavahetuste publikatsioonidest on huvitatud laiem lugejaskondki, kes üha rohkem on hakanud hindama faktikirjandust. Ja last not least võlub lugejaid kirjade belletristlik külg, sest ka epistolaarne tekst võib olla loomingulise töö resultaat ja autori muid teoseid esteetilis-kunstiliselt ühendadagi. (Aaver 1972: 690).

Sariväljaanne “Litteraria: eesti kultuuriloo allikmaterjale”

Umbes kümme aastat pärast Aaveri kirjutist sai küpseks sariväljaande asutamise plaan, mis pidi leevendama vajadust dokumentaalse allikmaterjali kättesaadavuse järele. 1984. aastal hakkas ilmuma Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonna materjalide publitseerimiseks mõeldud sariväljaanne “Litteraria: eesti kirjandusloo allikmaterjale”. Selle väljaande tulekuga eesti teaduskirjandusmaastikule elavnes kirjavahetuste uurimine ning muutus regulaarsemaks ka publitseerimine. Plaani avaldada 19. ja 20. sajandi kirju, lisaks ilukirjanduslike teoste mustandeid, aja- ja eluloolisi märkmeid ning fotosid. Väljaande adressaadina nähti eelkõige teadlaskonda (Peegel: 1984: 5–6). Tõsiasja, et esikohale on asetatud kirjad, võib seostada ühe olulise sündmusega kirjavahetustega tegelemise pikas praktikas: nimelt oli mõned aastad enne “Litteraria” esimese vihiku ilmumist lugejani jõudnud Kreutzwaldi kirjavahetus kuues osas (Ertis 1953–1979) ning 1982 tunnustati kuusteist aastat töös olnud kirjakogu avaldamist Eesti NSV riikliku preemiaga. Õhukeste “Litteraria”-vihikute väljaandmine toimus suhteliselt kiiresti, enamasti ilmus mitu numbrit aastas. Oma algusaegadel oli “Litteraria” rotaprindiväljaanne, nüüdseks on see e-litteraria nime all liikunud internetikeskkonda (<https://www.kirmus.ee/et/teadus/e-litteraria>). Esimese vihiku koostas Rutt Hinrikus, kes valis avaldamiseks Johannes Barbaruse ja Liidia Toomi kirjavahetuse. Lühikesest teadusartikli laadsest sissejuhatuses selgub, et kõnealuse kirjavahetuse kaudu avanevad vähetuntud seigad selle kohta, kuidas jõudis eesti kirjandus vene lugejateni pärast 1940. aasta juunipööret (Hinrikus 1984: 8). Seega on Hinrikuse väljaande näol tegemist panusega eesti kirjanduse tõlkelukku. Järgnevasse kirjaväljaandesse on valitud Jakob Hurda ja Jaan Adamsoni kirjad (Saukas & Oras 1989), mis nihutab “Litteraria” fookuse rahvuslikule liikumisele. 2000. aastatel tõusevad esile eksiilkirjanike kirjavahetused, kuna Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi (EKLASse) jõudsid nende personaalkogud (nt Bernard Kangro, Gustav Suits, Valev Uibopuu jt, lisaks ka Eesti Kirjanike Kooperatiiv). Nii kirjanduse ja kultuuri uurijad kui ka laiem üldsus teadis nende elust ja loomungulisest tegevusest vähe ning väljaannetele eeldati suurt lugejahuvi. 2001. aastal avaldati “Litteraria” sarjas Kangro ja Suitsu kirjavahetus. Kirjade avaldamine oli arutuse all olnud ka Rootsis, nimelt otsustas Eesti Kirjanike Kooperatiivi juhatus juba 1965. aastal asuda ette valmistama väljaannet “Kolm suurt kirjades” (Visnapuu, Suits ja Gailit). Idee ei teostunud, põhjus pole teada, kuid Janika Kronberg (1999: 7) oletab, et ajaline distantis oli paljude seikade laiema avalikkuse ette toomiseks veel liiga lühike; 2000. aastateks oli see tõke tähtsuse minetanud.

Juba esimeste vihikutega kujunes välja kindel materjali esitamise tava. Sissejuhatus andis lühiülevaate kirjade autorite elust ja tegevusest, tutvustati kirjade avaldamispõhimõtteid ning seejärel esitati kronoloogilises järjestuses kirjapartnerite kõik EKLA-s leiduvad kirjad. Tekstid trükiti ära muutmata kujul, parandades vaid ilmseid kirjavigu. Kirjatekstidele lisati kommentaarid kirjades nimetatud isikute ja paikade kohta ning kui kirjades oli juttu raamatutest, ajakirjadest või artiklitest, siis esitati joonealustes ka nende täpsed ilmutamisandmed (vt nt Annuk 2001: 15). 2005. aastal ilmunud 22. vihikuga toimus “Litteraria” sisuline laienemine. Sellest annab märku ka muutus pealkirjas, kus kirjandusloo vahetab välja kultuurilugu, ehk siis, sarja uueks nimetuks saab “Litteraria: eesti kultuuriloo allikmaterjale”. Sellise sarjanimetuse all ilmus esimesena “Paul Ariste vadja päevikud 1942–1980” (Västrik 2005), millel polnud otsest seost kirjanduslooga. Mis puutub aga hilisemasse kirjavahetuste avaldamisse, siis toimus väike kõrvalpöige teatrimaailma (Saluvere 2007), kuid seejärel pöördus sari tagasi kirjanike kirjavahetuste avaldamise traditsioonilisele rajale.

Rubriik “Eesti Kultuurilooline Arhiiv” ajalookultuuri ajakirjas Tuna

Paralleelselt “Litterariaga” hakkas 1998. aastal Rahvusarhiivi, Tallinna Linnarhiivi ja Eesti Arhivaaride Ühingu koostöös ilmuma ajalookultuuri ajakiri Tuna, mis sisaldas rubriiki “Eesti Kultuurilooline Arhiiv”. Sarnaselt “Litterariaga” hakati selles avaldama kirjavahetusi EKLA kogudest, samuti päevikukatkeid, fotosid ja muid dokumente. Rubriigi avas Piret Noorhani (1998: 61–70) artikkel “Arvo Mägi – Arno Vihalemm. Valik kirju”, mille sissejuhatuses võime lugeda, et Mägi ja Vihalemma kirjavahetus on tüüpiline kultuuriinimeste kirjavahetus, see puudutab nii osaliste eneste loomingu kui ka pagulaste kultuurielu telgitaguseid. Kirjade peateemaks on siiski kirjandus. EKLA rubriik järgib “Litterariast” tuttavaid kirjade publitseerimise põhimõtteid. Artikkel koosneb sissejuhatuses, mis annab ülevaate kirjavahetuse kontekstist ja teemadest, kirjatekstid esitatakse autentseina koos tekstoloogiliste ja sisukommentaari-dega. Erinevused on formaalsed: mahu poolest on Tuna artiklid “Litteraria” vihikutest piiratumad, kuid positiivsele poolele jääb asjaolu, et need ilmuvad regulaarselt neli korda aastas. Kuna tegemist on rahvusvaheliselt leviva eelretsenseeritava teadusajakirjaga, on rubriigis avaldatud lühiuurimustel ka suurem potentsiaal laiema teadlaskonnani jõudmiseks. Nendest erinevustest hoolimata on väljaannete eesmärgid sarnased: mõlemad avaldavad kommen-

teeritud (oma)eluloolisi tekste usaldusväärsel kujul ning osutavad teemadele ja probleemidele, mis võiksid olla perspektiivikad edasiste süvauurimuste vaates.

Tekstikriitilised väljaanded

Aastate jooksul on paralleelselt “Litteraria” vihikute ja Tuna rubriigi artiklitega ilmunud mitu mahukamat tekstikriitilist väljaannet, mis järgivad ülalkirjeldatud publitseerimispõhimõtteid. Nendes avaldatud kirjavahetustel on enamasti erinev ajastuline või ajalooline taust, kuid kirjade autoreid ühendab tihe side eesti kirjandusega. Ühena esimestest jõudis trükki Sirje Oleski (1997) koostatud “Akadeemia kirjades”, mis sisaldab kahe “rahvusvahelise eestlase” Ants Orase ja Ivar Ivaski kommenteeritud kirjavahetust aastatest 1957–1981. Koostaja sõnul paistab kirjavahetus silma sellega, et kõik mõtteavaldused pöörlevad kirjanduse kui niisuguse ümber ning “ajalike päevaküsimustega” tegeldakse väga vähe, kui üldse (*ibid.*: 7). Samal ajal, kui ilmus Orase ja Ivaski kirjavahetus, oli töös teinegi suurväljaanne, paraku kulus selle lugejani jõudmiseks veerand sajandit. 2020. aastal ilmus Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastuselt kaheosaline “Euroopa, esteedid ja elulähedus” (Rummo 2020), see sisaldab Johannes Semperi ja Johannes Vares-Barbaruse kirjavahetust, mis sai alguse enne Eesti Vabariigi asutamist ning lõppes siis, kui riik elas läbi 1940. aasta poliitilist suunamuutust. Järelsõnas rõhutab Marin Laak (2020: 1137–1139) väljaande teaduslikkust ning toob esile rea kirjandus- ja kultuurivaldkondi, mille uurimist kõnealuse kirjavahetuse avaldamine võimaldab, nagu nt reisikirjandus, tõlkelugu, Teise maailmasõja eelne kirjanduselu Eesti Vabariigis, lisaks ka mälu ja mäletamine. Samal aastal andis Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus välja Raimond Kaugveri (2020) “Kirjad Sigridile. Sõjatandril ja vangilaagrist 1944–1949”. Selle koostamisel on järgitud tekstikriitiliste väljaannete tavapärasest traditsiooni. Saatesõnas selgitab Eneken Laanes (2020) kirjapartnerite eluloolist tausta, ajaloosündmusena on kesksel kohal Soome Jätkusõda ning sõjas vabatahtlikena osalenud eesti meeste elu Siberi vangilaagrites. Aasta hiljem jõudis lugejateni veel üks vangilaagrikirjade kogu – Jaan Krossi “Kallid krantsid”, mis sisaldab ligi nelisada kirja aastatest 1946–1954 (J. Kross 2021). Sissejuhatuses tõstab koostaja ja kommenteerija Eerik-Niiles Kross esile kirjade mitmekihilist väärtust: esiteks teenib olude ja mõtete jäädvustamine ajaloo huvisid ning teiseks võimaldavad need kirjad asetada Krossi hilisema kirjandusliku loomingu täiesti uude konteksti (E.-N. Kross 2021: 17). Nõukogude ajajärgu esimesed kümnendid on taustaks Varraku ja Eesti Kultuuriloolise Arhiivi koostöös valminud raamatule “Minu lamp põleb”, milles koostajad Eve Annuk ja Kristi Metste (2015) toovad laia lugejaskonna ette Betti Alveri ja Mart

Lepiku kirjavahetuse aastatest 1947–1970 koos põhjalike kommentaaridega. Annuki sissejuhatavast kirjutisest võib järeldada, et kirjavahetuse avaldamine teenib kahte eesmärki: sarnaselt ülalnimetatud väljaannetega pakub see lisanudusi kirjandusloole, kuid vähemalt sama oluline on koostajate püüdlus avada lugejale kirjades sisalduvate argielu pisiastjade kaudu tuntud kirjandustegelasi lihtsalt inimestena – sellistena, nagu nad olid oma ajas.

Tekstikriitiliste väljaannete koostajad on sissejuhatavates kirjutistes alati rõhutanud kirjavahetuste lahutamatu seost kirjade kirjutamise taustaga. Näiteks Annuk asetab kirjad ajastu konteksti, tuues põgusalt, kuid kujukalt esile nõukogudeaegse tegelikkuse oma vastuolulisuses, mis Kirjanike Liitu kuuluvate kirjanike puhul avaldus teoste tasustamises suhteliselt kõrgete honoraridega, nende loomevabadust samas kontrolli all hoides. Kirjanike teadlikkus piiratud väljendusvabadusest ja selle eiramise võimalikest tagajärgedest viis enesetsensuurini ning see kandus loomingust üle ka nende erakirjavahetustesse (*ibid.*: 10–11), milles võib näha ajastu üht kõnekamat iseärasust. Laanese vaatenurk on huvipakkuv selle poolest, et ajalugu pole siin nähtud ainult kontekstina, vaid esiplaanile on seatud kirjade avaldamise ajalookirjutuslik tähtsus. Nimelt sisaldavad Kaugveri kirjad väärtuslikku infot Vorkuta vangilaagri kohta, pakkudes arvestatavat lisa viimastel kümnenditel kogunenud tekstikorpusele, milles on esindatud vaadete paljusus ning mis sellisena võib toimida arvestatava ajalooallikana (Laanes 2020: 6).

2019. aastal valmis Rutt Hinrikuse ja Tiina Ann Kirsi koostöös “Eesti elulookirjutus: antoloogia” (Hinrikus & Kirss 2019). Selle teine osa “Kirjad” (koostanud Kirss) esitab kirjatekstide näiteid, mis pärinevad 19. ja 20. sajandist. Kirju valides on antoloogia autorid lähtunud sellest, et need pakuksid huvi nii kultuuri- kui ka isikuloolisest vaatenurgast. Kirjade autorite hulgas paistavad silma eesti kirjanduse suurkujud, aga on ka mõne teise valdkonnaga seotud haritlasi, kes oma eluajal olid tuntud inimesed, kuid nüüdseks juba unustusse vajumas. Valikus ei leidu tavaliste inimeste kirju, kes kindlasti on moel või teisel osalenud eesti kultuurielus, kuid pole oma tegevusega märkimisväärselt panustanud selle edendamisse. Antoloogias esitatud valik peegeldab ilmekalt viimastel aastakümnetel valitsenud peavoolu-suundumusi kirjade publitseerimisel ja uurimisel.

Lühiülevaade kirjavahetustel põhinevatest teadusuurimustest

Eesti humanitaar- ja sotsiaalteadlaste süvauurimused näitavad, et kirju kasutatakse enamasti infoallika funktsioonis, käsitlemaks mingit probleemi, millel

võib, kuid ei pruugi olla otsest seost kirjažanriga. Siiski, enamuse uurimusi, mille peaesmärk on uute isiku-, kultuuri- või ajaloo-alaste teadmiste saamine, lisab midagi ka kirjade žanrispetsiifika kohta. Uurimustes pööratakse tähelepanu epistolaarsete praktikate eri aspektidele, nagu nt kommunikatiivsus, intersubjektiivsus, temaatika, väljendusvahendite valik jt kirjutamisviisi iseärasused, kuid ka olud, mis kirjapartnerid kirjutamise ajal ümbritsesid ning kirjade vormile või sisule oma jälje jätsid. Viimasel kahel aastakümnel on oma süvauurimustes kirju allikmaterjalina kasutanud nii ajaloolased, kirjandusteadlased, kultuuriloolased, folkloristid kui ka filosoofid. Uurimuste arv on siiski pigem tagasihoidlik, esile võib tuua mõned oletatavad põhjused. Näiteks on ajaloolaste hulgas levinud kriitiline hoiak erakirjade usaldusväärse suhtes ajaloosündmuste kirjeldamise allikana – eelistatakse objektiivsemaid dokumente, mis on vabad kirjutaja isiklikest emotsioonidest ja hoiakutest. Teiseks, kirjad satuvad sageli arhiivi juhuslikult, need on enamasti ühepoolsed ega pruugi seetõttu sobida uurijat huvitava probleemi käsitlemiseks. Lisaks tuleb kirjade kui allikmaterjali kasutamisel arvesse võtta eetikanõudeid, mis seavad uurimistööle omad piirid.

Pea kõik uurimused näitavad, et autorid on püüdnud analüüsitavaid kirju või kirjavahetusi liigitada, toetudes üldistele iseärasustele, mis neid kirju teiste samalaadsetega ühendab. Kui Cicero jagas kirjad infovahetuskirjadeks, lõbusa sisuga kirjadeks ja tõsisteks e kaalukateks kirjadeks, siis tänapäeval kasutatakse liigimääratlusi nagu nt 'kultuurikirjavahetus' ja 'argikirjavahetus' või 'igapäevaelu kirjad'. Eesti kirjandusteadlaste hulgas hakkas kultuurikirjavahetuse mõiste levima 1960. aastatel, selle tõi käibesse Hellar Grabbi. Mõiste hõlmab kirju, milles domineerib kultuuriline ja professionaalne teabevahetus (Laak 2014: 160). Enamasti seostub kultuurikirjavahetus kultuuriloos silmapaistvate isikutega ning argikirjavahetus tavaliste inimestega – mõiste, mis ilmselt hakkas levima ingliskeelses teaduskirjanduses kasutusel oleva mõiste *ordinary people* eeskujul. Piir kahe kategooria vahel on üsna hajus, kuna tuntud kultuuritegelane võib kirjutada igapäevaelu pisiasjadest ning tavanimene kultuurist. Neid tõsiasju on mõnes artiklis mainitud, kuid pikemat arutelu pole järgnenud. Eestis domineerivad kirjavahetuste uurijate hulgas kirjandusteadlased, mistõttu on ootuspärane, et allikatena on esikohal kultuurikirjavahetused. Vaade kirjade uurimise põhimõtetele hakkas avarduma koos Eve Annuki (2006) doktoritöö "Ilmi Kolla ja tema aeg: biograafilise lähenemisviisi võimalusi nõukogude aja uurimise kontekstis" valmimisega. Annuki eesmärk ei ole ainult Kolla luuleloomingu kontekstuaalsete aspektide süvendatud käsitlemine, tema uurimuses tõuseb esiplaanile Kolla kui naine oma argises olemises. Kohe doktoritöö järel ilmus ka artikkel "Letters as a New Approach to History: A Case Study of an Estonian Poet Ilmi Kolla (1933–1954)" ("Kirjad

kui uus lähenemine ajalool: juhtumiuurimus eesti luuletajast Ilmi Kollast (1933–1954)”), kus Annuk (2007: 6–7) rõhutab, et tavaliste inimeste erakirjad võivad sõnastada ühiskonna selliseid aspekte, mida teistes omaeluloolistes allikates ei esine. Teadusuurimuste analüüs näitab, et nende tavaliste inimeste kirju, mis ei sisalda mingit infot kirjanduse või kultuuriloo kohta, hakkasid esimestena uurimismaterjalina kasutama ajaloolased: sajandivahetusel ilmus kahes osas Aigi Rahi-Tamme ja Piret Jõgisuu uurimus “Eesti sõdurite kirjad Esimesest maailmasõjast” (Rahi & Jõgisuu 1998, Rahi & Jõgisuu 2000). Muu hulgas leiame siit tähelepaneku, et kultuuriloos tuntud isikute kirju on arhiividesse kogunenud palju, kuid tavaliste inimeste omi pole süstemaatiliselt kogutud, uurimisest rääkimata. Autorite arvates ei kiirustanud inimesed Nõukogude ajal oma isiklikke dokumente arhiividele loovutama ning teisest küljest polnud arhiivid nendest huvitatud (Rahi & Jõgisuu 1998: 29), neid ei peetud kultuuriloo seisukohalt väärtuslikuks. Eesti Ajalooarhiivi ja Eesti Rahva Muuseumi kogudes selliseid kirju siiski leidis, selgub Rahi ja Jõgisuu artiklitest. Nende kirjade põhjal analüüsivad autorid, mida ja kuidas sõdurid sõjast ja sõduri igapäevaelust kirjutavad, tehes järeldusi nt sõdurite suhtumise kohta sõjasse, kuid jätmata kõrvale ka hingelisi kannatusi, mida sõdurile võis põhjustada näiteks vastamata armastus. Sõjakirjadel põhinevad uurimused kerkivad teiste kirjauurimuste hulgas esile ajuti, kindlasti on oma osa selles ajaloosündmuste olulistel tähtpäevadel. Näiteks seoses saja aasta möödumisega Esimese maailmasõja algusest käsitleb Rahi ja Jõgisuuga sarnaseid teemasid Andreas Kalkun (2015) oma artiklis ““Rohgem ei tiija mina teile kirjuda”. Kirjavormelid ning peresuhete kajastused Jakob Ploomi sõjakirjades”. Artikkel on eriti huvipakkuv selle tõttu, et autor näitab, kuidas väheharitud mehe epistolaarne pärand erineb haritud mehe kirjadest kirjaliku väljendusoskuse osas ning indikeerib ka hoopis teistsuguseid vaateid sõjale.

Eesti Rahvaluule Arhiivis ja Eesti Kultuuriloolises Arhiivis säilitatakse kirju, mis eesti maainimesed on kirjutanud 19. sajandil. Need jõudsid arhiivi tänu oma seotusele rahvaluulekogumise aktsioonidega. Üldjuhul on tegemist kitsalt spetsiifiliste kirjadega, milles antakse selgitusi või esitatakse küsimusi kogutud materjali kohta. Neid kirju on oma uurimistöös kasutanud Katre Kikas. Artiklis “Rahvaluulekogumine epistolaarses kontekstis. Helene Maaseni kirjad Jakob Hurdale” (Kikas 2017) analüüsib ta kirjalikku kommunikatsiooni koguaja ja kogumise organiseerija vahel, otsides vastust küsimusele, miks rahvaluulekogujad kirjutasi kirju, kui see polnud möödapääsmatult vajalik – see, mida neilt oodati, oli rahvaluulevormide üleskirjutamine.

Mitmed uurijad analüüsivad tavainimeste kirjavahetuste põhjal intiim- ja peresuhete dünaamikat. EKLas leiduvaid armastuskirju on avaldatud ajakirjas Tuna (nt Annuk 2019), kuid süvauurimusi leidub vähe. Kõige lähemal sellele

seisab Maarja Hollo (ilmumas) artikkel “I Am Like Green Firewood – Not Going Out, Not Catching Fire!” A Prisoner’s Self-Portrait in Letters” (“Olen nagu tuli toores puus, ei kustu ega põle!” Ühe vangis portree kirjades”). Autor läheneb aastatest 1934–1938 pärit vanglakirjadele kui “tunnete arhiivile”, neid siiski armastuskirjadeks nimetamata. Artiklis analüüsitakse ühiskonnast isoleeritud mehe romantiliste tunnete väljendamise viise ning intiimsuse loomise strateegiaid, kuid artikli põhifookus on siiski sellel, millist enesekuvandit kirjutaja oma kirjade vahendusel adressaadile soovib esitleda. Leena Kurvet-Käosaare (2015) artikkel “The Epistolary Dynamics of Sisterhood Across the Iron Curtain” (“Õdedevahelise kirjavahetuse dünaamika üle raudse eesriide”) põhineb autori vanaema ja vanatädi mahukal kirjavahetusel aastaist 1956–1989. Kurvet-Käosaar analüüsib emotsionaalsete sidemete väljendumist perekirjades, jälgides, kuidas kujunevad tekstilise intiimsuse strateegiad, nagu nt toetumine ühistele mälestustele või teineteise kursis hoidmine oma igapäevaelu üksikasjadega. Kirjade rolli katkenud peresuhete kokku sõlmimisel puudutab Triinu Ojamaa (2022) artikkel “Pagulase suhtlusvõrgustiku kujunemisest lähikondsetega. Ilmar Laabani juhtum”, milles kirjade süvaanalüüsi abil jälgitakse Laabani isa püüdlusi saavutada kontakti Rootsi põgenenud pojaga. Kadri Kasemets ja Hannes Palang lähenevad kirjadele kui žanrile, milles on oluline tähtsus kirjapartnerite individuaalsetel suhetel. Ühisuurimustes “Mobile belonging in historical everyday letters: the case of Estonia in the 1950s” (“Mobiilne kuuluvustunne ajaloolistes igapäevakirjades: Eesti juhtum 1950. aastatel”) (2020) ja “Mobiilne kuuluvustunne kui toimetulekuviis 1950. aastate argielus: ühe pere lugu” (2022) püüavad nad maal elava ema ja tema linna siirdunud tütre igapäevaelu kajastavate kirjade analüüsimise teel tuvastada erinevaid kuuluvustundeid ning selgitada nende kujunemise protsesse. Eelpool käsitletud uurimustest järeldub, et autorid väärtustavad tavainimeste erakirju kui allikaid, mis annavad võimaluse saada vahetut sissevaadet inimese hingeellu. Lisaks sellele märgivad mitmed, et esmapilgul vähetähtsana näivate kirjade analüüsimise tulemusena võib kujuneda ootamatult detailirikas pilt eri ajastustest või ajaloosündmustest.

Raudeesriide ajastu domineerimine uurimustes

Kirjavahetusel põhinevate uurimuste kogumis moodustavad ühe suure grupi uurimused, mis käsitlevad kodu- ja diasporaaestlaste suhtlust raudeesriide ajastul. Artiklid põhinevad valdavalt kultuurikirjavahetustel, eelpool käsitletud tekstikriitilised publikatsioonid rajasid sellele uurimissuunale tugeva vundamenti. EKLA teadurite sihipärase tegevuse tulemusena kogude täiendamisel

oli 21. sajandi esimeseks kümnendiks kultuurikirjavahetusi kogunenud märkimisväärne hulk ning need muutused uurijatele hõlpsasti kättesaadavaks – osaliselt ka digitaalsena. Lisaks mängis raudeesriidega seotud problemaatika esilekerkimisel oma rolli laiema üldsuse huvi pikka aega juurdepääsupiirangute all hoitud väliseestlaste kultuuripärandi vastu. 2000. aastatel ilmus rida uurimusi, mis otseselt või kaudselt seostuvad kirjavahetustega. Marin Laagi (2014) artikkel “Kirjanduslikest kontaktidest läbi raudse eesriide” on nende hulgas üks esimesi, sarnase teemaga jätkab Laak (2016) artiklis “Laulu algus eesti kirjanduse sillal. Veel kord luuleuuendusest 1960. aastatel”. Autori fookuses on uued suundumused kodueesti kirjanduses, kuid artiklid annavad ka uusi teadmisi kirjavahetuse toimimise kohta. Privaatsete suhtluskanalite kujunemist õe ja venna vahel, kellest esimene on Teise maailmasõja keerises pagunud Kanadasse ning teine jäänud Eestisse, kirjeldab Kadri Tüür (2016) oma artiklis “Raamatutega läbi raudse eesriide. Raissa Kõvamehe kirjad Artur Keskülale”. Uudne on autori käsitlus tõlgendusnihetest, mis paratamatult tekkisid kodu- ja väliseestlaste suhtluses, kuna kirjapartnerid elasid ideoloogilises mõttes erinevates foruumides. Kuid Tüüri uurimuse keskmes on siiski raamatuvahetus ja kirjandus laiemalt. Sarnasel teemal on kirjutanud ka Anu Raudsepp (2018), kelle artiklis “Erakirjad infoallikana Eesti ja Lääne vahel stalinismist sulani (1946–1959)” on vaatluse all kõige varasemate sõjajärgsete aastate kodu- ja diasporaaestlaste kirja- ja raamatuvahetus. Muu hulgas kõigutab artikkel teadusartiklites valitsevat arvamust, nagu alanuks kirjasuhtlus pagulaste ja kodueestlaste vahel alles 1950. aastate keskel.

Raudeesriide-ülestele kultuurikirjavahetusele pühendatud uurimuste hulgas eristub teistest Aija Sakova (2020) artikkel “Письма Ивара Иваска Б. Л. Пастернаку” (“Ivar Ivaski kirjad Boris Pasternakile”), kuna see esindab läbinisti kirjandusloo uute faktidega täiendamisele orienteeritud uurimissuunda. Vaatluse all on Nõukogude ajal Ameerikast Venemaale saadetud kirjad, autoriks pagulasluuletaja ja kirjanduskriitik Ivar Ivask, adressaadiks vene kirjanik Boris Pasternak ning teemaks ta maailmakuulus romaan “Doktor Živago”. Tulevikule mõeldes perspektiivika küsimusepüstitusega paistab silma Tiina Saluvere (2016) “Dialogi võimalikkusest: variante Nõukogude Eesti ja eksiili suhtluseks kultuuriloolise arhiivi kogude põhjal”. Saluvere seab eesmärgiks uurida, kuidas aitavad kirjad välja selgitada seda, kas ja kuidas on aastakümneid erinevas ideoloogilises mõjusfääris elanud inimeste arvamused ja hoiakud üksteise suhtes muutunud, kas eestlaseks olemise kood ehk kultuuriline ühisosa on säilinud või on toimunud sügavamaid koodinihkeid (Saluvere 2016: 225–226). Need on küsimused, millele eesti teadlased täna veel ammendavat faktipõhist vastust anda ei oska. Mis aga puutub raudeesriide ajajärgu kirja- desse, siis olenemata sellest, kas tegemist on kultuuri- või argikirjavahetustega,

seob neid ühine joon: tsenseerimine. Olenemata uurimistöö peaesmärgist on kõigis raudeesriide-ülel kirjasuhtlust käsitlevates artiklites näiteid toodud ka erinevate verbaalsete ja visuaalsete väljendusvahendite kohta, mida kirjutajad kasutasid oma tegelike mõtete varjamiseks tsensori eest.

Uusi käsitlusi

Ajakirja Mäetagused erinumber “Erakirjad kui uurimisallikad” toob lugeja ette viis värsket uurimust, mille allikmaterjaliks on kirjad. Erinumbri koostamise idee sündis 2022. aasta mais toimunud Eesti-uuringute Tippkeskuse konverentsil “Subjektiivsus ja intersubjektiivsus keeles ja kultuuris”, mille ettekandeponeelis “Subjektiivsus ja intersubjektiivsus kirjavahetustes” olid kõneks adressandi subjektiivse kogemuse avaldumise viisid kirjades, kirjavahetuse rollid, kirjasuhtluse dünaamikat mõjutavad tegurid, nagu nt ajalooline kontekst, pöördelise tähtsusega sündmused kirjapartnerite eraeludes jms. Nimeetatud teemad saavad edasiarenduse käesolevas ajakirjanumbris. Katre Kikase (2023) artikkel ““Ma palun saatke mulle üks erakiri...” Intersubjektiivsus Jaan Saalvergi kirjades Jakob Hurdale” käsitleb spetsiifilist epistolaarset praktikat, mis kaasnes rahvaluule kogumisaktsioonidega 19. ja 20. sajandi vahetusel. Analüüsides adressandi püüdlusi intersubjektiivse suhtluse saavutamiseks adressaadiga, toob Kikas ühtlasi nähtavale selliste isikute kirjaliku lävimise eripära ja tagamaad, kes olid teineteisest täiesti erinevad nii ühiskondliku positsiooni kui ka haridustaseme poolest. Maarja Hollo (2023) artiklis ““Mis on möödas ega see ei kordu...” Kurt Eiskopi kirjad Edith Eiskopile aastaist 1940–1941 kui ajalootunnistaja tunnistus” on vaatluse all mehe kirjasuhtlus armastatud naisega. Analüüsitakse kirju, mis Kurt Eiskop saatis Eesti Vabariigi pöördelistel aegadel ajateenistuses olles oma tulevasele abikaasale. Ühest küljest on artikli fookuses armastuse ja armukadeduse, samuti nostalgia kui eri tundeid hõlmava fenomeni väljendusviisid kirjades. Teisalt analüüsib autor, mida näitavad kirjad selle kohta, kuidas Eiskop koges ja mõtestas ajateenija igapäevaelu Eesti Vabariigi viimastel iseseisvuse kuudel. Eiskopi subjektiivset kogemust käsitledes kasutab Hollo ajalootunnistaja kontseptsiooni, pakkudes sellega uudset lähenemisenurka sõja tingimustes kirjutatud kirjade analüüsimiseks. Triinu Ojamaa (2023) artikli “Eesti mobilisatsioonipõgenike kirjasuhtlusest Soome Jätkusõja ajal” teemaks on põgenike kirjad: autor analüüsib viie Eestist mobilisatsiooni kartuses Soome põgenenud mehe – Harri Kiisa, Boris Kuuma, Ilmar Mikiveri, Olev Mikiveri ja Heino Mikiveri – kirju Ilmar Laabani, kellel õnnestus 1943. aastal Rootsi põgeneda ja kes oli Stockholmi elama asunud. Ojamaa artiklist selgub, et sõja ajal (1943. aasta kevadest järgmise

aasta suveni) saadetud kirjade eripära tingis asjaolu, et neid tsenseeriti, mistõttu pidid kirjade autorid mõtlema välja, millisel viisil oma sõnumit edastada, nii et adressaat sellest õigesti aru saaks. Teise analüüsitava kirjade eripärana toob autor välja, et sageli oli ühel kirjal mitu adressaati, kuid leidub ka kirju, millel oli mitu adressanti. Mobilisatsioonipõgenikud olid kirjavahetuses, et jagada kogemusi ja anda nõu, kuid kirjade vahetamine aitas ka vähendada põgenikke vaevanud üksindus- ja häbimärgistatuse tunnet. Tiina Kirsi ja Marin Laagi (2023) artikkel “Luulesõrestik üle ookeani. Marie Underi ja Ivar Ivaski kirjavahetuse teemaanalüüsi poole” heidab valgust kahe eesti kultuuris silmapaistava isiku mahukale kirjavahetusele, mis sai alguse 1957. aastal ja kestis 1972. aastani. Kirjades esinevate teemade tuvastamiseks kasutati korpusanalüüsi meetodit, mille tulemusel toovad autorid välja seitse peamist teemat: Goethe, Pasternaki, Rilke, Dodereri ja Radauskase looming ning läti ja leedu luule; ajakiri *Mana* ja selle peatoimetaja Ivar Grünthali tegevus; kirjutamisega seonduv; tõlkimisega seotud probleemid ja lõpuks argielu. Anna Hukka (2023) artikkel “Kirjanik Valev Uibopuu perekondlik kirjavahetus eksiilis: ühise kirjade ruumi loomine distantse lühendamise abil” põhineb Teise maailmasõja keerises Rootsi pagenud Uibopuu kirjavahetusel abikaasa Tuuli Reijoneniga Soomes; vaadeldakse ka Uibopuu kirjasuhtlust Eestisse jäänud lähedastega sõjajärgsel perioodil. Artikkel on võrdselt huvipakkuv nii sisu kui ka meetodi poolest. Kirjade analüüsimisel kasutab autor hermeneutilist lugemisviisi, mis võimaldab laiendada teksti mõistmist ning ühtlasi teadvustada ning seeläbi ka minimeerida uurija kui kolmanda isiku eelarvamusi, mis võiksid osutada takistavaks teguriks teksti interpreteerimisele.

Tänuõnad

Artikkel on seotud Eesti Kirjandusmuuseumi uurimisprojektidega EKKD126 “Kuidas allikatest saab kultuur: eesti aines Eesti Kirjandusmuuseumi kogudes ja andmebaasides II” ja EKM 8-2/22/1 “Kultuurilugu ja arhiiv: allikad, probleemid, vaatenurgad” ning selle valmimist toetas Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus, TK 145).

Kirjandus

Aaver, Eva 1972. Kirjade publitseerimine päevakorralt. – *Keel ja Kirjandus* 11, lk 690–692.

Annuk, Eve 2001. Eksiiliaastad: Bernard Kangro ja Gustav Suits Rootsisis. – Annuk, Eve (koost) & Hinrikus, Rutt (toim). *Kaasteelised: Bernard Kangro ja Gustav Suitsu kirjavahetus*. Litteraria: Eesti kirjandusloo allikmaterjale 20. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 5–15.

Annuk, Eve 2006. *Ilmi Kolla ja tema aeg: biograafilise lähenemisviisi võimalusi nõukogude aja uurimise kontekstis*. Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Annuk, Eve 2007. Letters as a New Approach to History: A Case Study of an Estonian Poet Ilmi Kolla (1933–1954). – *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research* 15 (1), lk 6–20 (DOI:10.1080/08038740701237760).

Annuk, Eve 2017. Erakirjade varjamatu võlu. – *Looming* 1, lk 152–154 (<http://www.looming.ee/artiklid/erakirjade-varjamatu-volu/> – 29.05.2023).

Annuk, Eve 2019. “Ma armastan meie armastust.” Marie Tammani ja Peeter Reisiku kirjad 1908. aastast. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 2, lk 124–138 (<https://www.ra.ee/tuna/ma-armastan-meie-armastust-marie-tammani-ja-peeter-reisiku-kirjad-1908-aastast-lk-124-138/> – 29.05.2023).

Annuk, Eve & Metste, Kristi 2015. *Minu lamp põleb. Betti Alveri ja Mart Lepiku kirjavahetus 1947–1970*. Tallinn: Varrak.

Arrak, Jüri & Vene, Ilmar 2016. *Ilma naljata. Kirjavahetus 1994–2000*. Tartu: Ilmamaa.

Arrak, Jüri & Vene, Ilmar 2017. *Kiri ei peta. Kirjavahetus 2001–2008*. Tartu: Ilmamaa.

Arrak, Jüri & Vene, Ilmar 2018. *Õhtumaiselt. Kirjavahetus 2009–2017*. Tartu: Ilmamaa.

Bray, Bernard 2001. Letters: A General Survey. – Jolly, Margaretta (toim). *Encyclopedia of Life Writing. Autobiographical and Biographical Forms 2*. London & Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, lk 551–553.

Burton, Gideon 2007. From Ars dictaminis to ars conscribendi epistolis. – Poster, Carol & Mitchell, Linda C. (toim). *Letter Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present*. Columbia: The University of South Carolina Press, lk 88–101.

Cicero, Marcus Tullius 2009. Lähedastele 2.4. – Kolk, Kaspar (koost). *Rooma kirjanduse antoloogia*. Tallinn: Varrak, lk 165–166.

Daybell, James 2012. *The Material Letter in Early Modern England. Manuscript Letters and the Culture and Practices of Letter-Writing, 1512–1635*. Palgrave Macmillan.

Demata, Massimiliano 2001. Montagu, Lady Mary Wortley. – Jolly, Margaretta (toim). *Encyclopedia of Life Writing. Autobiographical and Biographical Forms 2*. London & Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, lk 610–611.

Elliott, Bruce S. & Gerber, David A. & Sinke, Suzanne M. 2006. Introduction. – Elliott, Bruce S. & Gerber, David A. & Sinke, Suzanne M. (toim). *Letters Across Borders: The Epistolary Practices of International Migrants*. Palgrave Macmillan: lk 1–25.

Ertis, Eduard & Vinkel, Aarne & Põldmäe, Rudolf (toim) 1953–1979. *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus*. 6 köites. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Farrell, Michèle L. 1994. Marie de Rabutin-Chantal, Madame de Sévigné. – Sartori, Eva Martin & Zimmerman, Dorothy Wynne (toim). *French Women Writers*. Lincoln & London: University of Nebraska Press, lk 453–462.

Hagelstam, Sonja 2012. Families, Separation and Emotional Coping in War: Bridging Letters Between Home and Front, 1941–44. – Kinnunen, Tiina & Kivimäki, Ville (toim). *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. Leiden, Boston: Brill, lk 277–312 (DOI:10.1163/9789004214330_008).

Hardie, Philip 2019. Leppimine keisririigiga: luule Augustuse ajal lõpus ja Tiberiuse ajal. – Taplin, Oliver (koost). *Kirjandus Kreeka ja Rooma maailmas. Uus vaatenurk*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 408–441.

Hartley, Jenny 1999. ‘Letters are *everything* these days’: mothers and letters in the Second World War. – Earle, Rebecca (toim). *Epistolary Selves. Letter and Letter-Writers, 1600–1945*. Aldershot: Ashgate, lk 183–195.

Hinrikus, Rutt 1984. J. Barbaruse ja L. Toomi kokkupuuteist. – Hinrikus, Rutt (koost), Olesk, Peeter (toim). *J. Barbaruse ja L. Toomi kirjavahetusest*. Litteraria: Eesti kirjandusloo allikmaterjale 1. Tallinn: Eesti Raamat, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk 7–15.

Hinrikus, Rutt & Kirss, Tiina Ann 2019. *Eesti elulookirjutus: antoloogia*. Tartu: EKM Teaduskirjastus.

Hollo, Maarja [ilmumas]. “I Am Like Green Firewood – Not Going Out, Not Catching Fire!” A Prisoner’s Self-Portrait in Letters. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*.

Hollo, Maarja 2023. “Mis on möödas ega see ei kordu...” Kurt Eiskopi kirjad Edith Eiskopile aastaist 1940–1941 kui ajalootunnistaja tunnistus. – *Mäetagused* 86, lk 55–74 (DOI: 10.7592/MT2023.86.hollo).

Hukka, Anna 2023. Kirjanik Valev Uibopuu perekondlik kirjavahetus eksiilis: ühise kirjade ruumi loomine distantssi lühendamise abil. – *Mäetagused* 86, lk 99–114 (DOI:10.7592/MT2023.86.hukka).

Kalkun, Andreas 2015. “Rohgem ei tiija mina teile kirjuda”. Kirjavormelid ning pèresuhete kajastused Jakob Ploomi sõjakirjades. – Hirnikus, Mirjam & Mattheus, Ave (toim). *Esimene maailmasõda eesti kultuuris*. Tallinna Ülikooli Eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 17. Tallinn: Tallinna Ülikool, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 116–144.

Kaplinski, Jaan & Kõusaar, Kadri 2023. *JKKK: Kirjavahetus 2007–2021*. Tallinn: Hea Lugu.

Kaplinski, Jaan & Önnepalu, Tõnu 2022. *Kirjad*. Tallinn: Aadam ja pojad.

Kasemets, Kadri & Palang, Hannes 2020. Mobile belonging in historical everyday letters: the case of Estonia in the 1950s. – *Journal of Baltic Studies* 51 (1), lk 17–33 (DOI:10.1080/01629778.2019.1694048).

Kasemets, Kadri & Palang, Hannes 2022. Mobiilne kuuluvustunne kui toimetulekuvii 1950. aastate argielus: ühe pere lugu. – *Mäetagused* 84, lk 11–132 (DOI:10.7592/MT2022.84.kasemets_palang).

- Kaugver, Raimond 2020. *Kirjad Sigridile. Sõjatandrilt ja vangilaagrist 1944–1949*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Kikas, Katre 2017. Rahvaluulekogumine epistolaarses kontekstis. Helene Maaseni kirjad Jakob Hurdale. – *Keel ja Kirjandus* 4, lk 272–290 (DOI:10.54013/kk713a3).
- Kikas, Katre 2023. “Ma palun saatke mulle üks erakiri...” Intersubjektiivsus Jaan Saalvergi kirjades Jakob Hurdale. *Mäetagused* 86, lk 33–54 (DOI:10.7592/MT2023.86.kikas).
- Kraus, Christina S. 2019. Sepistades rahvuslikku identiteeti: proosakirjandus kuni Augustuse ajani. – Taplin, Oliver (koost). *Kirjandus Kreeka ja Rooma maailmas. Uus vaatenurk*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 320–343.
- Kronberg, Janika 1999. August Gailit ja Eesti Kirjanike Kooperatiiv. – Kronberg, Janika (koost). *Gailit, August. Kirjad Eesti Kirjanike Kooperatiivile*. Litteraria: Eesti kirjandusloo allikmaterjale 15. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 5–9.
- Kroonika 4.02.2008 = Kõusaar ja Kaplinski peavad plaani. – *Kroonika* 04.02.2008 (<https://kroonika.delfi.ee/artikkel/18111196/kousaar-ja-kaplinski-peavad-plaani> – 30.05.2023).
- Kross, Jaan 2021. *Kallid krantsid. Kirjad vangilaagritest ja asumiselt Siberis 1946–1954*. Tallinn & Tartu & Brüssel: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus.
- Kross, Eerik-Niiles 2021. Sissejuhatus. – Eerik-Niiles Kross (koost). *Kallid krantsid. Kirjad vangilaagritest ja asumiselt Siberis 1946–1954*. Tallinn & Tartu & Brüssel: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lk 15–81.
- Kurvet-Käosaar, Leena 2015. The Epistolary Dynamics of Sisterhood Across the Iron Curtain. – *Life Writing* 12 (2), lk 161–175 (DOI:10.1080/14484528.2015.1022929).
- Laak, Marin 2014. Kirjanduslikest kontaktidest läbi raudse eesriide. – *Methis. Studia Humaniora Estonica* 13, lk 148–172 (DOI:10.7592/methis.v10i13.1308).
- Laak, Marin 2016. Laulu algus eesti kirjanduse sillal. Veel kord luuleuendusest 1960. aastatel. – Kurvet-Käosaar, Leena & Laak, Marin (koost ja toim). *Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 290–308.
- Laak, Marin 2020. Teekond enne ööd. Järelsõna J. Semperi ja J. Vares-Barbaruse kirjavahetusele. – Rummo, Paul (koost). *Euroopa, esteedid ja elulähedus. Semperi ja Barbaruse kirjavahetus 1911–1940*. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 1117–1143.
- Laak, Marin & Kirss, Tiina 2023. Luulesõrestik üle ookeani. Marie Underi ja Ivar Ivaski kirjavahetuse teemaanalüüsi poole. – *Mäetagused* 86, lk 115–140 (DOI:10.7592/MT2023.86.laak_kirss)
- Laanes, Eneken 2020. Saateks. – Kaugver, Raimond. *Kirjad Sigridile. Sõjatandrilt ja vangilaagrist 1944–1949*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 5–28.
- Lyons, Martyn 2013a. *The Writing Culture of Ordinary People in Europe, c. 1860–1920*. Cambridge: Cambridge University Press (DOI:10.1017/CBO9781139093538).
- Lyons, Martyn 2013b. A New History from Below? The Writing Culture of European Peasants, c. 1850–c. 1920. – Kuismin, Anna & Driscoll, J. M. (toim). *White Field, Black Seeds. Nordic Literary Practices in the Long Nineteenth Century*. Studia Fennica Litteraria 7. Helsinki: Finnish Literature Society, lk 14–29.

Noorhani, Piret 1998. Arvo Mägi – Arno Vihalemm. Valik kirju. – *Tuna*. Ajalookultuuri Ajakiri 1, lk 61–70.

Ojamaa, Triinu 2022. Pagulase suhtlusvõrgustiku kujunemisest lähikondsetega. Ilmar Laabani juhtum. – *Methis*. Studia Humaniora Estonica 29, lk 70–91 (DOI:10.7592/methis.v23i29.19032).

Ojamaa, Triinu 2023. Eesti mobilisatsioonipõgenike kirjasuhtlusest Soome Jätkusõja ajal. *Mäetagused*, nr 86, lk 75–98 (DOI:10.7592/MT2023.86.ojamaa).

Olesk, Sirje (koost) 1997. *Akadeemia kirjades. Ants Orase ja Ivar Ivaski kirjavahetus 1957–1981*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Peegel, Juhan 1984. Saateks. – Hinrikus, Rutt (koost) & Olesk, Peeter (toim). *J. Barbaruse ja L. Toomi kirjavahetusest*. Litteraria: Eesti kirjandusloo allikmaterjale 1. Tallinn: Eesti Raamat, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk 5–6.

Rahi, Aigi & Jõgisuu, Piret 1998. Eesti sõdurite kirjad ajalooallikana. – *Ajalooline Ajakiri* 2 (101), lk 29–48.

Rahi, Aigi & Jõgisuu, Piret 2000. Eesti sõdurite kirjad Esimesest maailmasõjast II. – *Ajalooline Ajakiri* 3 (110), lk 51–67.

Raudsepp, Anu 2018. Erakirjad infoallikana Eesti ja Lääne vahel stalinismist sulani (1946–1959). – *Ajalooline Ajakiri* 4 (165), lk 255–282 (DOI:10.12697/AA.2018.4.01).

Rosenthal, Joel T. 2012. Letters and Letter Collections. – Rosenthal, Joel T. (toim). *Understanding Medieval Primary Sources*. New York & London: Routledge, lk 72–85.

Rummo, Paul (koost). *Euroopa, esteedid ja elulähedus. Semperi ja Barbaruse kirjavahetus 1911–1940*. Tartu: EKM Teaduskirjastus.

Ruut, Riina 2017. Sissejuhatus. – Bingeni Hildegard. *Valik kirju*. Tlk Riina Ruut. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 13–43.

Sakova, Aija 2020. Pis'ma Ivara Ivaska B. L. Pasternaku. – *Slavica Revalensia* VII, lk 204–229 (DOI:10.22601/SR.2020.07.06).

Saluvere, Tiina (koost) 2007. *Sinu isiklik piksevarras. Karin Kase kirjad Kaarel Irdile 1953–1984*. Litteraria: eesti kultuuriloo allikmaterjale 23. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Saluvere, Tiina 2016. Dialoogi võimalikkusest: variante Nõukogude Eesti ja eksiili suhtluseks kultuuriloolise arhiivi kogude põhjal. – Kurvet-Käosaar, Leena & Laak, Marin (koost ja toim). *Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 225–246.

Saukas, Rein & Oras, Urmas 1989. *Jakob Hurda ja Jaan Adamsoni kirjavahetus*. Litteraria: Eesti kirjandusloo allikmaterjale 6. Tallinn: Eesti Raamat.

Singer, Godfrey Frank 1933. *The Epistolary Novel*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Sullivan, Robert G. 2007. Classical Epistolary Theory and the Letters of Isocrates. – Poster, Carol & Mitchell, Linda C. (toim). *Letter Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present*. Columbia: The University of South Carolina Press, lk 7–21.

Tamm, Marek 2019. Voltaire, *le philosophe*. – Voltaire. *Filosooflised kirjad*. Tlk Anti Saar, Marri Amon. Tallinn: Varrak, lk 186–208.

Tüür, Kadri 2016. Raamatutega läbi raudse eesriide. Raissa Kõvamehe kirjad Artur Keskülale. – Kurvet-Käosaar, Leena & Laak, Marin (toim). *Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 202–224.

Vene, Ilmar 1996. Järelsõna: stoitsismist ja Senecast. – Seneca, Lucius Annaeus. *Moraalikirjad Luciliusele*. Tartu: Ilmamaa, lk 549–591.

Västriku, Ergo-Hart (koost) 2005. Paul Ariste. *Vadja päevikud 1942–1980*. Litteraria: eesti kultuuriloo allikmaterjale 22. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Young, R. V. & Hester, M. Thomas 1996. Introduction: The Life of Justus Lipsius. – Lipsius, Justus. *Principles of Letter-Writing. A Bilingual Text of Justi Lipsi Epistolica Institutio*. Carbondale & Edwardsville: Southern Illinois University Press, lk xiii–xliv.

Summary

About the letter genre in European cultural history and the research and publication of correspondences in Estonia

Triinu Ojamaa

Senior Research Fellow

Estonian Cultural History Archives, Estonian Literary Museum, Estonia
triinu.ojamaa@kirmus.ee

Maarja Hollo

Senior Research Fellow

Estonian Cultural History Archives, Estonian Literary Museum, Estonia
maarja.hollo@hotmail.com

Keywords: Estonia, Europe, letter genre, publishing of letters, research of letters

The article deals with the emergence, development and blooming of the letter genre in European cultural history until the middle of the 20th century. The oldest letters that have survived to our time date from the 3rd-2nd centuries BC and are written in cuneiform. The first major heyday of the literary genre was in the time of ancient Rome, when both politicians and philosophers exchanged letters, but also several writers used the letter form in their works. The so-called canon of letter writing was formed in the Middle Ages, when the art of letter writing began to be taught at the universities. In

the 17th century, letter writing manuals and private letters began to be published in books, and in the 18th century it was already very common. The growing popularity of communication by letters is also shown by the fact that in the middle of the 18th century, when English writer Samuel Richardson published three novels in the form of letters, the epistolary novel was born. In the epistolary novels, for the first time the world of feelings and thoughts of the characters was under observation. At the end of the 19th century, communication by letters increased drastically due to the wider spread of literacy throughout Europe. The writing of letters intensified during the First and Second World Wars, which is considered the last major blooming of the letter genre. This fact is also confirmed by studies on the development of the written communication tradition in Estonia.

The article also provides a brief overview about the research and publication of private correspondences in Estonia. In the middle of the 20th century, the Estonian Literary Museum began to systematically deal with the autobiographical heritage (incl. letters) of those persons who had a prominent position in cultural history. In 1984, the serial publication *Litteraria: eesti kirjandusloo allikmaterjale* (*Litteraria: Estonian Literary History Source Materials*; since 2005 *Litteraria: Estonian Cultural History Source Materials*) was founded with the aim of making correspondences, but also various biographical notes, photographs, etc., available to the public. *Litteraria* has never been published regularly; nevertheless, by 2023 the series had published already twenty-eight issues, which are now also available online (<https://www.kirmus.ee/et/teadus/e-litteraria>). In 1998, *Tuna: Ajalookultuuri ajakiri* (*The Past: Journal of Historical Culture*) came out on the landscape of social science and humanities journals. The new journal included the rubric “Estonian Cultural History Archives”, which allowed the researchers to regularly publish archival sources with commentary four times a year. Over the years, several voluminous text-critical publications of correspondences have been published in parallel with the issues of *Litteraria* and *Tuna*, for example, “Akadeemia kirjades” (“Academy in letters”, Olesk 1997), “Minu lamp põleb” (“My lamp is on”, Annuk & Metste 2015), and “Kallid krantsid: Kirjad vangilaagrites ja asumiselt Siberis 1946–1954” (“Dear friends: Letters from prison camps and deportation sites in Siberia 1946–1954”, Kross 2021). The published correspondences have a different historical background, but the common feature of all the authors of the letters is their close connection with Estonian literature.

Several historians, literary scholars, cultural historians, folklorists, and philosophers have used private correspondences as source material for their in-depth studies. The analysis of scientific articles of the last decades shows that letters are useful primarily as a source of information that helps to open the hidden aspects of some cultural-historical phenomenon or historical event, for example, the world wars. In addition, different aspects of epistolary practices are also analysed, such as the peculiarities of means of expression, communicativeness or intersubjectivity of letters, etc. Until the turn of the century, prominent creative figures in Estonian cultural history dominated among the authors of the letters used in the studies. In recent decades, a new trend has emerged which shows that researchers have begun to pay more attention to, for example, the love letters and war letters of ordinary people, as well as letters in which the writer shares with the addressee various information about joys and worries of everyday life.

Triinu Ojamaa (PhD) on Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur. Oma uurimistöös tegeleb ta diasporaakogukonna liikmete identiteediprobleemide ja kohanemisstrateegiatega ning omaeluloo-kirjutusega, keskendudes eelkõige loovisikutele.

Triinu Ojamaa (PhD) is Senior Research Fellow at the Estonian Literary Museum, and the leader of the research group on migration and diaspora studies of the Centre of Excellence in Estonian Studies. Her main research areas include diasporic identity, diasporans' adaptation strategies, and life-writing which mainly focuses on creative individuals.

triinu.ojamaa@kirmus.ee

Maarja Hollo (PhD) on Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur. Ta on uurinud trauma kujutamist eesti eksiilkirjanike loomingus ja traumaatiliste kogemuste vahendamist omaeluloolistes narratiivides. Praegu on tema huvikeskmes tavaliste inimeste erakirjad.

Maarja Hollo (PhD) is Senior Research Fellow at the Estonian Literary Museum. She has published articles on trauma and memory in the work of Estonian exile writers as well as on mediating of traumatic experiences in autobiographical narratives. The focus of her current research is on the letters of ordinary people.

maarja.hollo@kirmus.ee

“Ma palun saatke mulle üks erakiri...”

Intersubjektiivsus Jaan Saalvergi kirjades Jakob Hurdale

Katre Kikas

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur

katre.kikas@folklore.ee

Teesid: Artikli keskmes on intersubjektiivsus Jüri kihelkonnast pärineva põllu-mehe ja rahvaluulekoguja Jaan Saalvergi (1874–1932) kirjades Jakob Hurdale. Kirjad on saadetud aastatel 1896–1905, mil Saalverk tegi kaastööd Hurda rahvaluule kogumisaktsioonidele. 19. sajandi lõpu rahvaluule kogumisaktsioonid olid väga eripärane osa toleaeegsest epistolaarsest kultuurist – kirjavahetus laveeris nii privaatse ja avaliku kui ka erialase ja isikliku piiridel, samuti oli tegu mitmes mõttes ebasümmeetrilise kirjavahetusega. Oma kirjades Hurdale puudutab Saalverk mitmeid teemasid, mida kohtame ka teiste rahvaluulekogujate kirjades: kogumistöö olulisus nii isiklikus kui rahvuslikus raamis, kahtlused oma kirjapanekute väärtuses ning kohalike ja lähikondsete mõistmatu suhtumine kogumistöösse. Saalvergi kirjad teeb aga eripäraseks see, kuidas ta asetab nad intersubjektiivsesse raami: mitmel pool kirjades palub Saalverk, et Hurt vastaks tema muredele erakirjaga. Need palved seostuvad kahe eri tasandi intersubjektiivsusega: ühelt poolt ärgitavad nad Hurta suhtluses aktiivsemalt osalema, teiselt poolt loodab Saalverk Hurda vastuse abil hajutada oma lähikondsete umbusklikku suhtumist kogumistöösse.

Märksõnad: epistolaarsus, intersubjektiivsus, Jaan Saalverk, Jakob Hurt, rahvaluule kogumine

Kirjade kirjutamine on üks võimalus suhelda eemaloleva inimesega, kirja kaudu temaga justkui hetkeks koos olla. Sellisena on kirjad alati suunatud intersubjektiivse, saatja ja vastuvõtja poolt jagatud ruumi loomisele. Intersubjektiivse ruumi loomiseks kirjades on erinevaid võimalusi. Keeleteadlane Taru Nordlund on märkinud, et kirjad jagunevad narratiivi tasandiks (see, mida kiri edastab) ning suhtluse tasandiks (kõik see, mis tegeleb kirja kirjutamise, lugemisega jms, Nordlund 2013: 126–127) – intersubjektiivsuse loome läbib mõlemat tasandit. Kirja sisu tasandil hõlmab see näiteks viitamist ühistele mälestustele või tuttavatele inimestele, suhtluse tasandil aga vastuvõtjale suunatud otseseid pöördumisi või suhtlejatele ühiste keelendite kasutamist. See, millisena intersubjektiivne ruum realiseerub, oleneb nii suhtluse osapoolte vahelise suhte iseärasusest (mh see, kas nad päriselus ka kohtunud on) kui

ka suhtluse eesmärkidest. Ideaalis on kirjavahetus sümmeetriline – mõlemad osapooled panustavad ühtviisi ning kirjad liiguvad kordamööda. Reaalsuses võivad kirjavahetused olla aga võrdlemisi ebasümmeetrilised – kirjad võivad minna kaduma, üks osapool võib olla passiivsem kui teine, suhtlejad võivad paigutada ühiskondlikus hierarhias erinevatele positsioonidele. Arhiivipõhiste kirjavahetuste puhul lisandub algele ebasümmeetriale veel teinegi kiht – arhiivi jõudnud kirjavahetused on sageli lünklikud (sh pole alati päris täpselt teada, mis just puudu on). Nii algne kui arhiivipõhine ebasümmeetrilisus ei vähenda aga iga kirja potentsiaalset intersubjektiivsust – iga kiri, mis on kellegi adresseeritud, taotleb intersubjektiivset suhet vastuvõtjaga.

Käesoleva artikli keskmes olev juhtum kuulub väga erilisse epistolaarsesse konteksti – see on osa Jakob Hurda 1888. aastal alustatud rahvaluulekogumise aktsioonist (ühte selle kontekstiga seotud juhtumit olen analüüsinud Kikas 2017a; sarnase epistolaarse kontekstiga Soomes tegeleb Mikkola 2013). Kogumisaktsioonide eesmärgiks oli süstemaatiline kogumistöö kõigis kihelkondades kohalike inimeste abil – eesmärgi täitmiseks vajalike inimeste leidmiseks avaldas Hurt erinevates ajalehtedes üleskutseid ja aruandeid. Enamasti jäi korraldaja ja kaastöölise suhtlus epistolaarsele tasandile, reaalsuses kohtuti vaid erandjuhtumitel. Rääkides rahvaluule kogumise aktsioonidest kui epistolaarsest sündmusest, on vaja eristada kahte eri tasandit. Avaramal tasandil võime käsitleda kogumisaktsioone kui tervikut epistolaarse sündmusena – aktsioonidest osavõtt eeldas seda, et osaline oskas ise (või kellegi abil) postisüsteemi kasutada. Kitsamal tasandil saame aga keskenduda nendele ühikutele, mis liigituvad kirjade žanri alla. Kiri ei olnud midagi, mida osalised pidid saadetistele lisama, see oli üks žanr paljude teiste hulgast, mida kogujad võisid kogumistöö raames kasutada; mõned kogujad lisasid kirja igale saadetisele, mõned aeg-ajalt, mõni ei kirjutanud ühtegi kirja.

Põhjused, miks kogujad kirju kirjutavad, on erinevad – on võrdlemisi pragmaatilisi palveid, et Hurt aitaks leida töövõimalusi Peterburis, on tänukirju Hurda saadetud foto või raamatu eest, õnnitlusi sünnipäeva või uue aasta puhul, järelepärimisi, kas eelmine saadetus on jõudnud kohale. Kõige sagedasemad on aga nn saadetiste kaaskirjad, viimased võisid hõlmata ka eelmainitud teemasid, kuid üldjuhul tegelesid otsesemalt kogumistööga seonduvaga. Rahvaluule kogujate kirjad on osa tolleaegsest epistolaarsest kultuurist, ning kogujad toetuvad kirju kirjutades oma üldisemale epistolaarsele kirjaoskusele (Whyman 2009: 9), kuid selles kontekstis kirjade kirjutamisel oli ka mitmeid erijooni.

Rahvaluule kogumise aktsioonide raames toimuvat kirjavahetust iseloomustab enamasti ebasümmeetrilisus. Viimast adume nii eri suundades kulgevate saadetiste hulgast – Hurt saadab alati vähem kirju kui kogujad – kui ka Hurda ja kogujate vahelise suhte hierarhilisusest – ehkki Hurt kasutab kogujate poole

pöördumisel pigem egalitaarsust rõhutavaid vormeleid, on kirjadest näha, et kogujad tajuvad väga teravalt oma sotsiaalselt madalamat positsiooni (vt Kikas 2017a: 274–276). Kirjade hulgast tulenev ebasümmeetrilisus tasandub mõnevõrra, kui asetada kirjad suhtesse Hurda aruannetega – nii mõnigi kirjas esitatud küsimus saab vastuse just avalikus aruandes; samas rõhutab see privaatse ja avaliku kooseksisteerimine veelgi suhtluse hierarhilisust – ühe osapoole ligipääs avalikule ruumile on parem kui teistel ning esimene (ehk siis Hurt) võib soovi korral asetada avalikusse ka mõningaid teise osapoole lausungeid. Seega laveerib rahvaluulekogumise raames toimuv kirjakerjutamine erinevatel piiridel, see on ühtaegu nii privaatne kui avalik, nii eraviisiline kui ka erialane. Hurt vastab pigem avalikes aruannetes, kuid põimib sinna kogujate poolt talle isiklikult saadetud kirju. Kogujad adresseerivad kirjad Hurdale, kuid võivad sinna põimida laiemale avalikkusele suunatud sõnumeid. Suhtluse eesmärk on kogumistöö käiguhoidmine, kuid kogujate kirjad on sageli täidetud väga isiklike murede ja nõuküsimistega.

Kuivõrd selles kontekstis kirjade saatjad ja vastuvõtjad enamasti üksteist varasemalt ei tundnud ega kohtunud ka aktsiooni jooksul, toetub nende kirjade intersubjektiivsus eelkõige keeleliste vahenditele – kogujad põimivad oma kirjadesse metafoore, mida olid kohanud Hurda aruannetes või muudes rahvaluule kogumist propageerivates avalikes tekstides, rõhutades nõnda, et jagavad Hurda nägemust sellest, kuidas rahvaluulest ja selle kogumisest kõnelema peaks. Kuna sageli olid samad metafoorid kasutusel ka muude kaasaegsete kultuurinähtuste kirjeldamiseks, kinnitas nende põimimine oma kirjadesse ka koguja üldist teadlikkust kaasaegsest kultuurist (Kikas 2013; Valk 2004). Johtuvalt kogumistöö raames toimuva kirjavahetuse paiknemisest avaliku ja privaatse piiril, hõlmab kirjavahetuse intersubjektiivne ruum sageli lisaks konkreetsele kogujale ja Hurdale ka teisi kogumisaktsioonides osalejaid, s.o kirjade kirjutajad ei suhesta end ainuüksi Hurda, vaid ka teiste kogumisaktsioonis osalejatega. Viimane oli nende jaoks oluline, kuivõrd kohalikus kontekstis, kus arusaam kogumistöö olulisusest jäi sageli mõistmata, tundsid kogujad end üksikuna. Hurdale adresseeritud kiri oli üks võimalus asetada kogumistöö intersubjektiivsesse raami, anda sellele kogukondlik mõõde. Siinjuures on oluline, et kiri ei olnud ainus žanriline võimalus selle raami loomiseks – on kogujaid, kes lisavad kogutule anonüümsele tuleviku lugejale adresseeritud sissejuhatusi või neid, kes kirjutavad oma kihelkonnakaaslastele üleskutseid (nn äratusõnu, Kikas 2020a). Siinse artikli peategelane – Jaan Saalverk – kuulus nende hulka, kes toetusid justnimelt kirjadele.

Jaan Saalverk (1874–1932)

Saalverk sündis Jüri kihelkonnas, Kurna vallas, Mõisakülas Ihuvere talus, lapsena vahetas ta mitmel korral elukohta, kui ta oli 12aastane päris tema ema venna surma järel Kurna vallas Sepamäe talu ning 1901. aastal sai Saalvergist selle talu peremees. Saalverk on lõpetanud Kurna külakooli ning käinud aasta Aruküla apostlik-õigeusu kihelkonnakoolis. Ta oli kohalikus elus aktiivne – oli vallavolikogu liige (alates 1898), pidas mitmeid kirikuga seotud ameteid, 1905. aastal käis oma valla esindajana Tartus üle-eestilisel esindajate kongressil ning osales mitmete kohalike seltside asutamises ja juhatustes (nt Kurna tulekindlustuse selts, Kurna hariduse selts jpm). Ta oli huvitatud ka kohaliku pärandi viimisest rahvuslikule tasandile: ta kogus nii sõnalist kui ainelist vanavara ning tegi koostööd Jakob Hurda (rahvaluule), Matthias Johann Eiseni (rahvaluule), Jaan Jungi (kohanimed ning kohapärimus), Rudolf Winkleri (aineline vanavara), Friedrich Kase (rahvapärane mesindus), Johannes Kooli (loomade ravimine) jt erinevate alade uurijatega (vt nt Põldmäe 1944). Saalverk oli regulaarne ajalehelugeja ning erinevatel eluetappidel tegi ka kaastööd mitmele ajalehele. Elu hilisemas etapis vaevasid teda vaimse ebastabiilsuse hoid, ning oma elu lõpetas ta enesetapuga 1932. aastal (kõige põhjalikuma ülevaate Saalvergi elust leiame tema tütre kirjutatud eluloost, EKM ERA, RKM I 17).

Foto 1. Jaan Saalverk oma teise naise Annaga (snd Hinno). Pildistas J. Hallikas. ERA, Foto 9104.

Seda, et omas ajas ulatus tema mõju ja tundus lähikonnast kaugemale, näitab ehk kõige selgemalt tõsiasi, et tema elulugu on hõlmatud 1932. aastal ilmunud leksikoni “Eesti avalikud tegelased: eluloolisi andmeid” (Kleis 1932: 288) ning 1939. aastal püstitati talle mälestusmärk (EKM EKLA, f 193, m 139:12, l 3/3-3/4 on näha mälestussamba avamiseks tehtud laululehte). Siinse artikli fookus jääb aga aega, mil tema avalikum elu oli alles ees. Tagantjärele on põnev lugeda, et 1896. aastal Hurdale saadetud kirjas märgib ta, et on proovinud küll kätt ka kirjanikuna, kuid senini pole üksi tekst avaldamist leidnud ning tõstab rahvaluulekogumist esile kui just temale sobivat kirjutamistegevust (EKM ERA, H II 29, 47). 1923. aastal leksikoni jaoks kirjutatud eluloos loeb ta aga võrdse uhkusega üles nii oma vanavara korjandused (EKM EKLA, f 193, m 40:23, l 1/2-1/2p) kui ka trükis avaldatud kirjatükid (*ibid.*, l 1/2p-1/3p). Seega on ta üks neist rahvaluulekogujatest, kelle jaoks kogumisaktsioonid olid esimeseks võimaluseks katsetada avalikku kirjutamist (Kikas 2017a: 280).

Foto 2. Jaan Saalvergi mälestusmärk Jüri kalmistul, avati tema 60. sünniaastapäeval. ERA, Foto 1271.

Rahvaluulet kogus Saalverk aastatel 1896–1921, kokku 1645 lehekülge (Hurda ja Eiseni kogu materjalid, Põldmäe 1944). Saalverk kirjutab, et aktioonidest teadlikuks sai ta juba aastal 1888, kui sattus lugema ajalehte *Virulane*, kuid ta pidas end tol hetkel liiga nooreks (ta oli sel hetkel 14aastane); vahepealsetel aastatel luges ta *Ristirahva Pühapäevalehte*, mis kogumistööd aga ei kajastanud. 1896. aastal juhtus ta aga ajakirjandusest jälle kogumistöö kohta lugema (ta viitab nii *Isamaa Kalendrile*, kus kirjutas Eisen, kui ka *Hurda aruannetele*), ning otsustas ka ise koguma hakata (EKM, ERA H IV 7, 43). Jakob Hurdale läkitas ta aastatel 1896–1905 19 saadetist, neist enamus (12) aastatel 1896–1898 – ehk siis tema nn talusulase ajajärgul, perekondlike ja ühiskondlike kohustuste kasvades kahanes kogumise jaoks kasutatav aeg (1898 ta abiellus ning valiti esmakordselt vallavolikokku, 1901 sai taluperemeheks).

Saalvergi ja Hurda kirjavahetuse jälgimiseks on meil kasutada kahte liiki allikaid: säilinud kirjad, ning Saalvergi märkmik, kuhu ta on 1890. aastatel teinud nimekirju erinevatel olulistel teemadel (ilmad, väärtpaberite kursid, läbiviidud matused jms). Antud juhul on olulised nimekirjad pealkirjadega: “Vana vara korjamise ja saatmise kulud Dr. Hurtile” ja “Dr. Hurti saadetused ja kingitused minule”, mis sisaldavad viiteid ka sellistele saadetistele, mis füüsiliselt pole tänapäevasele uurijale kättesaadavad. Kokku on Saalverk saatnud Hurdale kaheksa kirja: viis saadetiste kaaskirja, kaks saadetiste vahele jäävat postkaarti ning kiri, millele oli lisatud foto.¹ Kaheksast kirjast neli on kirjutatud koostöö esimesel aastal. Hurt saatis Saalvergile vähemalt kolm kirja ja ühe postkaardi² ning Saalvergi 18 saadetist kajastuvad üheksas aruandevastuses (Hurt 1896a, 1896b, 1897, 1900, 1901a, 1901b, 1903, 1904, 1905). 1896. aasta juunis kohtusid Hurt ja Saalverk põgusalt laulupeol, kus Saalverk andis ühe oma saadetise isiklikult üle. Saalvergi koostöö Hurdaga jäi Hurda kogumisaktiooni teise etappi, aega, mil kogumisaktiivsus oli väiksem ning aruanded olid napisõnalised ning ilmusid harva (1888. ja 1889. aastal ilmusid aruanded tihemini kui kord kuus, ent nt Saalvergi kogumisajal ilmus neid keskmiselt kahe kuu tagant, aastatel 1898–1899 ei ilmunud aga ühtegi aruannet).

Järgnevalt vaatlen Saalvergi kirju kahest vaatenurgast: esiteks sisutasand, s.o millest ta Hurdale kirjutab, teiseks aga võtted, mille abil ta kirju intersubjektiivseks muudab, viimasega koos analüüsin ka Hurda-poolset panust suhtlusesse.

Millest Saalvergi kirjad kõnelevad?

Saalvergi kirjadest võib välja tuua kolm põhiteemat: kogumistöö tähtsus, eneses kui kogujas kahtlemine ning kohalike inimeste suhtumine kogutavasse. Kõiki neid kohtame ühel või teisel kujul ka paljude teiste kogujate kirjadest (vt nt Kikas 2017a: 277–283).

Üheks erinevaid kirju läbivaks teemaks on rahvaluule kogumise tähtsus – viimast käsitleb ta nii üldisemas (rahvuslikus) kui ka isiklikus plaanis. Nii alustab ta oma esimest kirja pika selgitusega sellest, kust ta kuulis kogumistööst ning tundest, et tema kodukandist polegi varasemalt palju saadatud. Viimast põhjendab ta asjaoluga, et noored vedavad oma aja pigem kõrtsis kui isamaalistele tegevusele pühendades: “Siinsed noored inimesed ei hooli niisugustest isamaalistest asjadest pea aegu mitte midagi, õpetlikusi jutu ja ka vaimulikusi raamatuid palju ei osteta, ajalehta suuremat ei loeta. Terve Kurna valla peale tuleb vist 9 või 10 ajalehta.”³ (EKM ERA, H IV 7, 44, kohaliku ajalehelugemise kohta kirjutab ta ka EKM ERA, H II 65, 718).

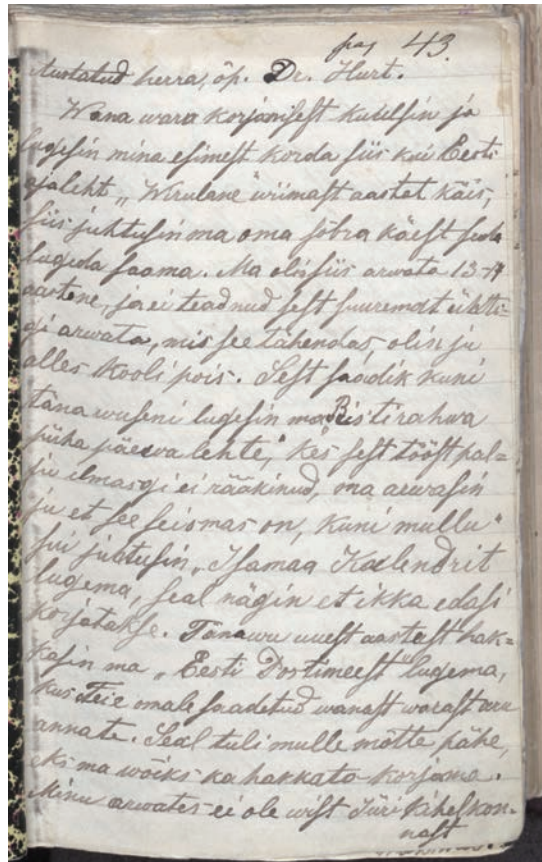

Foto 3. Jaan Saalvergi esimese saadetise kaaskiri, kirjutatud 7. märtsil 1896, Hurdani jõudnud 9. märtsil 1896. EKM ERA, H IV 7, 43.

Lisaks sellele, et kogumine kuulub 'isamaaliste asjade' hulka, rõhutab ta ka selle tegevuse olulisust tema enda jaoks. Seda tehes kasutab ta mitmel puhul sõna 'lõbu', esmakordselt näiteks viienda saadetise kaaskirjas: "Tuleval küünla kuul saab aasta täis mul vana vara korjates. See töö on mulle üsna armsaks ja lõbusaks läinud." (EKM, ERA H III 29, 45). Pikemalt peatub ta lõbu teemal aga 1898. aastal kirjutatud tekstis "Mõnda minu vana vara korjamisest, korjamise plaanist, korjamise vaevast ja lõbust; mis rahvas sellest arvab ja muud" (EKM, ERA H II 65, 717/32). Seal asetab ta oma lõbu kõrvuti sellega, mis teistele temavanustele rõõmu teeb:

Tuleb laupäeva õhtu siis on noortel meestel suuremal jäul see mood, summas Kiili kõrtsi minna, seal nad siis istuvad viina ehk õlle klaasi juures, suitsetavad, ajavad juttu tüdrukutest, vaidlevad ja – kui süda täis saab ehk vana viha mõne vastu on siis kisuvad ja peksavad üksteise silmad veriseks. [---] Minul aga ei taha seukene elu meele järele olla [---] Lõbuks ma ka kõrtsis käimist ei arva. Vanavara korjamine on mul palju parem lõbu. (EKM, ERA H II 65, 719/20)

Nii võime näha, et tema jaoks on kogumistöö selgelt isamaaline tegevus ning seotud muude uueaegsete kirjalike tegevustega: lisaks ajalehtede lugemisele toob ta välja ka rahvaluuleväljaandeid, millega on tutvunud (et vältida juba trükitu kirjapanemist) ning rõhutab üldisemalt, et on õnnelik, et kogumistöö kaudu on leidnud kirjutamisviisi, mille puhul tema isiklik lõbu seostub ka üldisema kasuga (EKM ERA, H III 29, 47).

Teine kirju läbiv teema on eelmisega mõneti vastuoluline: ta muretseb pidevalt oma kaastöö võimalike puuduste pärast. Ta kardab, et sama materjal on juba teiste poolt kirja pandud või trükitud avaldatud, et tema käekiri pole loetav või on ta üldse valesid asju kirja pannud. Nii kirjutab ta oma teise saadetise kaaskirjas:

Vana vara korjamisega on minu meelest see imelik lugu, et võivad enamiste igas maakondas ja kihelkondas ühed ja need samad jutud, laulud ja muud vana vara olla ja teised on ammugi need juba Teile saatnud kes mitu aastat on korjanud ja minu vaev on nüüd asjata. Ka on juba palju Eesti vana vara trükitud, seepärast kardan ma ka et minu korjanduste seas palju neid on, mis enne trükitud, sest ei ole ju ka ühtigi kasu. (EKM, ERA H IV 9, 183)

Kahtlused kogutu kvaliteedi pärast muutuvad kohati ka kahtluseks oma isiku väärtuse pärast – nagu paljud teisedki kasina haridusega kogujad kasutab temagi endast kirjutades enesemadalduslikku diskursust (Kikas 2017b: 592–595; Kuismägi 2013: 204). Nii kirjutab ta viienda saadetise kaaskirjas:

*Ma tänan teid südamest, et ka mulle olete väga lahkeste luba annud, seda tööd teaduse ja isamaa kasuks teha, ma arvan et suur jägu vana vara korjajaid on kõik koolmeistrid, kirjutajad, üliõpilased, ja muud kõrge-
mas koolides käinud ja targad mehed, aga mina vaeneke pole muud kui külakooli haridusega talusulane, ja ma tohin ka Teile teiste targemate hulgas oma vana vara pakid saata, Teie neid vastuvõtmata ei jäta, vaid tänate mind veel pealegi südamest! (EKM ERA, H III 29, 45)*

Kolmandaks kirjeldab ta aga enda sugulaste ja lähikondsete suhtumist tema tegevusse. Ehkki mõned tuttavad suhtuvad tema tegevusse positiivselt või isegi on aidanud teda materjali kogumisel (EKM ERA, H IV 7, 45), siis enamus väljatoodud kokkupuudetest on pigem negatiivsed: kogumistöö eraldab teda väga selgelt kohalikust kogukonnast. Nii avaldatakse küla peal arvamust, et ta on ajalehelugemisest lolliks läinud (EKM ERA, H IV 7, 45) või et tema ringihulkumise tegelikuks põhjuseks on tulevase abikaasa otsimine (EKM ERA, H II 65, 729/31). Kui nendesse väidetes suhtub ta pigem muigega, siis on kaks, mis teda natuke muretsema panevad.

Nii soovitavad kogumistööst natuke enam teadlikud inimesed tal hoopis teha koostööd Eiseniga, kes saadab kogujatele tasuks raamatuid (EKM ERA, H III 29, 48). Saalverk märgib viienda saadetise kaaskirjas, et Hurdale kogumise kasuks otsustama julgustas teda Eesti Postimehe toimetaja, kuid muude inimeste suhtumine on teda selles otsuses kahtlema pannud (EKM ERA, H III 29, 48). Nii küsib ta muuhulgas: miks ei anna Hurt kogutavat samal moel välja kui Eisen; ning kuidas vastata neile, kes soovivad koguda Eisenile, kuna viimane annab vastutasuks raamatuid. Saalverk viitab, justkui pärineksid need küsimused teistelt inimestelt, samas võib olla, et tegu on ka tema sisedialoogi tulemustega – kogus ta ju varjunime (J. Kurgan) all rahvaluulet ka Eisenile (oma märkmikus on ta registreerinud 14 Eisenilt tasuks saadud raamatut (EKM EKLA Reg 2015/4).

Veelgi enam segadust tekitab temas aga see, kui tema lähikondsed viitavad kogumistööle kui jumalale mitte meelepärasele tegevusele, näiteks kirjutab ta oma viienda saadetise kaaskirjas:

Vanemad ja vagad inimesed arvavad jälle vana vara korjamist väga suureks patu tööks, millel muud eesmärki ega otstarbet pole kui rahvale heaste nõnda nimetud "lora jutu raamatuid" muretseda mis neid kirikust, piiblist, usust ja Kristusest peaksid lahutama. Mõned nimetavad Teid ja kõiki vana vara korjajaid ka mina nende hulgas, kõige truuvimateks kurati teendriteks. Minu ema ütleb mulle alati: "saadan ei saa sind teiste noorematega seltsis kõrtsi ega sinna tänna vedada, aga näe kudas ta jälle sind oma võrkus kinni veab, sa istud kodu ehk kolad mööda küla vana tühja jutu ja laululorasi kirjutada, ika pead teda orjama." (EKM, ERA H III 29, 48/9)

Saalverk tunnistab Hurdale, et ta ei tea, kuidas neid ema väiteid ümber lükata:

Mis ma mõistan talle [oma emale – minu täiendus K.K.] vastata? tal nagu näitab õigust ikka ka olema, tõi see on et ma oma südamega sagedaste alati selle juures olen, rõõmu ja head meelt teeb see mulle ka kül et minu nimi ka ajalehtedes saab ära trükitud, aga võib olla et see on auahnus. Mõni kord ma pean aru et jätaks selle hoopis maha kui see mu hingele kahjuks oleks, aga mõtlen jälle et suured targad ja vagad mehed kiriku õpetajad ja muud teevad seda, ja ma arvan seda, auustatud Herra, et kui Teie seda teaksite patu olema, Teie ilmasgi poleks seda nõu võtnud, ega üles kutset ajalehtedesse saatnud, sest kui need 860 või rohkem korjajat just selle pärast peaksid põrgusse minema et nad Teie palve peale teaduse kasuks, aga oma hingele kahjuks on hakanud vana vara korjama, siis oleks ka Teil kohtupäeval Jumalale raske aru teha, parem võiks siis teadus ja uurimine kus seda ja teist jääda. (EKM, EKLA H III 29, 49)

Siin esitatud kolm teemat ei erine mitte üksnes sisuliselt, vaid ka selle poolest, kuidas Saalverk end kui kirjutajat positsioneerib, kui enesekindlalt ennast oma tegevuse juures tunneb. Kirjutades kogumistöö tähtsusest üldiselt on ta endas üsna kindel ning näeb selget erinevust kogumistöö kui modernse ning kõrtsiskäimise kui eelmodernse vaba aja veetmisviisi vahel. Siiski on tal mõningad kahtlused seoses sellega, kas temasugune vähese haridusega inimene on õige kogumistööd läbi viima, sellest ka ohtrad küsimused ja enesemadaldused. Samas laguneb tema enesekindlus kogumistöö olulisuse osas, põrgates kohalike süüdistustele seoses kogumistöö potentsiaalse kahjuga tema hingele. On vägagi põnev, et ka tema ema kõrvutab oma argumentatsioonis kogumistöö kõrtsiskäimisega, kuid pöörab varasema vastanduse pea peale, rõhutades, et kogumistöö võib olla veelgi kahjulikum (või vähemalt sama kahjulik) kui kõrtsiskäimine. Ehk siis: Saalverk soovis osaleda kaasaegses maailmas, ent tema suhe sellega oli väga habras.

Jaan Saalverk ja Jakob Hurt: intersubjektiivse ruumi loomine

Nagu eelnevas märkisin, on rahvaluulekogujate kirjades kõige tavapärasemaks intersubjektiivsuse loomise vahendiks metafoorika, mida kogujad on kohanud Hurda aruannetes jm rahvaluule kogumist propageerivates avalikes tekstides. Saalverk seda võtet ei kasuta – tema tekstides on küll viiteid kogumisele kui isamaalisele tööle, ning paaril korral nimetab ta Hurta vanavara aidameheks, kuid üldiselt kirjutab ta üsnagi kujundivabas keeles. Võimalik, et see valik rõhutab kirjade isiklikkust – tema eesmärk on luua intersubjektiivsus, mis hõlmab teda ja Hurta, mitte kogujate kogukonda üldisemalt. Kogukondlikku intersubjektiivsusse raami asetub eelkõige kirjutis, mis annab ülevaate tema kogumistegevusest (EKM ERA, H II 65, 717/32), see tekst sisaldab ka mõnevõrra enam metafoorikat. Saalvergi kirjade põhiliseks intersubjektiivsuse tekitajaks on otsesed pöördumised Hurda poole – ta ei lepi võimalusega kirjeldada Hurdale oma kogemusi, vaid loodab ilmtingimata Hurdalt ka vastust saada. Otsesed pöördumised Hurda poole on seotud kahe teemaga: nende ainsa silmast-silma kohtumisega 1896. aasta laulupeol ning kirja ootusega.

Mõlemad teemad on näha juba kõige esimese saadetise kaaskirjas (7. märts 1896). Selles kirjas kirjutab ta kohalike mõistmatusest oma tegevuse suhtes ning palub, et Hurt annaks talle kirja teel nõu: “Ma palun, Saatke mulle üks era kiri, nõnda, et ma Lihavõteks kätte saan, rääkige mulle seal oma korjanduse otstarbest, ja mis Teie minu saadetusest peate” (EKM ERA, H IV 7, 46). Samas kirjas viitab ta ka võimalusele suvel kohtuda: “kas Teie suvel Tallinna laulu pidule tulete, kui saan korjata, siis annaksin kohe Teie kätte” (EKM ERA, H IV 7, 46).

Mõlemad teemad on esil ka teise korjanduse kaaskirjas, kiri on dateerimata, kuid tõenäoliselt kirjutatud juunis 1896.⁴ Selleks ajaks näib Saalverk olevat teadlik, et Hurt on laulupeole tulemas, sest kirjutab lihtsalt: “Ma tahaksin oma korjandust Tallinna laulupidu ajal Teie kätte anda, aga ei tea kas saan Teiega kokku.” (EKM, ERA H IV 9, 186). Samas kirjas kirjutab ta pikemalt kahtlustest oma kogumistöö kvaliteedi osas ning palub Hurdal julgesti märku anda, kui midagi on valesti, ilmselt teemadest tulenevalt palub ta seekord avalikku tagasisidet:

siis ma palun aruandes seda selgesti välja ütelda, siis ma jätaksin selle korjamise maha. Teie esimesest aruandest küll seda ei paista, see pärast arvan ma, et saab ometigi vist muist Teie materjali hulka kõlbama. (EKM ERA H VI 9, 184)

Saalvergi järgmine kiri on lisatud tema viiendale saadetisele (8. detsember 1896), ka selles on juttu nii laulupeost kui ka soovist kirja teel nõu saada, kuid natuke erinevate nurkade alt. Nimelt on kiri kirjutatud pool aastat pärast suvist laulupidu, seega pole kirjas juttu enam tulevikku suunatud ootusest, vaid esil on juba toimunu meenutamine: Saalverk ja Hurt on laulupeo teisel päeval tõesti kohtunud ning Saalvergil õnnestus selle kohtumise ajal üle anda oma teine korjandus (ehk siis seesama korjandus, millele lisatud kirjas ta avaldas lootust Hurta laulupeol kohata). Saalverk meenutab tunnustavalt Hurda kõnet teise päeva hommikul, ning märgib, et kohalolnute reaktsioon Hurda kõnele on tema jaoks tõend, et rahvas üldiselt on kogumistöö olulisusest aru saanud (see on ühtlasi üks väga vähestest kohtadest, kus ta viitab Hurdale kui vanavara aidamehele):

Rahvas on ka oma vana vara aidamehe töö suurusest ja raskusest ja kasust ja meelest ja tahtmisest miska Teie seda tööd teete, aru saanud, armastab ja auustab Teid südamest. Oh mul seisab elu aja meeles kuidas meie Eesti rahvas Teid viimasel Tallinna laulu pidu teisel päeval Hurraa hüüete ja kätte plaksutamise vastu võtis ja teretas kui kõne tooli läksite ja ka kõne lõpul, kus ka lauljad "ta elagu" laulsid. Tõeste jah, kõik oli nii armas, ilus ilm, Eesti pidu, Eesti lauljad ja mängijad, lauljuhatajad, rõõmsad laulud, Keisri arm ja Teie väga õpetlik kõne, see kõik liigutas ja ülendas mindgi et kõigest südamest käsi plaksutasin ja Hurraa hüüdsin Teile ja ka lauljuhatajatele. Tänan Teid ka selle lahkuse eest et mu käest vana vara paki laulu pidu ajal vastu võtsite. (EKM, ERA H III 29, 46)

Kuid seesama viienda saadetise kaaskiri, kus ta viitab õhinaga laulupeole, on ühtlasi ka see, kuhu ta on koondanud oma kõige emotsionaalsemad ning kogumistöö osas kõhklevamad küsimused: juttu on nii suhtumisest Eiseni tegevusse kui ka kogumistöö ja moraali suhtest. Nende teemade lahtikirjutamisele järgneb ka kõige tungivam vastuse palve:

See pärast auustatud herra, ma palun väga, et teie vaevaks võtaksite mulle natuke seletust anda selle asja kohta, ma tean küll, et Teil on liig palju tüli ja tööd muidugi ja aega vähe, aga nüüd tulevad varsti pitkad Jõulu pühad ehk leiaksite siis paari silma pilku aega mulle paar rida kirjutada, endi uurimise töö kasu ja otstarbet mulle seletades, et ma inimestele nende küsimiste peale ka võisin vastust anda, nende mitme suguste eksiarvamuste vastu. (EKM, ERA H III 29, 50/1)

Ehk siis: kui soov kohtuda saab selles kirjas positiivse lahenduse, siis soov saada Hurdalt kirja muutub järjest intensiivsemaks.

Kuidas Hurt neile abi ja tagasiside palvetele reageeris? Nagu märkisin, andis ta Saalvergile tagasisidet nii aruannetes kui ka kirjades. Samas muutusid 1896. aastast Hurda aruanded harvemaks ja napimaks, üheksast Saalvergi saadetut lahkavast aruandest kuues Hurt vaid loeb üles laekunud materjali; natuke huvitavamad on kolm esimest. 120. aruandes (tagasiside esimesele korjandusele) julgustab ta Saalverki jätkama “Palju tänu. Ehk saame veel tutvumaks.” (Hurt 1896a); 124. aruandes (tagasiside kolmandale korjandusele) tõstab esile Saalvergi kirjapanekutes olnud Kaval-Antsu liignime “Uurispiil” kui teadusele äärmiselt olulist detaili (1896b) ning 125. aruandes (tagasiside neljandale, viiendale ja kuuendale saadetisele) lubab saata Saalvergile kirja: “Teie küsimuste ja mõtete avalduse pääle saame kirjaga vastama, nii pea kui mahti saame” (Hurt 1897).

Viimane on ilmselt vastuseks viienda saadetise kaaskirjas olevale intensiivsele kirjalpalvele. Siinjuures on aga oluline tähele panna selle lubaduse välja ütlemise aega: Hurda 125. aruanne on kirjutatud 13. juulil 1897, ehk siis pool aastat pärast Saalvergi kirja. See ajaline nihe on selgitatav asjaoluga, et 125. aruanne ilmub peaaegu aasta pärast 124. aruannet (25. september 1896, Hurt 1896b), Hurt vabandab selle aruande sissejuhatuses, et tal pole olnud mahti vahepeal saabunust ülevaadet teha – seega ta ilmselt lugeski Saalvergi kirja pooleaastase viitega. Ent hetke lubatud kirja kirjutamiseks Hurt siiski ei leia, ning enam kui pool aastat hiljem (21. jaanuar 1898) saadetud postkaardis tuletab Saalverk seda lubadust Hurdale meelde: “Omas viimases aruandes lubasite ka mulle kirja saata. Palun tungivalt nüüd teid mulle kirjutada...” (EKM EKLA f 43, m 20: 22, l 1/1). Kuu aega pärast seda postkaarti (3. veebruaril 1898) saadabki Hurt Saalvergile kirja (kirja ennast säilinud pole, selle saabumise kohta on mäрге Saalvergi märkmikus EKM EKLA, Reg 2015/4). Nii võib ühelt poolt tõdeda, et Saalverk ilmselt sai oma küsimustele vastuse, kuid pea kaks aastat pärast nende püstitamist.

Sama aasta teises pooles saadab Hurt Saalvergile veel kaks kirja – üks neist jõuab Saalvergini 27. novembril 1898, teine 23. detsembril 1898. Kuivõrd pole säilinud ühtegi vahepealset Saalvergi saadetud kirja, on raske oletada, millest neis kirjades juttu võib olla. Need võivad kommenteerida mõnd saadetist, mille avalik tagasiside on olnud napp, näiteks küsib Hurt mõnikord lisaandmeid kogutu juurde. Aga üheks vihjeks sellele, millest neis kirjades muuhulgas juttu võis olla, on see, et kahe kirja vahepeal 8. detsembril 1898. aastal (12. saadetise koosseisus) saadab Saalverk teele pikema kirjutise oma kogumistegevusest “Mõnda minu vana vara korjamisest, korjamise plaanist, korjamise vaevast ja lõbust; mis rahvas sellest arvab ja muud” (EKM ERA, H II 65, 717/32).

Hurt küsis juba üsna aktsiooni alguses kogujatelt infot nende tausta kohta (Kikas 2017b), kuid kogumistöö teises etapis hakkas ta pigem paluma, et nad kirjeldaksid oma kogumistegevust. Kõige hilisem avalik küsimus sel teemal oli 1895. aasta lõpus (Hurt 1895a), kuid Saalverk hakkas Hurda aruanded regulaarselt jälgima 1896. aasta alguses, seega polnud ta tõenäoliselt neid näinud; 1896. aasta kolmes esimeses aruandes tänas Hurt konkreetseid kogujaid sellise materjali eest (vt nt tänu I. Tedderile, Hurt 1895b). Saalverk võis neid tänamisi näinud olla, kuid tema enda kogumisloo kirjapanemise ajaks oli ka viimasest sellisest tänust möödunud üle aasta. Seega näib tõenäolisem, et selle loo kirjutamine lähtus Hurda isiklikust palvest. Ning kuna kogu see suhtlus jäi ajale, mil Hurda avalikes aruannetes oli peaaegu kolmeaastane paus, näib tõenäoline, et teine kiri oli isiklik tänu sellise materjali saatmise eest. Samas võis mõlemas kirjas olla juttu ka muudel teemadel.⁵

See varasemale kogumiskogemusele tagasivaatav kirjutis sai kirja pandud Saalvergi aktiivsema kogumistperioodi lõpus – järgnevatel aastatel saadab ta küll veel mõningaid saadetisi, kuid kirju neile lisatud pole. On küll üks 15. ja 16. saadetise vahel (märtsis 1901) saadetud kiri, milles ta õiendab Hurda aruannetes olevaid ebatäpsusi (Hurda aruannetest on mõned saadetised puudu), ta saadab oma saadetiste nimekirja, ning samas palub ta Hurdalt abi aruannete leidmiseks:

Veel paluksin Teid mulle lahkeste teatada millal ja mitmendas N "Postimehes" ehk "Olevikus" teie 127mes ja 128sas aruanne ilmused. Mina loen ainult "Eesti Postimeest", seal neid ei olnud. Ma sooviksin neid lugeda. (EKM EKLA, f 43, m 20: 22, l 2/2)

Aasta hiljem on Hurt saatnud Saalvergile postkaardi (10. jaanuaril 1902). See postkaart on Hurda kirjadest ainsana arhiivis olemas, selle alusel on aga väga raske oletada varasema kirjavahetuse tooni ja sisu – tegu on praktilise teadaandega, milles Hurt kirjutab, et seoses pensionile jäämisega on ta kolinud ning annab teada oma uue aadressi (EKM EKLA, Reg 2015/4). Tõenäoliselt saatis Hurt sarnase sisuga postkaardi kõigile veel aktiivselt tegutsevatele kogujatele, ning kuivõrd sama info oli olemas ka 132. aruandes (Hurt 1901c), on see postkaart võrreldav pigem aruandevastuste kui erakirjadega.

Saalvergi kõige viimane kiri Hurdale on 17. saadetise kaaskiri (19. oktoober 1903), kus ta märgib, et kogumistöö harvenemine pole seotud huvi kadumisega kogumistöö vastu vaid elukorralduse muutusega – ta on talupidamise vanemate käest üle võtnud. Kirjas rõhutab ta ka oma elukorralduse viletsust ning viimases lõigus naaseb viienda saadetise kaaskirjas esil olnud hingehoiu teemade juurde:

Koht, kelle peremees ma pean olema, on väga vilets, on kõige viletsam terves valdas, vaevalt saan sest viljast ennast ja omaksid toita [---] minu ema ütleb seda kõik selle pärast olema, et ma vana vara olen korjanud, see olla Jumalale vastu meelt. Ma olen suures hädas ja ahastuses ihu ja hinge poolt. Trööstige ja aidake mind kallid Herra! (EKM ERA H III 30, 164)

Siin lõigust on ühelt poolt näha, et tema ema suhtumine rahvaluulekogumisse ei ole vahepealse seitsme aastaga muutunud. Samas on muutunud see, mida Saalverk Hurdalt küsib – kui ta varem palus kirja juhustega, kuidas kohalike arusaamu ümber lükata, siis selles kirjas palub ta tröösti, s.o seda, et Hurt pakuks midagi talle isiklikult. Jääb mulje, et isegi kui Hurt mõnes oma kirjas vastas tema küsimustele, siis ei teinud ta seda viisil, mis oleks võimaldanud kohalike arvamusi muuta ning ehk sellest Saalvergi küsimuse püstituse muutus. Aga võib muidugi olla, et mõni varasematest kirjadest pakkuski seda, mida Saalverk selles kirjas palub – tröösti.

Kõige kummalisem detail Saalvergi ja Hurda suhtluse juures minu silmis on see, et Saalverk ei täna Hurta kirjade eest. Hurda poolt kogujatele saadetud kirju ongi säilinud väga vähe, kuid nende kunagist eksisteerimist on enamasti võimalik tuletada justnimelt kogujate tänust. Sageli jääb mulje, et Hurda kiri on miski, millele üritatakse võimalikult kiiresti reageerida. Antud juhul jääks nende olemasolu varju, kui poleks Saalvergi märkmikku. Ei saa muidugi välistada, et mõned Saalvergi kirjad on läinud kaduma, samas on kahtlane, et nii on juhtunud kõigi neljaga, kus ta Hurta tänab.

Kokkuvõtteks

Jaan Saalvergi kirjad Jakob Hurdale on osa Hurda rahvaluule kogumise kampaniast – nad on mitmes mõttes tüüpilised rahvaluulesaadetiste kaaskirjad, kuid samas on neil ka just Saalvergile iseloomulikke jooni. Tüüpiliseks teeb kirjad see, kuidas ta end neis kirjades positsioneerib – ühelt poolt rõhutades kogumistöö suhteid ajalehelugemise jm isamaaliste töödega (ning vastandades end kohalikega, kes isamaalistest teemadest ei hooli), teisalt aga enesemadalduslikult, rõhutades oma vähest haridust ning kirjutamiskogemust. Tema kirjades tuleb eriti selgelt esile kogujate piiripealsus – paiknemine modernse ja mitte-modernse piiril –, ning selle piiripealsusega seotud kõhklused konkreetsel inimesel.

Tüüpiline on seegi, et tegu on ebasümmeetrilise kirjavahetusega, asjaolu, mida võimendab veelgi arhiivi katkendlikkus. Kuid Saalvergi näite puhul on näha, et kogumistöö hilisemas etapis suurenes ebasümmeetrilisus veelgi –

Hurdal oli ilmselgelt aega organiseerimiseks vähem, ning tulemuseks olid napisõnalised ebaregulaarsed aruanded, kuid ka erakirjade saatmise vähenemine. Kogumisaktsiooni esimeses pooles aktiivselt kogunud ja kirju saatnud Helene Maasen (osales aktsioonis aastatel 1888–1896, Kikas 2017a) sai Hurdalt oma kirjades olevatele probleemidele üsnagi kiire vastuse – tema juhtumi puhul olid kenasti näha teemad, mida Hurt lahendas pigem aruannetes (kogutu kvaliteet) ning teemad, mille puhul ta vastas kirjaga (nt kogutu ambivalentne suhe moraaliga). Ka Saalverk tõstatab oma kirjades sarnaseid (kirjaväärseid) teemasid, kuid erinevatel põhjustel jääb vastus venima.

Saalvergi kirjad muudab ebatüüpiliseks aga see, millise intensiivsusega ta Hurdalt vastukirja palus. Tõsi – kui me asetame tema kirjalpalve kõrvu muude palvetega, mida kogujad Hurdale saadavad, siis üldisemas plaanis polegi see nii eriline. Kogujate kirjades kohtame väga sageli erinevaid palveid – nad soovivad näiteks nõu töö (nt V. Rosenstrauch EKM ERA, H III 17, 283/4) või õppimiskoha (nt J. Sibul EKM ERA, H III 11, 783/4) leidmiseks, aga ka võõrkeelseid raamatuid (keeleoskust tajuti parema töö leidmise eeldusena, vt nt Sophie Elisabeth Vortheili kirja EKM EKLA, f 43, m24:30) või Hurda fotot (nt J. Juurikas EKM ERA, H II 22, 693/4; H. Uuk EKM ERA, H III 22, 258); kusjuures kirju sarnaste palvetega (eelkõige töö ja õppimiskoha leidmisega seoses) sai Hurt ka kogumistööga mitte seotud inimestelt. Need palved rõhutavad kogumistööga seotud kirjavahetusele omast hierarhilisust – Hurt on ühiskondlikus hierarhias kõrgemal positsioonil ning kogujad loodavad tema eeskostele, et oma elujärge parandada. Saalvergi kirjalpalve on mõnevõrra erinev, kuivõrd see justkui ei ole suunatud tema elujärje parandamisele, vaid seotud kogumistöö kui sellisega. Samas on ka tema kirjalpalveid võimalik tõlgendada kui soovi selle kaudu oma eluolu parandada.

Laias laastus taanduvad Saalvergi palved kahele teemale: ta ootab tagasisidet, et tema kogumistöö vastab oodatule ning abi ja nõu kohalikele oma tegevuse arusaadavaks tegemisel. Kui esimese poolega seotu puhul lepib ta avaliku (aruandesse hõlmatud) tagasisidega, siis just teise puhul soovib ta erakirja. Ülal tuli välja, et ehkki Saalverk muigab selle üle, kuidas tema ümberkaudsed rahvaluulekogumisse suhtuvad, pole tal siiski päris ükskõik nende arvamusel. Sest isegi kui viited kohalike mittemodernsusele on hea võimalus tuua esile enda kaasaegsust, tähendavad sellised suhtumised pidevat vastandumist ja eneseõigustamist. Saalverk sooviks saada nõu, mis aitaks kohalikke veenda tema tegevuse mõttekuses, ning ta on veendunud, et Hurda võimuses on seda nõu anda. Nordlundile (2013) toetudes võime öelda, et Saalvergi kirjad sisaldavad kahte sorti intersubjektiivsust: kirjade narratiivi tasand tegeleb kohapealsete intersubjektiivsete suhetega, samas kirjade suhtlustasand tegeleb Hurda ja Saalvergi suhetega. Ning Saalvergi intensiivsed nõuküsimised

on seotud lootusega, et edukas suhtlustasandi intersubjektiivsuse loome (s.o Hurda kiri) võiks aidata luua rahvaluulekogumise suhtes mõistva intersubjektiivse ruumi kohalikul tasandil, ehk siis üldisemalt: laiendada modernsete ideede kandepinda kohalikus kontekstis.

See, et kogujad kirju otseselt ei küsinud, ei tähenda aga seda, et nad neid ei oodanud. Hurt tabas kogumistöö alguses üsna kiiresti ära, et kirjad ergutavad nii juba alustanud kogujaid jätkama, kui ka potentsiaalselt laiendavad kogumistöö kandepinda kohalikes oludes. Hurdale saadetud kirjades leidub mitmeid näiteid sellest, et kogujad kasutasid Hurdalt saadud kirju (ja fotosid) edukalt selleks, et kohalike vastumeelsust kogumistöö vastu murda (vt nt M. Uusi kiri H II 27, 380a/c). Seega: on näiteid, et Hurda kirjad toimisid teatud olukordades nii nagu Saalverk lootis, et nad toimiksid. Samas kui vaadata Saalvergi kõige viimast kirja, siis jääb silma, et Saalvergi puhul Hurda kirjad nii ei toimunud. Miks see nii läks, on muidugi tagantjärele raske öelda, kuid siinpuhul võib olla üheks põhjuseks see, et Saalverk kogus kogumistöö hilisemas etapis, mil kogumistöö esindatus avalikus ruumis oli märkimisväärselt langenud. Kui varasemas etapis võimendasid Hurdalt saadud isiklikud kirjad seda, mida avalikus ruumis kirjutati, siis Saalvergi puhul jäid kirjad omaette, ilma avaliku toeta. Nii võib kokkuvõttes öelda, et Saalvergi kirjad Hurdale olid tugeva intersubjektiivsuse taotlusega, kuid erinevatel põhjustel jäi see intersubjektiivsus pigem ühepoolseks ja potentsiaalseks.

Tänuõnad

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus), see on seotud uurimisprojektidega EKM 8-2/20/3 “Folkloori narratiivsed ja uskumuslikud aspektid”, EKM 8-2/22/5 “Usundilised mõisted. Traditsioonilised uskumused ning looduse ja kultuuri opositsioon (uus tegelikkus, teoreetilised lähenemised ja tõlgendused)”. Täna südamest Eesti Rahvaluule Arhiivi arhivaari Kadri Tamme, kes juhtis pärast selle artikli aluseks oleva ettekande kuulmist mu tähelepanu mulle märkamatuks jäänud arhiiviallikatele (eelkõige EKLas paiknev mapp Reg 2014/5).

Kommentaariid

- ¹ Seda saadetist arhiivis ei ole, on vaid mõned kaudsed viited. Nii on Saalvergi märkmikus rubriigis “Vana vara korjamise ja saatmise kulud Dr. Hurtile”, mäрге, et 12. juuli 1897, on ta saatnud “kinnitud kirja”, kus sisaldus päevapilt ning “mark vastuse tarvis” (Reg 2014/5). Samuti küsib ta pool aastat hiljem saadetud postkaardis, kas foto on jõudnud Hurdani (EKM EKLA f 43, m 20: 22, l 1/1).
- ² Täpset arvu pole võimalik öelda. Säilinud on üks 1902. aastal saadetud postkaart (EKLA reg 2015/4). Saalvergi märkmikus on rubriigis pealkirjaga “Dr. Hurti saadetused ja kingitused minule”, üles märgitud kolm kirja ja üks postkaart. Samas märkmikus on ka nimekiri tema Hurdale saadetud materjalidest, kuid sealt on neli viimast saadetist puudu, seega võib olla, et ka Hurdalt saabunu pole lõpuni arvele võetud (*ibid.*).
- ³ Napi koolihariduse tõttu on Saalvergi kirjutus üsna konarlik – nii sõnade kokku-lahku kirjutamine kui ka interpunktsioon on juhuslik ja ebajärjepidev; Saalverk kuulub nn rahvalike kirjutajate hulka (Kikas 2023: 288–289; Kikas 2020b: 837–839). Olen üritanud anda tekste edasi originaalsel kujul minimaalsete parandustega.
- ⁴ Kiri on sattunud käsikirjas teise saadetise materjalidest eraldi 12. ja 13. saadetise piiridele. Kiri on dateerimata, kuid selles on mõned viited, mis siiski võimaldavad paigutada selle kirjutamise 1896. aasta juunisse. Nimelt märkis Saalverk oma esimese saadetise kaaskirjas, et on minemas 10. mail neljaks nädalaks sõjaväe harjutustele (H IV 7, 46), selles kirjas viitab ta, et on neilt juba naasnud. Ka on kirjas viide eesootavale laulupeole, mis toimus 8.–10. juunini, seega on kiri tõenäoliselt kirjutatud vahetult enne laulupidu.
- ⁵ Kui mu oletus nende kahe kirja osas on õige, siis jääb silma, et Saalverk reageeris Hurda palvele väga kiiresti – tekst valmis vähem kui kahe nädala jooksul. Samas reageeris Saalverk väga kiirelt ka 1923. aastal, kui temalt paluti kaastööd leksikonile “Eesti avalikud tegelased”. Pole küll täpselt teada, mis hetkel Saalvergi poole pöörduti, kuid leksikoni tutvustavad kirjutised ilmusid ajalehtedes oktoobris 1923 (nt Üleskutse 1923), Saalvergi vastus kannab kuupäeva 18. november 1923.

Käsikirjalised allikad

Eesti Kirjandusmuuseumis

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

RKM – Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogu

EKLA f 43 – Jakob Hurda kogu

EKLA f 193 – Eesti avalikkude tegelaste elulugude kogu

EKLA reg 2015/4 – Saalvergi paberid, mis pärast tema surma on jõudnud Rudolf Põldmäe valdusesse, need leiti 2014. aastal ERA raamatukogu kolimisel ning anti üle EKLaSse.

Kirjandus

Hurt, Jakob 1895a. Sada kuuestõistkümmes aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 30. oktoobril 1895. – *Olevik*, 7. november, lk 1060; *Postimees*, 4. november, lk 3; *Eesti Postimees*, 8. detsember, lk 3.

Hurt, Jakob 1895b. Sada seitsmestõistkümmes aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest 28. detsembril 1895. – *Postimees*, 17. jaanuar 1896, lk 3, 20. jaanuar 1896, lk 3; *Eesti Postimees*, 12. jaanuar 1896, lk 3, 9. veebruar 1896, lk 3; *Olevik*, 2. jaanuar 1896, lk 10–11, 23. jaanuar 1896, lk 4–5.

Hurt, Jakob 1896a. Sada kaheskümmes aruanne eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 28. märts 1896. – *Postimees*, 12. aprill, lk 3, 17. aprill, lk 3.

Hurt, Jakob 1896b. Sada kaheskümmes neljas aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 25. septembril 1896. – *Postimees*, 12. oktoober, lk 3, 7. november, lk 3.

Hurt, Jakob 1897. Sada kaheskümmes viies aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 10. juuli 1897. – *Postimees*, 15. juuli, lk 1, 17. juuli, lk 3, 18. juuli, lk 3, 19. juuli, lk 2.

Hurt, Jakob 1900. Sada kaheskümmes seitsmes aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 12. oktoobril 1900. – *Postimees*, 23. oktoober, lk 1.

Hurt, Jakob 1901a. Sada kaheskümmes üheksas aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 20. veebruaril 1901. – *Postimees*, 9. märts, lk 2.

Hurt, Jakob 1901b. Sada kolmaskümmes aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 8. juunil 1901. – *Postimees*, 20. juuni, lk 1.

Hurt, Jakob 1901c. Sada kolmaskümnesteine aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 30. jaanuaril 1902. – *Postimees*, 4. veebruar 1902, lk 2.

Hurt, Jakob 1903. Sada neljaskümmes neljas aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 1. detsembril 1903. – *Postimees*, 4. detsember, lk 2.

Hurt, Jakob 1904. Sada neljaskümmes kaheksas aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 29. juunil 1904. – *Postimees*, 1. juuli, lk 2.

Hurt, Jakob 1905. Sada viieskümmes teine aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 3. augustil 1905. – *Postimees*, 8. august, 2 lk.

Kikas, Katre 2013. Ajakirjandus Jakob Hurda ja Matthias Johann Eiseni tegevuse mõtestajana. – *Keel ja Kirjandus* 5, lk 333–350 (DOI:10.54013/kk666a2).

Kikas Katre 2017a. Rahvaluulekogumine epistolaarses kontekstis. Helene Maaseni kirjad Jakob Hurdale. – *Keel ja Kirjandus* 4, lk 272–290 (DOI:10.54013/kk713a3).

Kikas, Katre 2017b. Rahvaluulekogujate elulood Jakob Hurda rahvaluulekogus. – *Keel ja Kirjandus* 8–9, lk 584–599 (DOI:10.54013/kk718a2).

Kikas, Katre 2020a. “Ma üüan sind armas Risti kihilkond...” Rahvaluulekogujate ära-tussõnad ja avalikkuse kõnetamine. – *Keel ja Kirjandus* 1–2, lk 133–147 (DOI:10.54013/kk747a8).

Kikas, Katre 2020b. Eneseponentsioneerimine Oina veski möldri Märt Siipseni päeva-
raamatus. – *Keel ja Kirjandus* 10, lk 836–852 (DOI:10.54013/kk755a2).

Kikas, Katre 2023. Loodus kahe XIX sajandi keskpaigas sündinud mehe omaeluloolistes
tekstides. – *Keel ja Kirjandus* 3, lk 286–303 (DOI:10.54013/kk783a2).

Kleis, Richard (toim) 1932. *Eesti avalikud tegelased: eluloolisi andmeid*. Tartu: Eesti
Kirjanduse Selts.

Kuismin, Anna 2013. Rahvaan runot. Tuli taas kynälle kyyti. – Laitinen, Lea & Mikkola,
Kati (toim). *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. Helsinki:
Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 185–214.

Mikkola, Kati 2013. Kerääjinä kuuliaisista avustajia ja visionäärejä. – Laitinen, Lea
& Mikkola, Kati (toim). *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*.
Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 337–378.

Nordlund, Taru 2013. Kirjeet. Keskustelua yli ajan ja paikan. – Laitinen, Lea & Mikkola,
Kati (toim). *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. Helsinki:
Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 107–138.

Põldmäe, Rudolf 1944. Kui lihtmees tegi kultuuritööd. – *Eesti Sõna*, 29. märts, lk 6.

Valk, Ülo 2004. On the discursive foundations of Estonian folkloristics: a farmer's field
of vision. – Köresaar, Ene & Leete, Art (toim). *Everyday Life and Cultural Patterns*.
Tartu: Tartu University Press, lk 265–272.

Üleskutse 1923 = Üleskutse kõigile eesti avalikkudele tegelastele. – *Kaja*, 3. oktoober,
lk 6; *Päewaleht*, 2. oktoober, lk 2.

Whyman, Susan 2009. *The Pen and the People. English Letter Writers 1660–1800*. Oxford:
Oxford University Press.

Summary

“Please send me a letter...”: Intersubjectivity in the letters from Jaan Saalverk to Jakob Hurt

Katre Kikas

Research Fellow
Department of Folkloristics
Estonian Literary Museum
katre.kikas@folklore.ee

Keywords: epistolarity, intersubjectivity, Jaan Saalverk, Jakob Hurt, collecting of
folklore

Letters are a means of communication with people who are far away. As such, letters
are always intended to create intersubjective space common to the sender and receiver
of the letter. The intersubjectivity can be created in different ways; for example, alluding

to shared memories, using shared idioms or inserting direct addresses into the letters. Ideally the exchange of letters is symmetrical, but the reality tends to be nonideal – letters go missing, one partner is more passive and there can be a hierarchical relationship between the sender and the receiver. This asymmetry, however, does not diminish the potential intersubjectivity of any particular letter.

The article focuses on intersubjectivity in the letters sent by a farmer and folklore collector Jaan Saalverk (1874–1932) to Jakob Hurt. In 1888 Hurt started widespread folklore collecting campaigns; he published appeals in several newspapers and with the help of these hoped to build up a dense network of local collectors. The campaign lasted until Hurt's death in 1907, and during this time about a thousand people stepped in. Saalverk participated in the campaign in 1896–1905 and he was one of the most prolific co-workers of Hurt from Jüri parish.

As in most cases the organizers of the campaigns and the local collectors did not meet in person, the collecting campaigns can be considered as epistolary events – people who participated had to be able to use the postal system and know how to address other people in epistolary exchanges. In this article I do not cover everything that was sent by Saalverk to Hurt but, taking a narrower focus, study one special genre – the letters sent by him. Letters were not an obligatory part of collecting campaigns and there were collectors who never sent a letter to Hurt. However, most of the collectors wrote letters on several occasions. Some were added to collected materials and commented on them, some were sent in between collections; most of the letters dealt with collecting activity, but there were plenty of those that addressed other issues.

The folklore collecting campaigns provide quite a special epistolary context. One aspect to be noted is social hierarchy – Hurt was a parson and had a university degree, while most of the collectors were farmers, that is, had considerably lower social standing. Besides, the communication took place on the borderline between private and public spheres – letters sent by collectors were private, but Hurt often quoted them in his public reports. This context of epistolary communication was marked by asymmetry – collectors always wrote more than Hurt.

In his letters to Hurt, Saalverk touches upon several issues that can be found in the letters of other collectors as well. He writes about the importance of collecting for the nation and for himself, about his concerns over the value of his contribution and the prejudices that people from his area have towards folklore collecting. While he dwells on the importance of collecting, he seems to feel empowered by perceiving it as part of the modern world (opposed to drinking and fighting as non-modern ways to spend one's free time); but considering the prejudices of local people he seems to be puzzled and not so confident anymore.

A special trait of Saalverk's letters is the devices he uses to create an intersubjective space between himself and Hurt. He does not use the most common device of folklore collectors – metaphorical language that Hurt employs in public texts about folklore collecting. Saalverk relies on direct addresses – in most of his letters, there is a plea for Hurt to send him a private letter and explain to him the importance of folklore collecting so that Saalverk could cite these ideas to refute the prejudices of local people. These pleas are connected to two different intersubjective spaces at once. On the one hand, they try to break the substantial asymmetry of the communication in this context, on the other hand Saalverk seems to hope that if he succeeds in creating real intersubjectivity

between himself and Hurt, it would help him to solve problems he is having in the intersubjective space between himself and people around him.

Katre Kikas (MA) on Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur. Tal on pooleli doktoritöö 19. sajandi lõpu rahvaluule kogumise aktsioonide suhtes moderniseerumise ja avalikkusega. Üldisemalt on tema uurijahuvi keskmes rahvalik kirjalikkus – see, kuidas tavainimesed erinevatel aegadel oma kirjaoskust kasutavad ning kirjutamise kaudu endid määratlevad.

Katre Kikas (MA) is Research Fellow at the Department of Folkloristics at the Estonian Literary Museum. She is currently writing a doctoral thesis on the relationship of folklore collecting campaigns in the late 19th century with modernisation and the public at large. In general, her research interest focuses on the ways that common people have used their literacy in different time periods and determined themselves through writing.

katre.kikas@folklore.ee

“Mis on möödas ega see ei kordu...” Kurt Eiskopi kirjad Edith Eiskopile aastaist 1940–1941 kui ajalootunnistaja tunnistus

Maarja Hollo

Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur
maarja.hollo@kirmus.ee

Teesid: Artiklis käsitletlen Kurt Eiskopi (1919–1944) kirju armastatule ja hilisemale abikaasale Edith Eiskopile (1919–1991). Kirjavahetus on säilinud ühepoolsena: Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi jõudis 2022. aastal lõppenud kogumisvõistluse “Kirjad minu elus” tulemusena 55 Kurt Eiskopi kirja. Esimene säilinud kiri on kirjutatud 1937. aastal. Kirjavahetus jätkus seoses Eiskopi ajateenistusega Eesti Vabariigi sõjaväes, mis kestis 1940. aasta aprillist 1941. aasta juuni lõpuni, mil Eiskop saadeti NSV Liitu sõdima. Artiklis mõtestan Kurt Eiskopi kirju ajalootunnistaja tunnistusena sellest, mida ta nägi ja koges seoses täiendavate Punaarmee vägede saabumisega Eesti Vabariiki 1940. aasta juunis ja alanud anneksiooniga. Kirjade mõtestamisel tunnistusena keskendun artiklis subjektiivse kogemuse avaldumisele kirjades. Esiteks avaldub see tunnete – eeskätt nostalgia, aga ka igatsus armastatu järele, armukadedus, kurbus ja mure – väljendamise kaudu. Teiseks väljendub kirjade autori subjektiivne kogemus ajateenistuse igapäevase elu-olu kajastustes.

Märksõnad: ajateenistus, armastuskirjad, Eesti Vabariik, NSV Liit, Punaarmee, Teine maailmasõda, tunnistus

Selles artiklis käsitletlen Kurt Eiskopi (1919–1944) kirju armastatule ja hilisemale abikaasale Edith Eiskopile (1919–1991). Kurt Eiskopi 55 kirja jõudsid Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi Ühenduse Eesti Elulood ja kultuuriloolise arhiivi koostöös korraldatud kogumisvõistluse “Kirjad minu elus” tulemusel 2022. aastal. Kirjade põhiosa on kirjutatud 1940. aasta 16. aprillist 1941. aasta 29. juunini, mil Eiskop teenis aega Eesti Vabariigi sõjaväes. Artiklis mõtestan tema kirju kui ajalootunnistaja tunnistust selle kohta, mida ta nägi ja koges seoses Punaarmee vägede saabumisega Eesti Vabariiki 1940. aasta juunis ja sellele järgnenud anneksiooniga. Eiskopi kirjade kui tunnistuse puhul huvitab mind eelkõige neis esile tulev autori subjektiivne kogemus, mis muuhulgas avaldub kirjades esinevas tunnete väljendamise viisis. Lisaks tunnete väljendamisele ilmneb kirjutaja subjektiivne kogemus kirjades sisalduvates ajateenistuse

igapäevase elu-olu kajastustes, mis kätkevad endas ka autori mõtteid, meeleolusid ja hoiakuid uue korra suhtes.

Kurt Eiskopi kirjad on noore mehe romantilised ja tundeküllased kirjad armastatud tütarlapsel, kus peamiseks teemaks on tunded – igatsus armastatu ja nostalgia ajateenistusele eelnenud aja järele. Tagantjärele näib see talle paradiisliku idüllina, samal ajal kui oleviku reaalsus tundub otsekui vangis viibimisena:

Mulle on siin siiski kõik nii tühi ja kõle. On ainult üks võimalus, mõtelda sulle ja reastada sõnu Sinule, mu armas, kas nad kõik aga Sinuni jõuavad, selles ma kahtlen. [---] Kõikide meeste siinseks suurimaks sooviks on: kuidas aga saaks siit minema. (EKM EKLA, reg 2022/70)

Päevast päeva painavat igatsust aitab leevendada telefoni teel armastatuga suhtlemine, kirjade kirjutamine ja lootus külastada kodu:

On tõesti armas kui saab siiski pühiks koju. Tahaks näha neid armsaid paiku, kus veetsime kolmel aastal kauneid armastushetki. Tahaks neid nii palju läbi elada. (EKM EKLA, reg 2022/70)

Märgatavalt harvem kirjutab Eiskop igapäevasest elust ajateenistuses, mille põhjuseks oli ilmselt soov säästa armastatut muremõtetest.

Kurt Eiskop sündis 25. aprillil 1919. aastal Lääne-Virumaal Mõdriku külas mõisa töödejuhataja peres ja lõpetas 1933. aastal 6-klassilise Kloodi algkooli, kuuludes seega põlvkonda, kes on end väidetavalt nimetanud reedetud põlvkonnaks (Kangro 1972: 89). “Kuidas need aastakäigud noori mehi kannatasid, vastu panid, moonduisid või hävinesid – see on nagu sünge saatustragöödia hiiglamöötmes, lugematuis varjundeis,” tõdeb Bernard Kangro aastail 1919–1927 sündinud meeste saatuse kohta (Kangro 1972: 89). Eiskopi saatustragöödia rullub lahti kirjades armastatule ja omandab veelgi süngemad toonid päevikus, mida ta pidas 1941. aasta juunist kuni oma surmani 1944. aasta septembris. 2015. aastal ilmus päevik ka raamatuna pealkirjaga “Mõttele minule siin vaenuväljal. Kurt Eiskopi sõduripäevikud 1941–1944”.

1940. aasta 1. aprillil algas Eiskopi ajateenistus Eesti Vabariigi sõjaväes. Järgmise aasta 30. juunil viidi Eesti ajateenijad, nende hulgas Eiskop, Punaarmee koosseisus NSV Liitu sõdima. Eiskopi edasisest elukäigust annavad hea ülevaate tema päevikusissekanded, mis on põhjalikud ja detailsed. Päevikust selgub, et augustis 1941 otsustas ta koos teiste eesti meestega sakslaste poolele üle minna. 24. augustil on ta kirjutanud:

Tõusin pikkamisi puu najale püsti, et selgusele jõuda, kes need on. Enda rõõmuks nägin, et nad kandsid välihalli mundreid. Need on sakslased! Tõusime kõik püsti ja andsime hüüdega märku endast. Seersant Pomm võttis valge rätiku enda kätte ja läksime sakslaste juurde. Ütlesime, et oleme eestlased ja vabatahtlikult üle tulnud. See rõõmustas neid. Viskasime relvad ja padrunid maha. [...] Ometi kord oleme lahti sellest vihatud Punaarmee. Näeb, kuidas nüüd edasi läheb. (Eiskop 2015: 40)

Edasi ootas teda ja teisi ülejooksikuid ees vangistus Köningsbergis, kust ta jõudis tagasi kodumaale 1941. aasta novembris. Järgmise aasta 28. mail abiellus Eiskop oma armastatu Edith Visnapuuga. Ent ühine elu abikaasaga ei kestnud kuigi kaua: 1943. aasta veebruaris alustati aastail 1919–1924 sündinud meeste varjatud mobilisatsiooni (Maripuu 2018: 33). Sama aasta aprilli algul sai ka Eiskop kutse komisjoni ette, kus ta pidi teada andma, kas astub vabatahtlikuna Saksa sõjaväe abiteenistusse või Eesti Leegioni. Eiskop valis viimase, tunnistas päevikus: “Tahtmist sinna küll minna ei olnud, kuid mingit muud valikut ei olnud” (Eiskop 2015: 65). Nii jätkus tema sõjatee Saksa armee ridades võideldes, kuid tuleb rõhutada, et erinevalt paljudest teistest eesti meestest, kes ühinesid võõrväega vabatahtlikult, ei olnud see tema vaba valik. 18. septembril 1943 jõudis ta koos teiste eesti sõduritega Poola Heidelaagri väljaõppekeskusesse, kust nad 24. oktoobril viidi Nõukogude Liitu sõdima. 1944. aasta 15. veebruaril naasis Eiskop Eestisse ja langes sama aasta 21. septembril Porkuni lahingus.

Sõja tingimustes kirjutatud armastuskirjade ühe funktsioonina tsiviilidentiteetide ja -sidemete säilitamise kõrval on välja toodud romantilise suhte algatamist, selle ülesehitamise jätkamist, tugevdamist, muutmist või uut arutelu suhte üle (Hämmerle 2014: 2). Eiskop püüdis armastatuga kirju vahetades aastaid enne ajateenistust alguse saanud suhet alles hoida, kuna noormehe teenistuses viibides ei saanud nad kohtuda nii sageli, kui soovisid. Väidetavasti tuleks sõja ajal saadetud armastuskirjades esinevaid tundeväljendusi mõista ka kui “tunnete tegemist”, mille eesmärgiks on sõjaolukord “vähemalt talutavaks muuta” (Hämmerle 2014: 3). Sarnast mõtet on väljendanud ka Jenny Hartley, kelle sõnul sõja ajal saadetud kirjad “ehitavad kodu, individuaalsust ja kiindumust, kosutades seda, kelle sõda on ära kurnanud” (Hartley 1999: 189). Ehkki Eiskop ei võidelnud kirjade kirjutamise ajal veel rindel, oli olukord, millest tema ning teised eesti sõjaväelased ja ajateenijad ennast 1940. aasta suvel leidsid, hirmutav ja täis teadmatust. Kardeti nii punaväelasi, sõda kui ka NSV Liitu sõdima saatmist. Eiskopi kirjade puhul võib seetõttu rääkida autori vajadusest turvalise ruumi järele, mille loomisel kirjades pakkusid tuge nostalgilised mälestused. Nostalgitsemine oli üks viise eemalduda reeglitele allutatud ja vähest privaatsust võimaldavast argipäevast ning kujutleda end koos armastatuga

helgesse ja muretusse mineviku-maailma. Lisaks ühe armastusloo jäädvustusele sisaldavad Eiskopi kirjad ka tema mõtteid, meeleolusid ja hoiakuid selle kohta, mida ta nägi ja koges seoses täiendavate Punaarmee vägede saabumisega Eesti Vabariiki 1940. aasta juunis, Eesti ajateenijate ümberkasvatamisega Punaarmee sõjaväelasteks ja uue korra järk-järgulise kehtestamisega, millega kohanemine ei olnud Eiskopi ega teiste eesti ajateenijate jaoks valutu protsess.

Eiskopi kirjade ajalooline kontekst

Eiskopi esimese poole aasta jooksul kirjutatud kirjade ajaloolist konteksti – 1940. aasta kevadel ja suvel toimunud sündmusi Eestis – avab hästi kolonel Hans Matsoni (Ants Matsalo) päevik, mida ta pidas aastail 1931–1940. 1940. aasta novembris sai temast polkovnik ja 180. laskurdiviisi staabi operatiivjaoskonna ülem (Pajur 2022: 199). Nagu Eiskopi kirjad, nii kajastab ka Matsalo päevik ajalootunnistaja vaatepunkti pöördelistele aegadele, kuid erinevalt Eiskopi kirjadest on tema päevikusissekanded pigem ajastukesksed: siin ei ole rõhuasetus niivõrd päevikupidaja enda mõtetel ja tunnetel, kuivõrd sellel, mis toimus parasjagu eri riikide sise- ja välispoliitikas ning kuidas mõjutasid Eesti naaberriikide võimuesindajate poliitilised otsused Eesti ühiskonda ja selles valitsevaid meeleolusid. 1940. aasta kevadel muutusid Eesti Vabariigi ja NSV Liidu suhted aina pingelisemaks: venelased süüdistasid Balti riike avalikult mittesõbralikkuses, ent Matsalo tõdeb oma päevikusissekandes 31. maist 1940, et suhted venelastega on olnud “kõigiti korrektsed ja kokkulepped baasimaa-alade kohta on hiljuti saavutatud” (Matsalo 2022: 615). Olukord muutus siiski kiiresti: juuni keskel peeti kinni poolsada Eesti, Läti, Soome ja Rootsi laeva ning 16. juunil tulistati Eesti reisilennukit Ago. Samal päeval oli NSV Liidu väliskomissar Vjatšeslav Molotov esitanud Eesti saadikule August Reile Moskvast ultimatiivse noodi, milles väideti, et Eesti on sõlminud salajase nõukogudevastase liidu Läti ja Leeduga ning rikkunud vastastikuse abistamise pakti, ning nõuti täiendavate Punaarmee vägede lubamist Eesti territooriumile, samuti uue, NSV Liidule sõbraliku valitsuse moodustamist (Kauri 1956: 7–8). 17. juunil kirjutas kindral Laidoner NSV Liidu nõudmistele alla ning sama päeva varahommikul algaski suurte Punaarmee vägede liikumine üle piiri – “kogu Eestimaa ujutati üle Punaarmee osadega” (Roots 1993: 122). Eesti väeosadele anti käsk lahkuda kasarmutest koos “sisseseade ja koliga”, aega selleks oli mõni tund (Matsalo 2022: 618). Lisaks sõjaväelastele sunniti ka tsiviilisikuid välja kolima eramajadest, peamiselt uuematest ja moodsamatest (Matsalo 2022: 619). Nende käskude aluseks oli 16. juunil kindral Laidoneri poolt alla kirjutatud Narva diktaat, milles olid kirjas kapitulatsioonitingimused: Punaarmeel oli

selle järgi õigus asuda kogu Eesti alale, venelaste kätte läksid nii raudtee-, telegraafi- kui ka telefonijaamad, samuti pidid Kaitseliit ja tsiviilelanikud oma relvad ära andma. Narva lähedal asunud Eesti sõjaväeüksused paigutati bal-tisakslastest tühjaks jäänud mõisatesse. Eesti sõjaväge, mis koosnes 15 000 sõjaväelasest, kelle hulgas oli umbes 10 000 ajateenijat, hakati sundkorras ümber kujundama Punaarmee 22. Territoriaalseks Laskurkorpuseks (Maripuu 2018: 28). Korpus koosnes juhatusel, kahest diviisist (180. ja 183. laskurdiviis) ning suurtükipolgust, side- ja sapööripataljonidest, õhukaitsedivisjonist ning lennueskadrillist (Pajur 2022: 198). Kurt Eiskop kuulus 180. Eesti laskurdiviisi 627. kerge-suurtükiväepolku, mille asukohaks sai Väike-Maarja. 1940. aasta juulis viibis Eesti territooriumil umbes 110 000 Nõukogude Liidu sõjaväelast (Kauri 1956: 9). Märkimisväärseid sündmusi järgnevate päevade jooksul ei toimunud, “väliselt oli olukord kogu riigis rahulik” (Kauri 1956: 10). Eiskopi kirjad näitavad, et valitsev rahu oli üksnes näiline: tegelikkuses valitses sõja-väelaste ja ajateenijate seas teadmatus, ebakindlus ja hirm punaväelaste, sõja Eestisse jõudmise ning Nõukogude Liitu saatmise ees.

Igapäevane elu-olu ajateenistuses

1940. aasta aprillis algas Eiskopi ajateenistus Eesti Vabariigi sõjaväes. Hea käekirja tõttu õnnestus tal saada väeosa kantseleis kirjutaja amet, mis võimaldas rohkem vaba aega võrreldes nende ajateenijatega, kes pidid iga päev õppustel osalema. Vaba aja pühendas Eiskop kirjade kirjutamisele. Esimese kirja pani Eiskop ajateenistuses olles paberile 16. aprillil 1940 Helgepõllul ehk Olgina alevikus, kus tema väeosa tol ajal paiknes. Kiri kajastab ajateenija igapäevast elu-olu, nagu rõugete panekut ja hobuste eest hoolitsemist, aga ka ajateenijate hooletusest tingitud õnnetust suurtükieelikuga, kus oli sees nelikümmend mürsku, ning sellele järgnenud karistust. Ükski ajateenija õnnetuses imekombel vigu ei saanud, kuid karistuseks pidid süüdlased vabast ajast luudasid tegema. Eiskop kirjutab: “Seersant, kes meiega tunnis oli, oli õige vihane, pidi peaaegu virutama meestele vastu kõrvu” (EKM EKLA, reg 2022/70). Elu-olu ajateenistuses kajastab Eiskop ka oma järgmistes kirjades, kuid see teema jääb suuremas osas kirjadest siiski tagaplaanile. Ometi pakuvad kirjades leiduvad märkused ja tähelepanekud igapäevasest elust sõjaväes olulist teavet selle kohta, kuidas prooviti Eesti Vabariigi ajateenijatest kasvatada ümber Punaarmee koosseisu sobivad sõdurid.

1940. aasta 24. juunil saabusid Helgepõllule NSV Liidu sõjaväelased. Kuigi Eiskop kirjutab nende kohalolekust irooniaga, näib selle kaudu paljastuvat kirjutaja umbusk ja hirm: “Meil on siin praegu päris kuninglik olemine. Venelased

valvavad meid nii ööl kui päeval, kuulipildujatega ja püssidega. Otsad on loomulikult pööratud meie poole...Kas kardavad õige meid? No, võiksid rahulikult magada öösel, seeasemel et meid passida...Aga eks meil ole kindlam tunne olla kaitstud” (EKM EKLA, reg 2022/70). 27. juunil kirjutatud kirjas kurdab Eiskop, et punaväelaste tulekuga seoses on päevad pikemaks muutunud: voodisse jõuti sageli südaöösel, hommikul aga tuli ärgata juba kell neli või pool viis. Samuti kaebab ta viletsamaks muutunud toidu ja halvenenud elutingimuste üle. Sarnaseid meenutusi sisaldab ka major Harald Rootsi mälestusteraamat: “Sõduri tervis ja meeleolu olenevad suurel määral toidust. Kuid punaarmeele toitu oli halvem, kui endise Eesti sõduri toitu. [---] Ainult leivaportsjon suurenes. Harjumatuna tundusid kaks kuivtoidu päeva nädalas. Nendel päevadel anti sõduritele kuivi tooteid ja teevett ning nad pidid ise neist toitu valmistama” (Roots 1993: 164).

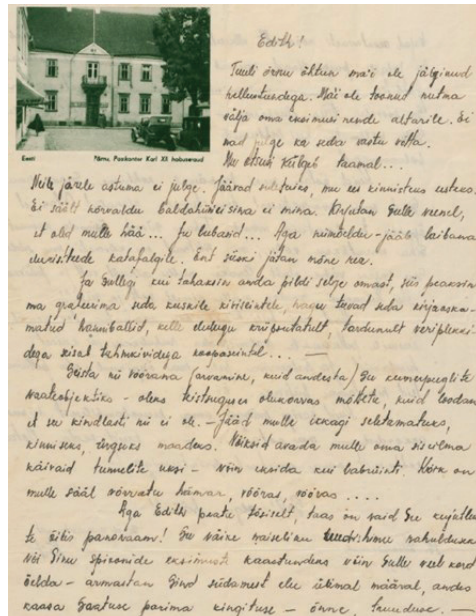
Sama aasta juulis saadeti Eiskopi väeosa Kurtnasse suvelaagrisse. Esialgu pakkus laagris viibimine väikest leevendust õhus olevatele pingetele, kuid ringlevad kuulujutud ja teadmatus tuleviku suhtes mõjusid ajateenijatele hirmutavalt. 7. augustil 1940 kirjutatud kiri peegeldabki adressandi hirmu tuleviku ees:

Nüüd liigub siin ringi ka kõiklaadseid kuuldusi. Kõik kutsed enne meid pidavat saama lähemal päevil lahti. Ka vormis tulevat meil muudatused. Mõned jälle teavad kõnelda, et lastakse kõik väeosad reservi. [---] Mu armas tüdruk, sa tõesti ei või arvata kui piinavalt mõjub sarnane teadmatus tunne. Ma tõesti ei tea miks just mina pean oma nooruse ilusaimais aastais nii palju murede all kannatama mis nii rusuvalt mõjub mu elule. Ka siinsed “sõbrad” teevad elu täiesti rõõmutuks. Ollakse nii põlastava olekuga meie vastu. (EKM EKLA, reg 2022/70)

Aja möödudes hakati ajateenijatele uusi nõudmisi esitama, et murda nende “tugev rahvuslik vaim” (Roots 1993: 163). 11. augustil kirjutatud kirjast selgub, et ajateenijad pidid teadma peast “Internatsionaali” ja “teisi töölislaule”, hakkama õppima vene keelt ja astuma kommunistliku noorsooühingu liikmeks. Samuti pidid ajateenijad osalema poliitunnis ja aitama kaasa valimiste korraldamisel. “Ainuke asi mis meid võib päästa sellest on – sõda! Ka see ei ole vist kaugel,” tõdeb Eiskop samas kirjas (EKM EKLA, reg 2022/70). Kõige rohkem kardavad ajateenijad käsku minna NSV Liitu sõdima. Rõhuvat meeleolu aitavad hajutada sagedased koduskäigud, ent tagasi teenistuses muutub nostalgia ja igatsus armastatu järele veelgi painavamaks: “Päevad siin on hallid, pilvised ja päikeseta...Otsekui keegi oleks vajutanud tumeda pitseri kogu sinise ja kogu minu praegusele elule” (EKM EKLA, reg 2022/70). 5. septembril kirjutatud

kirjas tuleb pikemalt juttu muutunud poliitilistest oludest. Eiskop tunnistab armastatule, et suurem osa temaga koos teenivatest meestest ei poolda uut korda, samas ei saa nad oma tegelikku meelsust ka välja näidata: “Kuid oleme sunnitud teda omaks võtma – ainult näiliselt” (EKM EKLA, reg 2022/70). Veelgi veendumumalt kordab Eiskop seda arvamust järgmise aasta 22. märtsil kirjutatud kirjas: “Mulle ei meeldi see uus aeg nende uute inimestega ja nende “alumiinium” vooditega. Olen see mis varem, kuigi ei näi esialgsel vaatlusel...” (EKM EKLA, reg 2022/70).

1940. aasta septembri lõpus kolis Eiskopi väeosa Väike-Maarjasse. Ka uues asukohas võimaldati ajateenijatel kord kuus kodu külastada. “Raske kurbustunne asub jälle mu südamesse kui meenuvad need hetked kui olime vabad igasuguseist kohustusist ja võisime oma õnne nautida nii kuidas see oli meile omale parem,” kirjutab Eiskop 1. oktoobril 1940 kahetsevalt armastatule. Ent leidis ka neid ajateenijaid, kes otsustasid end kohustustest vabastada, põgenedes sõjaväest. Kaks neist tabati ja Eiskopi kirjast selgub, et karistused selle eest olid karmid: ühele noormehel määrati viis aastat vangistust, teisele 20 aastat sunnitööd. Kirjadest selgub ka, et ajateenijate ideoloogilise mõjutusvahendina kasutati lisaks poliittundidele ka raadiosaateid ja poliitilise sisuga filme, ent Eiskop tunnistab armastatule, et teda sellised filmid ei köida, sest on igavad ja pikad, lisaks takistab arusaamist halb vene keele oskus. Poliitiline kasvatustöö sõjaväes muutus intensiivsemaks 1941. aasta jaanuaris seoses NSV Liidu Ülemnõukogu valimistega (Pajur 2022: 202).

Illustratsioon 1. Kurt Eiskopi esimene kiri Edith Eiskopile aastast 1937. EKM EKLA, reg 2022/70.

1940. aasta detsembris hakati ajateenijatele palka maksma, kuid Eiskop lisab kirjas, et osta pole selle raha eest midagi. 1940. aasta lõpus kolis Eiskopi väeosa Väike-Maarjast Mүүrikule. 1. jaanuaril 1941. aastal kirjutatud kirjas kirjeldab Eiskop vana-aasta lõpu pidu, vahendades sellega seoses taas teda vallanud kaduvusetunnet:

*Vaadates teiste lõbu jäin sügavasse mõttesse ja meel läks nii kurvaks...
Polnud sind kelle seltsis oleks võinud sirutada käe vastu uuele aastale...
[---] Meenuvad möödunud ajad ja tahtmatult pead seisatama hetkeks
oma maise olemisega... Mis on möödas ega see ei kordu... (EKM EKLA,
reg 2022/70)*

Samas kirjas mõtiskleb Eiskop ajateenistuse kui kõige süngema aja üle oma senises elus: “Need nooruse paremad päevad lähevad nii tühjadena mööda... Kui kord hiljem hakkad oma minevikku meenutama siis on see üks tume koht... Usun, et suudad minu tagasitulekul oma rõõmsa meelega elustada minu nūri-
nenud meelt... (EKM EKLA, reg 2022/70). Mõistagi ei osanud Eiskop siis veel aimata, et kõige süngemad ajad tema elus ei ole veel kätte jõudnud.

5. juunil 1944 saadeti Eiskopi väeosa Korela laagrisse Petserimaal, kust ta jõudis 25. juunil tagasi Väike-Maarjasse. Saksamaa ja NSV Liidu vahel oli sõda selleks ajaks juba puhkenud. Väike-Maarjas kirjutab Eiskop viimase säilinud kirja armastatule. Selleski kirjas rõhutab ta mälestuste tähtsust oma elus: “Ma ei kaota oma südamest iial neid mineviku nii kauneid mälestusi läbielamusist... Loodan, et kord ma siiski jatkan taas oma pooleli jäänud rada sealt kust see viimati lõppes” (EKM EKLA, reg 2022/70). 30. juunil saadeti Eiskop koos teiste Eesti ajateenijatega Nõukogude Liitu sõdima. Päevikust selgub, et Eiskop kavatses põgeneda, kuid kartis oma vanemate pärast, keda oli ähvardatud ära viia ja varandus ära võtta (Eiskop 2015: 14). Nagu artikli alguses mainitud, kajastab kirjavahetusele järgnevaid sündmusi – rindel viibimist, vangistust, kodumaale naasmist, elu sõdurina Poola väljaõppelaagris ja sõjas – Eiskopi päevik. Kirjade põhjal võib järeldada, et ajateenistus Eesti Vabariigi sõjaväes ja hiljem 180. Eesti Laskurdiviisi koosseisus oli Eiskopile vastumeelne, tema enda hinnangul “kehv, kinnine ja rõõmutu” (EKM EKLA, reg 2022/70), kuid sellega aitas kohaneda kirjade kirjutamine, mille üheks sagedaseks teemaks on nostalgilised tagasivaated teenistusele eelnenud aastatele.

Nostalgia Eiskopi kirjades

Nostalgia on erisuguseid tundeid hõlmav nähtus, mida on ka erinevalt tõlgendatud. Ameerika sotsioloog Janelle L. Wilson on nostalgia määratlemisel toonud esile neli tasandit: 1) nostalgia kui “mina” intrapersonaalne väljendus, mis annab indiviidile subjektiivse pidevustunde; 2) nostalgia kui vestlusliku mängu interpersonaalne vorm, mille eesmärgiks on ühtekuuluvustunde tekitamine; 3) nostalgia kui mineviku ideologiseerimise ja müstifitseerimise viis riiklik-rahvuslikul ja/või ühiskondlikul tasandil ning viimaks nostalgia kui kultuuriline tarbekaup, mis on muudetud turu osaks (Wilson 2005: 19). Wilson võrdleb nostalgiat armunud olekuga: kummalgi juhul seda, mida ihaldatakse, üksnes ei väärtustata, vaid ka idealiseeritakse (Wilson 2005: 24). Nostalgia kui tunne on Wilsoni arvates väärtustega seotud: see, mille järele me nostalgiat tunneme, näitab, mida me peame väärtuslikuks ja tähtsaks (Wilson 2005: 26). Nostalgia seega võib tähendada igatsust nii subjektiivselt väärtustatud aja kui ka kohtade järele, mis on mäletaja jaoks mingil põhjusel väärtuslikud.

Eiskopi kirjades esinevatele nostalgilistele tagasivaadetele on iseloomulik aja ja koha omavaheline seotus, mille kaudu tekib kirjades eriline, turvaline ruum. Anna Hukka on määratlenud kirjade ruumi kirjades moodustuva tekstuaalse maailmana, “mis luuakse kirjutaja/-te ja lugeja/-te vahelises pidevas dialoogis ning milles luuakse samas ka osalejate omavahelist suhet” (Hukka 2023: 103). Nostalgilised mälestused seega kinnitavad ja tugevdavad lähedust armastatuga, kellele Eiskop meenutab sageli ajateenistusele eelnenud aega, mil ta oli koos armastatuga viimase kodukohas Järvamaal Albu külas Koltsimäel. Näiteks kirjutab Eiskop 1. juunil 1940:

Meenuvad päevad paarist eelmisest suvest, mil me nii sageli istusime õhtul kaskede all ja öö laotas oma õrna ja salapärase käe me üle. Nii sageli jalutasime mööda heinamaa radu ja koduteel noppisid lilli mul kaunimaid. Sageli öö salapärases hõlmas unelmail andusime... (EKM EKLA, reg 2022/70)

Sageli on Eiskopi kirjades esinev nostalgia seotud kurbuse ja hingepiinadega. Mineviku meenutamise muudab kurvaks teadmine, et kõige ilusamad ajad tema elus on pöördumatult möödas: “Meenuvad eelmised suved... Kui palju oli neis rõõmu ja armastust... Nüüd on vaid kurblik mälestus sellest” (EKM EKLA, reg 2022/70). Rõõmutut meeleolu süvendab Punaarmee vägede saabumine Eesti aladele 1940. aasta juunis. 24. juunil, kui nõukogude sõjaväelased on saabunud Eiskopi väeossa, mõtiskleb ta võidupüha tähenduse üle, meenutades nostalgiaga eelnevaid võidupühasid ja ühtlasi tajudes ühe ajastu lõppemist:

Võidupüha! Nii kuidagi tähtsusetuna kõlab see sõna tänavu. Olgugi et lehivad veel sini-must-valged lipud. Kuid selle kauneima lipu kõrval lehvib ka teine – veripunane... Ja meie ilus lipp näib kuidagi kaduvat tema varju... Aegade vool muudab palju ilu olematuks... Pole enam see tõeline võidupüha... (EKM EKLA, reg 2022/70)

Ehkki nostalgilised mälestused teevad kirjutajale haiget, on need talle tihti ainsaks lohutuseks argipäevas, kus ta tunneb ennast justkui vangina:

Tahaks tänasel kargel sügisõhtul seista sääl “Koltsimäe” kuuskede all Sinuga ja tuletada meele neid kauneid ja ilusaid mälestusi meie armastuse algupäevilt... See ilus ja kaunis mälestus ei kustu iial mu hingest ja nende mälestuste najale toetudes seisan siin eemal kaugel ja jään siiski neid aegu ootama millal saan jälle tulla alatiseks tagasi oma armsama koju, oma tillu kaitsvasse ja lohutavasse embusse kus ükski mure ega häda pole nii raske taluda kui pean seda mina siin ja Sina sääl taluma... (EKM EKLA, reg 2022/70)

15. detsembril kirjutatud kiri algab poeetiliselt, viies kirjutaja taas nostalgilistele rännakutele armastatu kodukohta:

Kollane kuuketas kahvatusinises taevas heidab muinasjutulist valgust kogu öisele loodusele... Nii vaikne ja ilus on õhtu... Vahel kaob kuu hõredate pilvede taha ja hämarus muutub suuremaks. Võrratult kaunis on öö... Igatsen noil hetkeil, elu muinasjutt mind kaasa vii... Vii tagasi mind minevikku, ilusasse ja kaunisse, nooruse armastuse radadele... Oli siis võrratuid talveõhtuid kui Sinu seltsis tuln peolt, lauluharjutuselt või meilt... Ja meie tee lõppes alati teie mäel sääl vaikivate lumiste mändide all... (EKM EKLA, reg 2022/70)

Ehkki Eiskop on seda kirja kirjutades kõigest 21-aastane, näib selle nostalgilise mõtiskluse põhjal, just nagu tunneks ta, et noorusaeg on juba seljataha jäänud. Nostalgia Eiskopi kirjades ei ole siiski alati ühemõtteliselt minevikku suunatud. Selle näiteks võib tuua 3. märtsil kirjutatud kirja:

Valus torge lööb mu südamesse kui meenuvad need kaunid mineviku mälestused... Päevad mis meie armastuse algupäevil olid täis rõõmu ja õnne on nüüd kurvad ja rõõmutud. [---] Kuid iga asi mu mälestusis on elav kui oleks see eila olnud... Sumedad õhtud suvel ja kevadeil... Keset lillerikkaid niite seisime sageli kahekesi – õnnelikena... Meie jaoks ei olnud

midagi muud maailmas kui see mida pakkus meile armastus – Sinu ja minu südames...[---] Ootan taas sarnast kevadet kus võiksime minna “sinna” elustama vanu mälestusi. (EKM EKLA, reg 2022/70)

Nostalgiline tagasivaade tsiteeritud lõigus ei kätke endas seega üksnes igatsust helge ja õnnerikka aja järele, vaid on selgelt tulevikku suunatud, olles seotud kirjutaja lootusega naasta koos armastatuga tuttavasse kohta, et elada seal uuesti läbi kord juba kogetud tundeid. Sel viisil leiab kinnitust arusaam nostalgiast kui subjektiivse pidevustunde tagajast, mille kaudu indiviid seob mineviku ja tuleviku. 2. aprillil kirjutatud kirjas tulevad nostalgilise mälestuse kaudu esile kunagised tulevikuvisionid, mis kirjutamise hetkeks on lõplikult purunenud:

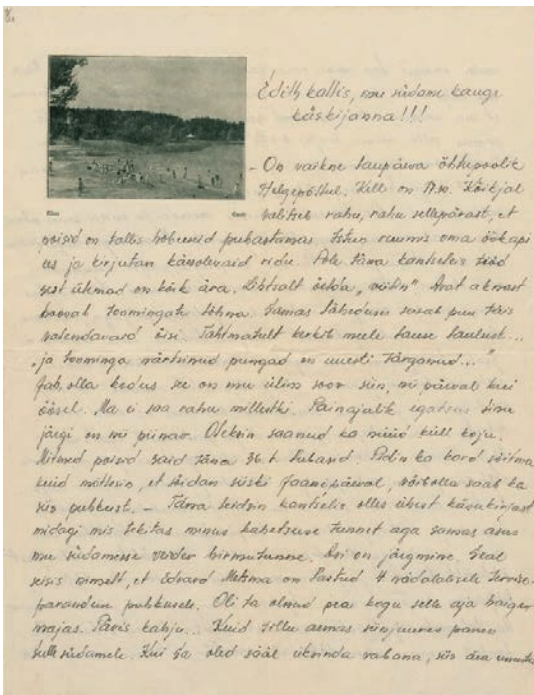
Ilusad päevad eelmiseist kevadeist püsivad kaunimate mälestustena minu meeles... Tillu, ega Sina pole unustanud neid kauneid õhtuid kui lumi oli juba pea täiesti ära sulanud ja õhtune kerge külm oli tõmmanud kõvaks veel märja maapinna... Ja kevadveed need kohisesid õhtuvaikusel tasa ja kutsuvalt... Nii sageli kõndisime neil õhtuil käsikäes väljas ja seisime teineteise lähedal ning pilgud suunatud punetava taevakaare poole kuhu alles äsja kadus elustav päike... Siis vaatasime nii julgelt ja muretult tulevikku... Mured – need olid meist õige kaugel. (EKM EKLA, reg 2022/70)

Nostalgia kaudu esile tulev kunagi kogetud muretuse ning kirjutamise ajas sisalduva ebakindluse vaheline vastuolu leiab samas kirjas lepituse mälestuses, kus kirjade adressaat töötab adressanti igavesti armastada.

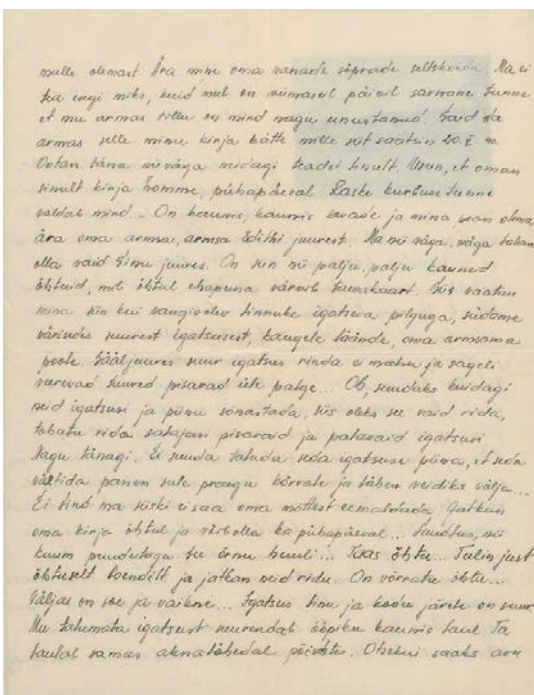
Mõnes kirjas annab Eiskop nostalgilisi mälestusi edasi kirjandusteosest pärit lõikudena mõjuvate piltidena. Näiteks võib 20. aprillil kirjutatud kirjast leida kaks sellist pilti, millest mõlemas kujutab ta ennast kolmandas isikus:

Silme ette kerkib teine pilt... Sügis-suvine öö... Udujärvi taamal, üle selle järvetaguse metsa kerkimas kuu – nii suur, heites oma hõbedast valgust uinuvale loodusele... Tol õhtul nad istusid külj-külje kõrval kase all... Tüdruk, haaratuna selle suveöö ilust rääkimas sõnu nii kauneid. Poiss oli suur unistaja – ta ei kuulnudki kõiki sõnu mida rääkis temakene – olles võlutud selle hääle armsusest ja sellest ilusast ööst. (EKM EKLA, reg 2022/70)

Kirjandusteosest pärit tundub olevat ka 8. mail kirjutatud kirjas leiduv mälupeilt: “Või mäletad, kuidas me kord ühel pühapäeva õhtupoolikul madalas jões suplemas käisime... Oli natuke vilu... Vaikne tuul puhus ja... liigutas rohukõrsi... ja kahistas viljapõllul... ja viljapääd kummardusid nagu vaikivad preestrid altari ees... Aga õhku täitis üsna nõrk kaskede lõhn...” (EKM EKLA, reg 2022/70).

Illustratsioonid 2 ja 3. Kurt Eiskopi kiri Edith Eiskopile 26. maist 1940. EKM EKLA, reg 2022/70.

Armukadedus, igatsus ja mure

Tunded, mida Eiskop oma kirjades väljendab, ei piirdu nostalgiaga: igas kirjas on juttu ka igatsusest, samuti kurbusest ja armukadedusest, vähem murest ja hoolest armastatu käekäigu pärast. Juba oma esimeses ajateenistuse ajal kirjutatud kirjas 16. aprillist 1941 tunneb kirjutaja muret, kas armastatul jätkub meeleskindlust talle truuks jääda: “Ja nüüd kevade saabumine lööb Sinugi vere tugevalt pulbitsema. Oled ju nüüd niiõelda iseenda peremees. Aga ma palun Sind armas Tillu, ära purusta seda puhast armastuse tugevat sidet. See on igavesti purunemata kui Sina suudad seda pidada” (EKM EKLA, reg 2022/70). Muret armastatu truudusetuse pärast põhjustab ebakindlus oma positsiooni pärast armastajana: suhet armastatuga kirjeldab Eiskop mitmes kirjas kui võitlust, milles ta kardab kaotajaks jääda. Selle põhjuseks omakorda on teadmine, et millalgi tema ja tema armastatu suhte algusajal oli viimasel lähedane suhe ka ühe kodukandi noormehega, kellega kohtuti sageli kohalikel pidudel. See teadmine tekitab Eiskopis kahtlusi armastatu kindlameelsuses ja armukadedust ning sunnib teda armastatut manitsema hoidumast pidudele minekust ja “sellest halvast mehest”, keda ta nimetab ühes kirjas ka murdjaks metsloomaks.

Ebakindlusega suhte edasise kestmise osas võib seostada ka kirjades korduvaid töotusi jääda armastatule elu lõpuni truuks. 27. juunil 1940. aastal kirjutatud kirjast selgub siiski, et Eiskopi armastatu pole oma kunagise austajaga suhteid katkestanud:

Tillu armas, Su kiri lõi mind peaaegu uimaseks. Tema – Ats – suudles Sind suule. Ma ei tea, tänasest peale on mu sisemine rahu täielikult rööpast välja viidud. [--] Mu pea hakkas vihastuse pärast nõnda valutama, et olin sunnitud veidi voodis olema. Mu süda nii pööraselt valutab ja südames on hirm, et jään jälle ilma Sinuta, pean loovutama Sind teistele. (EKM EKLA, reg 2022/70)

Armukadeduse kõrval painab kirjutajat pidev igatsus armastatu järele, mis on tundena niivõrd intensiivne, et muudab ta lausa haigeks. 26. aprillil kirjutatud kiri algabki kurtmisega: “Edith, mu igatsuste kujutelm!!! Kohe pean veelkord nimetama suurt igatsust Sinu järele. Ja see igatsus suureneb päev-päevalt. Ma olen otsekui haige. Mul pole ühelgi päeval head tuju. Kõik veereb vaid suures igatsuse piinas...” (EKM EKLA, reg 2022/70). Suur igatsus põhjustab unetust ning see omakorda lakkamatut peavalu, söögiisu kaotust ja närvilisust. 19. mail teatab Eiskop taas: “Pika igatsusega ootan ma päeva millal võin anda seljast need rohelised “vatid” ja olla vaba-vaba-vaba. Siis olen alati-alati

oma armsa tillu juures” (EKM EKLA, reg 2022/70). 26. mail kirjutatud kirjas annab igatsust armastatu järele edasi poeetiline, tunnetest tulvil mõtisklus:

On siin nii palju, palju kauneid õhtuid, mil õhtul ehapuna värvib taevakaart. Siis vaatan mina siin kui vangis olev linnuke igatseva pilguga, südame värisedes suurest igatsusest, kaugele läände, oma armsama poole. Sääljuures suur igatsus rinda ei mahu ja sageli veerevad suured pisarad üle palge... Oh, suudaks kuidagi neid igatsusi ja piinu sõnastada, siis oleks vaid rida, tohutu rida salajasi pisaraid ja palavaid igatsusi. (EKM EKLA, reg 2022/70)

15. detsembril 1940. aastal kirjutatud kirjas kinnitab ta: “Mu seniseil igatsusil Sinu järele pole piire ja need ei lõppe ka enne kui kord saan olla vabana Sinu juures...Sinuga...” (EKM EKLA, reg 2022/70). Mõningal määral aitab igatsust ja lahusolekust tingitud kurbust leevendada muusika, mis Eiskopi sõnul on kurbuse vastu üheks paremaks rohuks.

Kurbust ei tekita Eiskopis üksnes lahusolek kõige kallimast inimesest, vaid ka armastatu-poolsed kahtlused tema truuduse suhtes. 18. aprillil 1941. aastal kirjutatud kirjast ilmneb, et eelmises kirjas on armastatu avaldanud tema suhtes kahtlusi, mille põhjust ta ei mõista:

See on mulle valusaks hoobiks, et ma olen olnud kogu aeg nii kindlalt vaid Sulle ja nüüd minu armas tillu järsku hakkab minus kahtlema... Ma olen nii lõpmata kurb sest ma tean, et ma pole millegis süüdi. Või ei usu Sa mind enam... (EKM EKLA, reg 2022/70)

Eiskopi kirjades armastatule väljendub aeg-ajalt mure ja hool armastatu käe-käigu pärast. Kirjutajat paneb muretsema, et armastatu teeb endale talutööga liiga: “Armas, annan Sulle hääd nõu. Hoiä oma tervist, võibolla elus läheb Sul teda rohkem vaja. Panen Sulle tõsiselt südamele endale mitte liiga teha” (EKM EKLA, reg 2022/70). Samuti tunneb ta muret armastatu tervise pärast, manitsedes teda olema hoolas ja mitte külmetuma, “et kord oma poisile olla elu õnnepäikeseks!!!” (EKM EKLA, reg 2022/70). Ent muret teeb ka küsimus, kas armastatu suudab talle pika lahusoleku pärast truuks jääda või otsustab nende suhte lõpetada. Viimastes kirjades armastatule väljendab Eiskop süütunnet armastatu ees: kõigis oma eelnevates kirjas oli ta manitsenud armastatut, et ta jääks truuks üksnes talle, ent 1941. aasta juunis Petserimaal Korela laagris viibides on selge, et tuleb minna täitma kohustusi sinna, “kus mängib surm oma viiulit” (EKMA EKLA, reg 2022/70).

Eiskopi kirjad kui tunnistus

Mõistet *tunnistus* on määratletud narratiivina, mis kirjeldab kas mingit tunnistaja suhtes välist sündmust, tegu, mis pandi tunnistaja vastu toime, või sündmust, kus tunnistaja ise vahetult osales (Radstone 2006: 168). Peamiselt seostatakse tunnistust Teise maailmasõja järel tekkinud mälukskultuuriga, mille keskmes on holokausti üle elanud inimeste jutustused sellest, mida nad laagris elades kogesid ja pealt nägid. Erinevalt kirjandusteosest eeldab tunnistuse žanr, et selle autor peab kinni nii faktitõest kui ka biograafilisest tõest (Assmann 2021: 212). 20. sajandi lõpus hakati tunnistusena mõtestama ka kirjandusteoseid, sealhulgas luulet, kus tematiseeritakse tunnistamist nende eest, kes on mingis ajaloolises katastroofis hukkunud või ei suuda enam ise tunnistust juhtunust edasi anda. Ent moraalse tunnistusena määratletud kirjandusteosed ja omaeluloolised tekstid, mis vastavad tunnistuse kriteeriumitele, ei ole ainsad mõeldavad tunnistused. Aleida Assmann toob oma raamatus “Mineviku pikk vari. Mäletamiskultuur ja ajaloolopolitika” (2006) välja tunnistaja neli põhitüüpi: tunnistaja kohtus, ajalootunnistaja, usuline tunnistaja ja moraalne tunnistaja. Ajalootunnistajat iseloomustab Assmann kui isikut, “kes tänu olulise sündmuse lähedal viibimisele annab järeltulevatele põlvedele edasi selle, mida ta tajus. Nii nagu juriidilise tunnistaja tunnistus saab osaks tõendusprotsessist, suubub ka ajalootunnistaja tunnistus rekonstruktiivsesse ajalookirjutusse” (Assmann 2021: 111). Mõistagi saavad ajalookirjutuse osaks üksnes nende ajalootunnistajate tunnistused, millest ajaloolased on teadlikud, mis on neile kättesaadavad ja mida nad allikatena väärtuslikuks peavad. Ehkki Teisest maailmasõjast on praeguseks möödas juba rohkem kui pool sajandit, ilmub ikka ja jälle välja kodustes arhiivides hoiul olnud sõja-aastatest pärit päevikuid, kirjavahetusi või muid egodokumente, mis näitavad mõnda ajaloolist sündmust selle lähedal viibinu vaatepunktist, hõlmates enamasti ka tema enda mõtteid ja tundeid.

Elulookirjutuse uurija Paul John Eakini sõnul võivad egodokumendid sisaldada kahte liiki tunnistuslikke fakte: fakte selle kohta, mida tunnistaja nägi, ja fakte selle kohta, mida ta tundis (Eakin 2020: 78). Eiskopi kirjades kui ajalootunnistaja tunnistuses on need faktid omavahel lahutamatu seotud: sündmused, mida ta seoses omariikluse järk-järgulise hävitamisega pealt näeb ja läbi elab, tekitavad temas mitmesuguseid tundeid. Enamasti tunneb ta võõrastust ja vastumeelsust, aga ka kaastunnet nende vastu, kes uue korra tõttu on sunnitud kannatama. Näiteks teeb Eiskop 15. detsembril 1940. aastal kirjutatud kirjas juttu kohalikust kirikuõpetajast, keda taga kiusatakse ja kes on seetõttu sunnitud pealinna kolima. “Tunnen kaasa neile kelle elu on sattunud viletsusse... tagakiusamisse...,” kirjutab Eiskop (EKM EKLA, reg 2022/70). Ka

Eiskopi viimane säilinud kiri 29. juunist 1941 sisaldab mõtisklust mõistetamatute ja võõrastust tekitavate muutuste üle, mille uus kord on kaasa toonud:

Täna pidi olema siin kirikus leerilaste õnnistamine, kuid millegi pärast on see ära keelatud. Kiriku kellad ja ukсед olevat kinni pitseeritud ja ka õpetaja vist ära viidud... Veidraid asju juhtub tänapäeva maailmas... (EKM EKLA, reg 2022/70)

Omaenda kannatuste üle mõtiskledes jõuab Eiskop järeldusele, et just kannatuste kaudu hävib see, mis pole inimeses väärtuslik, mistõttu on need vajaliku inimese tõelise olemuse kujunemiseks ja küpsemiseks. Üksikisikute kannatuste kõrval tõstatab Eiskop ühes oma kirjas eksistentsiaalse küsimuse sellest, milline saatus võib oodata sõja tõttu eestlasi, tõdedes 11. aprillil kirjutatud kirjas: “Paljud asjad kaovad maailmast, terved rahvad ja võimsad riigid... Pole ime see siis väikeses riigis kus vaevalt 1,5 miljonit inimest...” (EKM EKLA, reg 2022/70).

Ent mis põhjendab Eiskopi kirjade mõtestamist tunnistusena? Kirjade uurija Liz Stanley on võrrelnud kirju fotodega: kirjad üksnes ei talleta mälu, vaid kujutavad alati ka oma loomise hetke, olles justkui merevaiku tardunud putukad (Stanley 2004: 208). Niisiis ei sarnane kirjad tunnistusena teiste tunnistuslike tekstidega, mis on “potentsiaalselt ekslikud tagantjärele konstrueeritud mälu-narratiivid, suunatud avalikule publikule” (Jensen 2020: 70), sest sisaldavad ülesvõtet ühest kindlast ajahetkest, talletades samal ajal ka kirjutajat just kirjutamise hetkel vallanud tunded ja meeleolud ning võimaldades seeläbi kirjade lugejale ehedat sissevaadet ühe indiviidi siseilma. Roger Wood on tunnistust käsitledes kritiseerinud subjektiivse kogemuse keskseid lähenemisi, määratledes tunnistust tõendusena, mille annavad isikud “vaidlusaluses küsimuses ja millel on teatud avalik eesmärk (*a particular public purpose*)” (Wood 2021: 442). Tunnistuse puhul rõhutab ta seetõttu tunnistaja agentsuse ja tunnistuse seoselise ehk relatsioonalise loomuse tähtsust, huvitades sellest, “kuidas tunnistus kujutab isiklikku ja interpersonaalset kogemust ning millist rolli mängivad suhted subjekti ja tema perekonna, eelkäijate, religioosete ja poliitiliste liikumiste ning intellektuaalsete diskursuste vahel” (Wood 2021: 448). Ehkki erakirjadena ei saa Eiskopi kirjade puhul rääkida avalikust eesmärgist, põhjendab nende mõtestamist tunnistusena ajalooline kontekst: sündmused, mis toimusid Eestis 1940. aasta suvekuudel, puudutasid ühel või teisel viisil kõiki Eesti elanikke, kuid vaid üksikutest said ajalootunnistajad nende sündmuste keskel viibimise ajal. Eiskopi kirjadele kui tunnistusele on iseloomulik, et nende autor ei anna tunnistust üksnes tema suhtes välistest sündmusest, nagu seda teevad näiteks mitu Eesti Vabariigi sõjaväelast oma sama ajajärku

kajastavates mälestustes ja päevikutes, vaid dokumenteerib ka seda, kuidas need sündmused mõjutasid teda ennast ja tema suhet armastatuga. Seetõttu väidan, et Eiskopi kirjade väärtus ja mõjujõud tunnistusena tulenebki eelkõige sellest, kuidas avaldub neis tema subjektiivne kogemus, mis hõlmab nii tunnete kui ka mõtete, hoiakute ja meeleolude väljendamist.

Kokkuvõte

Kurt Eiskopi kirjad armastatule ja hilisemale abikaasale Edith Eiskopile toovad esile ajalooliselt pöördeliste aegade – 1940. aasta suvekuud ja järgmise aasta suvi, mil Teise maailmasõja sündmused jõudsid Eestisse – keerisesse sattunud üksikisiku subjektiivse kogemuse. See oli aeg, mil Eesti Vabariik lakkas eksisteerimast iseseisva riigina, sest võimuesindajad eelistasid vastupanu asemel allaandmist, mistõttu on tollast otsust nimetatud ka hääletuks alistumiseks (vt Ilmjärv 2004). Tundeküllaste, aga ka muutunud poliitiliste olude ja uue elukorralduse kohta käivaid tähelepanekuid sisaldavate kirjade põhjal on võimalik teravalt tajuda ajastu traagikat, mis tabas kõige valusamini aastail 1919–1927 sündinud eesti mehi, kellest paljude, nende seas ka Eiskopi elutee jäi liiga lühikeseks neist endist sõltumatute asjaolude tõttu. Eiskopi kirjad, mida mõtestasin siinses artiklis ajalootunnistaja tunnistusena, asetuvad teiste Teise maailmasõja ajast pärit tunnistuste konteksti, mis ei kõnele üksnes tema kui üksikisiku, vaid terve põlvkonna saatusetragöödiast, kuid mis eristuvad teistest samast ajast pärit ajalootunnistajate tunnistustest neis esile tuleva subjektiivse kogemuse poolest.

Eiskopi kirjadest ilmneb, et ajateenistus Eesti Vabariigi sõjaväes oli talle vastumeelne, sest lahutas ta armastatust ja takistas ühise elu alustamist. Täiendavate Punaarmee vägede saabumine Eesti Vabariiki 1940. aasta juunis pani Eesti sõjaväelased ja ajateenijad keerulisse olukorda: kiiresti tuli kohaneda uute olude ja reeglitega, mis tekitasid võõrastust, samuti kummitas hirm sõja jõudmise ees Eesti pinnale ja NSV Liitu sõdima saatmise ees. Poliitiliselt keeruliste olude tõttu ka isiklikus elus keeruliseks kujunenud ajal pakkus kirjade kirjutamine tuge ja võimaldas lahusoleku kiuste suhet armastatuga alles hoida. Ajateenistuse jooksul 1940. aasta aprillist 1941. aasta juuni lõpuni armastatule kirjutatud kirjadest sai Eiskopile omamoodi pelgupaik, turvaline maailm, mille loomisele aitasid kaasa nostalgilised mälestused. Need on poetiseeritud ja idealiseeritud minevikupildid, mis pakuvad kirjade autorile lohutust ning samal ajal ka kinnitavad ja tugevdavad lähedust adressaadiga. On huvitav, et nostalgia ei ole Eiskopi kirjades alati ühemõtteliselt minevikku suunatud, vaid on mõne mälestuse puhul seotud autori tulevikulootuste ja -plaanidega. Kuid

nostalgia ei ole ainus tunne, mida Eiskop oma paljudel üksindushetkedel kirja-des väljendab. Armastuskirjadele iseloomulikult on Eiskopi kirjad täis igatsust armastatu järele, mida autor väljendab kord talitsetumalt, siis jälle ekspres-siivsemalt, mõnes kirjas ka meeleheitlikuna mõjuvate tunde puhangutena.

Tänu sõnad

Artikli valmimist toetas Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus, TK 145).

Arhiiviallikad

EKM EKLA, reg 2022/70 – Kogumisvõistlusele “Kirjad minu elus” saabunud kirja-vahetused.

Kirjandus

Assmann, Aleida 2021. *Mineviku pikk vari. Mäletamiskultuur ja ajaloopoliitika*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Eakin, Paul John 2020. *Writing Life Writing. Narrative, History, Autobiography*. New York, London: Routledge.

Eiskop, Kurt 2015. *Mõttele minule siin vaenuväljal. Kurt Eiskopi sõduripäevikud 1940–1941*. Toim Marju Metsman. Väike-Maarja: Väike-Maarja Muuseum.

Hartley, Jenny 1999. ‘Letters are *everything* these days’: mothers and letters in the Second World War. – Earle, Rebecca (toim). *Epistolary Selves. Letter and Letter-Writers, 1600–1945*. Aldershot: Ashgate, lk 183–195.

Hukka, Anna 2023. Kirjanik Valev Uibopuu perekondlik kirjavahetus eksiilis: ühise kirjade ruumi loomine distantsi lühendamise abil. – *Mäetagused* 86, lk 99–114 (DOI:10.7592/MT2023.86.hukka).

Hämmerle, Christa 2014. “Waiting longingly...” Love Letters in the First World War I. A Plea for a Broader Genre Concept. – *History of Emotions. Insights into Research*, lk 1/4–4/7 (DOI:10.14280/08241.24).

Ilmjärv, Magnus 2004. *Häälētu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus 1920. aastate keskpaigast anneksioonini*. Tallinn: Argo.

Jensen, Meg 2020. Testimony. – *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London and New York: Routledge, lk 66–78 (DOI:10.4324/9781351025225-6).

Kangro, Bernard 1972. Reedetud generatsiooni nägu. – *Tulimuld* 2, lk 89–96.

Kauri, Hans 1956. Punane laine ujutab üle. – *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas*. III. Stockholm: Kirjastus EMP, lk 7–12.

Maripuu, Meelis 2018. Eesti sõdurid Teise maailmasõja Saksa ja Soome relvaüksustes. – Õispuu, Leo (koost). *Eestlased Soome ja Saksa sõjaväes 1940–1945*. = *Estonians in Finnish and German armed forces 1940–1945*. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, lk 28–35.

Matsalo, Ants 2022. Kikkas, Toivo & Pajur, Ago (koost). *Ohvitseri päevaraamat*. Tartu: Rahvusarhiiv.

Pajur, Ago 2022. Ohvitseri tee. Hans Matsoni elulugu. – Matsalo, Ants. *Ohvitseri päevaraamat*. (Koost Toivo Kikkas, Ago Pajur.) Tartu: Rahvusarhiiv, lk 9–256.

Radstone, Susannah 2006. Cultures of Confession/Cultures of Testimony. Turning the Subject Inside Out. – Gill, Jo (toim). *Modern Confessional Writing. New Critical Essays*. London & New York: Routledge, lk 166–179.

Roots, Harald 1993. *Kui võitluseta murdus mõök*. Toronto.

Stanley, Liz 2004. The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences. – *Auto/Biography* 12 (3), lk 201–235 (DOI:10.1191/0967550704ab014oa).

Wilson, Janelle L. *Nostalgia: Sanctuary of Meaning*. Lewisburg, PA: Bucknell University Press.

Woods, Roger 2021. Testimony and its Mediations in Life Writing. – *Life Writing* 19 (3), lk 441–454 (DOI:10.1080/14484528.2021.1873718).

Summary

“Something that has passed cannot repeat itself...” Kurt Eiskop’s letters to Edith Eiskop in 1940–1941 as the testimony of historical witness

Maarja Hollo

Senior Researcher

Estonian Literary Museum

maarja.hollo@kirmus.ee

Keywords: Estonian Republic, love letters, military service, Red Army, testimony, USSR, World War II

This article examines the letters of a young Estonian man, Kurt Eiskop (1919–1944), to his beloved and future wife, Edith Eiskop (1919–1991). Kurt Eiskop’s 55 letters were handed over to the Estonian Cultural History Archives in 2022, as a result of the collection campaign “Letters in my life”, a competition organised cooperatively by the Estonian Life Stories Association and the archives. Most of the letters were written between 16 April 1940 and 29 June 1941, while Eiskop was doing his military service

in the army of the Estonian Republic. In this article I consider his letters as a testimony of a historical witness, based on what he saw and experienced during the arrival of the Red Army forces in the Estonian Republic in June 1940 and its subsequent annexation. What interests me in Eiskop's letters as testimony is, first and foremost, the author's subjective experience, which can be seen in the way emotions are expressed in his letters. As is characteristic of love letters, the main topic of Eiskop's letters is emotions – longing for the beloved and nostalgia for life before the army. In retrospect, the latter seems like a paradisaical idyll to him, while the present reality seems like being in prison. In addition to the expression of emotions, the subjective experience of the writer emerges in the letters through descriptions of everyday life in the army, which also contain the author's thoughts, moods, and attitudes toward the new regime.

It emerges from Eiskop's letters that service in the army of the Estonian Republic was disagreeable to him, as it separated him from his beloved and impeded their beginning a life together. The arrival of reinforcements of the Red Army in the Estonian Republic in June 1940 put the Estonian Army and those performing their military service there in a complicated situation: they had to get used to alienating new circumstances and rules; likewise there were fears that the war would spread to the Estonian territory and that soldiers would be sent to fight the war for the Soviet Union. In a politically complicated time, which also entailed complications for personal life, writing letters provided support and a way of sustaining relationship despite being apart. The letters Eiskop wrote to his beloved during his military service became a kind of refuge for him, a safe world, the creation of which was enabled by nostalgic memories. These are poeticised and idealised images of the past which provide comfort and strength, while intensifying his closeness to the addressee. It is interesting that in Eiskop's letters nostalgia is not always unidirectionally aimed at the past, but some memories are bound to the author's hopes and plans for the future. However, nostalgia is not the only emotion that Eiskop expresses in his moments of solitude. Eiskop's letters are also filled with longing for the beloved, expressed by the author in bursts of emotion, sometimes more controlled, sometimes more expressive, in some letters also as desperation.

Maarja Hollo (PhD) on Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur. Ta on uurinud trauma kujutamist eesti eksiilkirjanike loomingus ja traumaatiliste kogemuste vahendamist omaeluloolistes narratiivides. Praegu on tema huvikeskmes tavaliste inimeste erakirjad.

Maarja Hollo (PhD) is Senior Researcher at the Estonian Literary Museum. She has published articles on trauma and memory in the work of Estonian exile writers as well as on mediating traumatic experiences in autobiographical narratives. The focus of her current research is on the letters of ordinary people.

maarja.hollo@kirmus.ee

Eesti mobilisatsioonipõgenike kirjasuhtlusest Soome Jätkusõja ajal

Triinu Ojamaa

Eesti Kirjandusmuuseumi

Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur

triinu.ojamaa@kirmus.ee

Teesid: Artiklis analüüsitakse nende eesti meeste kirju, kes põgenesid Saksa okupatsiooni ajal Eestist Soome, vältimaks 1943. aastal väljakuulutatud mobilisatsiooni. Osa mehi siirdus illegaalselt edasi Soomest Rootsi, osa otsis ajutist peatuspaika Soomes. Kuna käimas oli Jätkusõda (1941–1944), kus Soome võitles Nõukogude Liidu vastu, siis värvati valdav osa meestest armeesse, kus nende teenistus lõppes koos vaerahu sõlmimisega kahe riigi vahel 1944. aasta septembris. Analüüsitavad kirjad on saadetud Soome jäänud meeste poolt nende Rootsi pagenud sõpradele. Soomes pörkusid mobilisatsioonipõgenikud Soome ja Saksa liitlассuhetest tulenevate kokkulepete tõttu põgenikele kehtestatud kitsendustele, millega toimetulemiseks neil puudusid kogemused. Artiklis selgitatakse kirjasuhtluse rolli nendele probleemidele lahenduse otsimisel. Vaatluse alla võetakse kirjade temaatika; see hõlmab info jagamist saatusekaaslaste käekäigu ja tulevikuplaanide kohta nii rindel kui tsiviilis, kuid domineeriv teema on Soomest kui sõdivalt maalt edasi põgenemine. Vahetult Soome saabumise järel jutustatakse kirjades Eestist Soome pagemise lugusid, hilisemates kirjades vaagitakse Soomest Rootsi pääsemist, milleks legaalsed võimalused on äärmiselt piiratud, kuid mis sellest hoolimata on paljude mobilisatsioonipõgenike siht. Kirjavahetus oli allutatud sõjatsensuurile ning pakub huvitavaid näiteid selle kohta, milliste verbaalsete ja visuaalsete väljendusvahendite abil sõnumite tegelikku sisu tsensori eest varjati. Võrreldes tavapäraste erakirjadega on sõjakirjadel ka teine eripära: neis võib täheldada kollektiivse suhtluse jooni. Ühe konkreetse isiku poolt teisele konkreetsele isikule adresseeritud ümbrik võib sisaldada kirja, milles leiduvad sõnumid on mõeldud levitamiseks mitmele isikule, seega on sõjaaegsel kirjasuhtlusel sarnasusi info edastamise põhimõtetega tänapäevastes sotsiaalmeediavõrgustikes.

Märksõnad: kirjasuhtlus, mobilisatsioonipõgenikud, Soome Jätkusõda, sõjatsensuur

Uurimuses on vaatluse all Soome Jätkusõja ajast pärinevad kirjad. Aastatel 1943–1944 osales Karjala kannase lahingutes üle 2500 eesti mehe, kellest suur osa oli kodumaalt põgenenud Saksa mobilisatsiooni kartuses. Artikli eesmärk on näidata, millist rolli täitsid kirjad mobilisatsioonipõgenike elus vahetult pagemisele järgnenud kuudel, milline oli kirjade teemadering ning kuidas

mõjutasid sõjatsensuuri reeglid kirjutajate eneseväljendusvõimalusi. Sarnaseid probleeme on käsitletud mitmes varasemas uurimuses, mille aineseks on Esimese ja Teise maailmasõja aegsed kirjad.

Sõjakirjade uurimisest

Statistika näitab, et kirjade hulk, mis ringles maailmasõdade ajal rinde ja tagala vahel, oli hoomamatu. Näiteks Esimese maailmasõja ajal ulatus ainuüksi prantslaste kirjavahetus nelja miljoni kirjani päevas, sõja jooksul saadeti kirju kokku enam kui kümme triljonit (Hanna 2003: 1339). Teise maailmasõja kohta on teada fakt, et Soome Armees Postiteenistus toimetab kolme Jätkusõja-aasta jooksul inimestele kätte samuti ligikaudu triljon kirja (Hagelstam 2012: 282). Armees juhtkond toetas kirjavahetuse pidamist igati, lähtuti varasemate sõjakogemuste põhjal väljakujunenud veendumusest, et kontakti säilitamine lähedastega toetab sõdurite moraali.

Kahtlemata on palju sõjakirju kaotsi läinud, kuid on emasid, kes hoidsid alles poegade kirju, on kihlatuid, kes säilitasid oma armsamate kirju. Sageli moodustavad need kirjad osa perepärandist, mõnikord jõuab see materjal ka arhiividesse või muutub mingil muul moel uurijatele kättesaadavaks. Käesolevas artiklis tulevad vaatluse alla noorte meeste kirjad, kelle sõprusuhted said alguse kooliajal. Sellised kirjad on pigem haruldased ning seetõttu väga väärtuslikud. Hea näide on Chad J. Davise (2007) digitaalselt publitseeritud ja kommentaaridega varustatud kiri, mille tema ameeriklasest isa saatis 1943. aastal Flandria rindelt ülikoolikaaslasele Philadelphiasse. Tegemist on ainsa säilinud kirjaga kahe meditsiinitudengist sõbra kirjavahetusest, kuid sellest hoolimata avaneb ilmekas pilt noore ameeriklase emotsioonidest kokku puutel võõra ümbruse ning sõjaga. Lisaks näitab kiri midagi ka rindemeedikute töö kohta Teises maailmasõja tingimustes.

Sõjakirjadel põhinevates uurimustes on vaatluse all erinevad probleemid. Üks sageli käsitletav teema on kirjade kirjutamise tähtsus, selle tegevuse psühholoogiline ja moraalne mõju sõdurile. Teatavasti on kirjasuhtlus alati oluline nende inimeste jaoks, kes ükskõik millisel põhjusel on sattunud lähedastest eemale. Mitmed uurimused (nt DeHaan 2010; Kurvet-Käosaar 2015; Kurvet-Käosaar 2019; Hollo ilmus) näitavad, kuidas kirjade vahetamine aitab alal hoida emotsionaalset sidet lähedaste inimestega ning seda isegi tugevamaks muuta; see kehtib ka sõdurite kohta. Marta Hanna, kes on uurinud Esimeses maailmasõjas võidelnud prantsuse sõdurite epistolaarset käitumist, võrdleb kirjade kirjutamist lausa päästerõngaga, mille järele sõdurid haarasid, kui tekkima hakkas võõrdumuse tunne kõigest sellest, mis oli olnud nende igapäevaelu

keskmes enne sõttaminekut. Hanna (2003: 1339) jõuab järelduseni, et kirjade kirjutamine toetas tsiviilisiku identiteeti püsimist ehk siis see ei lasknud unustada, et lisaks kaevikule on olemas kodu, lisaks relvadele argiesemed ning lisaks rindekaaslastele isa, ema või abikaasa. Sõjad on näidanud, et tsiviilisiku identiteedi säilimine aitab sõduritel rahu saabudes valutumalt tavaellu naasta. Seoses sõjakirjade väärtusega on uurijad esile tõstnud ka seda, et need ei sisalda mitte ainult mitmesuguste sõduritegevuste kirjeldusi, vaid annavad edasi nende mõtteid ja tundeid, mis on seotud sõja vahetu kogemisega (Kohn 2010: 9). Kirjadest saadavad teadmised selle kohta on kauges tagalas viibivatele lähedastele abiks rindemeeste hingelise seisundi mõistmisel.

Kirju peetakse väärtuslikeks dokumentideks, kuna need peegeldavad vahetult kirjutamise hetke (Stanley 2004: 208) ja sellega erinevad kirjad anonüümsest ja üldistavast ajalookirjutusest. Ilary Taskineni, Risto Turuneni, Lauri Uusitalo ja Ville Kivimäki (2022: 579) hinnangul on sõjakirjad sarnased ja samaväärsed päevikutega, kuna need loovad pildi olukorrast just sellisena, nagu kirjutaja seda teatud hetkel koges. Sõdurite kirjad on ainukesed allikmaterjalid, mis pärinevad otse kaevikust ning on mõnikord kirjutatud lausa lahingutegevuse ajal. Ehkki kirjades sisalduvat võib pidada väärtuslikuks lisateabeks ajaloosündmuste kohta, näitavad need eelkõige siiski midagi olulist üksikisiku kohta, kes nende ajaloosündmuste keskele sattus ning oma probleemidele väljapääsu otsis.

Üheks uurijatele enim huvi pakkunud erijooneks on teksti sõnastamine nii, et see ei läheks vastuollu sõjatsensuuri reeglitega. Peamised reeglid kujunesid välja juba Esimese maailmasõja käigus. 1914. aastal: kui Saksamaa kuulutas sõja Venemaale, allutati Nikolai II ukaasiga tsensuurile kogu trükisõna, joonistused (sh piltmõistatused), fotod, kirjavahetus, telegrammid ja avalike esinemiste tekstid (Paatsi 2015: 41–43). Olenemata sõjast või sõdivast riigist, on tsensuurid alati jälginud, et kirjades ei edastataks täpseid andmeid väeüksuste paiknemisest. Seda aitab tagada välipostiaadressi kasutamine, mis koosneb numbritest ja tähtedest, kuid ka kirja tekstis ei ole lubatud kirjutaja asukohta täpsemalt kirjeldada või nimetada. Nende erijoonte tõttu vastavad rindekirjad vaid osaliselt tavapärase kirja formaalsetele tunnustele, mille hulka kuuluvad nt kuupäev, kirjutamise koht ja allkiri (Bossis 1986: 63). Tsensuurid jälgisid hoolega ka sõdurite suhtumist kõrgematesse sõjaväelastesse ning hoiakut sõja suhtes. Rindekirjadega töötanud uurijad väidavad, et keelatud teemasid käsitletakse kirjades harva, kesksel kohal on hoopis armastus, sugulaste ja sõprade igapäevaelu ja olukord kodukohas – teemad, mis olid kodust eemal viibivatele sõduritele tõeliselt tähtsad (Hämmerle 2014: 2/4). Mõnes kirjas siiski rikutakse tsensuurireegleid, rikkumised on peamiselt seotud väeüksuse asukoha mainimisega. Uurijate väitel polnud tsensuuritegevus Esimese maailmasõja ajal

kuigi hästi organiseeritud, kirjade suure hulga tõttu ei tulnud nende kontrollimisega toime ning see oli sõduritele teada. Leidus ka neid, kes üritasid oma kirju algelisel moel kodeerida (Hanna 2003: 1339).

Teises maailmasõjas, mille raamesse kuulub ka Soome Jätkusõda, oli olukord üsna sarnane. Mitmed uurimused (Junila 2012; Hagelstam 2012; Demm 2017) näitavad, et tsensorite huvi oli suunatud samadele teemadele, kirjade hulk oli ülisuur ning kontroll pisteline. Vahetult Teise maailmasõja algul anti ka Soomes välja presidendi määrus siseriiklike postisaadetiste, telegraafi ja telefoni kontrollimise kohta ning paar nädalat hiljem laiendati tsensuuriregulatsiooni nii, et see hakkas hõlmama ka Soome ja välisriikide vahelist posti-, telegraafi- ja telefoniühendust (Vilkuna 1962: 11). Kui algas Jätkusõda, anti välja 60-leheküljeline välipostiõpetus (*Kenttäpostioapas* 1941) ning tõenäoliselt tutvustati seda ka riiki saabunud eesti põgenikele. Helena Pilke uurimus "*Julkaiseminen kielletty. Rintamakirjeenvaihtajat ja päämajan sensuuri 1941–1944*" (Avaldamine keelatud. Rindekorrespondendid ja peakorteri tsensuur 1941–1944) näitab, et tsensorite terava tähelepanu all polnud mitte niivõrd erakirjad, vaid pigem Soome sõjakirjasaatjate kaastööd ajakirjandusele, mille mõju üldsusele oli võrreldamatult ulatuslikum erakirjadest. Piirangud on alati sõltunud sellest, milline on olukord rindel ning millised on suhted liitlaste vahel. Paralleelselt lahingutegevuse eskaleerumisega karmines rindekirjasaatjate kontrollimine (Pilke 2011: 186), kuid ka erakirjade kirjutajad hakkasid oma sõnakasutust kriitilisema pilguga üle vaatama ehk hoolsamat enesetsensuuri rakendama.

Uurimustest ilmneb, et lisaks tsenseerimisele on rindelt saadetud erakirjadel veel teinegi eripära. Nende hulgas leidub kirju, millel on kollektiivse suhtluse jooni. Olenemata sellest, et ümbrikul on kirjas ühe konkreetse isiku nimi, võis kiri olla adresseeritud laiemale ringile, nt sugulastele (Kalkun 2015: 143) või ka sõpradele, mistõttu neid loeti ühiselt või anti edasi käest kätte. Nii Esimese kui ka Teise maailmasõja ajal olid kirjad tagalainimestele oluliseks infoallikaks sõjasündmuste kohta.

Uurimuse ajalooline taust

1943. aasta veebruaris kuulutasid Saksa okupatsioonivõimud Eestis välja nn töömobilisatsiooni (Kaasik 2016: 115), värvatu sai valida kolme võimaluse vahel: vabatahtlik liitumine Eesti Leegioniga, tööteenistuskohustuse täitmine *Wermachti* abiteenistuses või saksa sõjatööstuses. Mobilisatsioonikäsk kehtis aastatel 1919–1924 sündinud meestele, seega jäi nende vanus vahemikku 19–24 eluaastat. Osa mobilisatsioonikohuslastest oli äsja lõpetanud gümnaasiumi, osal olid pooleli ülikooliõpingud, mõned mehed olid juba algust teinud tööalase

karjääri ja oma pere loomisega. Eestis tajuti kommunismiohtu ning mõisteti vajadust anda oma panus selle tõrjumiseks, samas oli paljude hoiak natsi-ideoloogia suhtes samuti negatiivne, mistõttu selliseid mehi, kes soovinuks võidelda kommunismi vastu saksa mundris, polnud just palju (Laantee 1975: 15). Teise maailmasõja ajal tuli Eestis käibeleva mõiste “kolmas tee”, mis tähendas demokraatliku tuleviku-Eesti rajamist, kus pole kohta ei kommunismil ega fašismil (vt nt Kuutma 2004: 7). Mõlema sõdiva poole mobilisatsioonidest kõrvale hoidmiseks varjuti metsa, mõned üritasid Eestist pageda. 1943. aasta varakevadel levis Tallinnas kuulmus, et Hiiumaalt toimetatakse põgenikke Rootsi. Mõned noormehed sõitsidki kohale, kuid selgus, et tegemist oli valeinfo (Isohella 2008: 211¹), või siis ei soovinud Hiiumaa kalurid pealinna poistega asju ajada. Reaktsioonina Saksa okupatsioonile ja mobilisatsioonile hakkas Eestis hoogu koguma põrandaalune vastupanuliikumine, mis käivitas kampaania “Mehed Soome!” (Laar 2010: 34). Põgenikke hakati organiseeritult Soome transportima. Ühest küljest oli soovijate üle lahe vedamine ajendatud patriotismitundest Eesti suhtes, teisalt oli tegemist äriaga. Üleveo vahendajad, kellest mõni pidas Tallinna kesklinnas vahenduskontorit, muretsesid kliendile koha kas välismaa laeva sõepunkrisse või siis kaluri- või salakaubavedaja paati (Eelmäe 2005: 32–52), tasu eelistati võtta rahas, kuid sobisid ka hinnalised esemed. Saksa okupatsioonivõimud püüdsid Eestist Soome põgenemist takistada. Asjaosalisi arreteeriti, karistused ulatusid surmanuhtluseni (*ibid.*: 111), kehtestati ka määrus, mis võimaldas illegaalselt välismaale siirdunute vara konfiskeerimist (Malevlane 31.03.44). Kõigest hoolimata jätkus põgenemisega riskijaid mitmeks aastaks. 1943. aastal tehti üle lahe 200 paadireisi, salaja liinilaeva laeva pardal saabuti Soome 67 korral ning ühel korral isegi lennukiga. Põgenikest üle 2000 olid noored mehed,² lisaks lahkus Eestist 149 naist ja 68 last (Haapanen 2022: 140). Põgenike Soome toimetamine jätkus 1944. aastal. Kohale jõudnuile anti ajutine isikutunnistus, mis võimaldas Soomes ringi liikuda ning tööd otsida. Teist aastat käimasolev Jätkusõda seadis tegevusvabadusele piirid: rindekõlblikud mehed värvati vabatahtlikkuse alusel Soome armeesse, suunati sõjalisele väljaõppele ning sealt edasi Karjala rindele. Väidetavalt moodustasid vabatahtlike hulgas suurima rühma endised üliõpilased ja gümnaasiumi lõpuklasside õpilased (Rebas 1962: 17) ning sellesse gruppi kuulusid ka need mobilisatsioonipõgenikud, kelle kirjad võetakse vaatluse alla käesolevas artiklis.

Paljud eestlased lahkusid kodumaalt sooviga pääseda sõjast nii kaugele kui võimalik ning siirduda Soomest edasi neutraalsesse Rootsi. 1943. aasta aprillis külastasid Karl Talpak³ ja Harald Vellner⁴ Helsingi Rootsi saatkonda, et välja selgitada, kuidas suhtub Rootsi valitsus eestlaste Rootsi toimetamise, milleks laev oli juba kaubeldud. Visiit saatkonda ei toonud olukorrale soovitud lahendust (Talpak 1962: 10). Kuna Teise maailmasõja selles etapis sidus

Soomet ja Saksamaad liitlassuhe, oli eestlaste tegutsemise tulemuseks hoopis suhete pingestumine nende vahel. Tekkis tüli üldise töökohustuse ja Eesti Leegioni eest Soome siirdunud eestlaste pärast, Saksa võimud süüdistasid neid üha häälekamalt deserteerimises. Soomelt nõuti isegi põgenike väljaandmist (Kures 2006: 132), kuid teadaolevalt väljaandmiseni siiski ei jõutud. Ajalehetele anti korraldus Eesti pagulaste temaatikat avalikkuse ette mitte tuua (Vilkuna 1962: 135), mis ei lahendanud nende ebakindlat olukorda Soomes, vaid ümbritses selle lihtsalt vaikimise tsooniga. Mõne aja möödudes hakkasid Saksa võimud nõudma Soomelt mobilisatsioonipõgenike Karjala rindele saatmist, kus nad võitleksid Saksamaa ja Soome ühise vaenlase vastu. Eestlaste Soomest Rootsi siirdumine jäi karmilt keelatuks (Laantee 1975: 15–16). Kõigest hoolimata leidis eestlasi, kes üritasid Rootsi pääseda, otsides algul legaalseid, hiljem illegaalseid võimalusi. Mõnel õnnestus päralt jõuda juba 1943. aastal, nagu näitavad artiklis kasutatud kirjad, kuid Soomes viibivate eestlaste suurpõgenemine algas septembris 1944, kui rahuleping Soome ja Nõukogude Liidu vahel oli juba sõlmitud.⁵ Enamasti põgeneti Rauma kaudu, kuid leidis ka neid, kes kasutasid pikka ja raskesti läbitavat “Tornio teed” (Eelmäe 2005: 159). Tornio väikelinn Lapimaal sobis hästi riigipiiri illegaalseks ületamiseks ning selle marsruudi üle arutletakse ka allpool analüüsitavates kirjades. Nii Eestist Soome kui ka Soomest Rootsi põgenemine toimus sageli ootamatult tekkinud võimalusi kasutades. Paljud lahkusid kiirustades ning lähedastele teadet jätmata. Põgenikud kaotasid sideme pereliikmete ja sõpradega, valitses üleüldine teadmatus üksteise käekäigust. Soome või Rootsi päralt jõudes hakati ühendust taastama, enamasti tehti seda kirjade abil.

Kirjadest ja nende autoritest

Eesti meeste Jätkusõja ajal Soomest Rootsi saadetud kirjad, mida uurimuses analüüsitakse, hõlmavad ajavahemikku 1943. aasta kevadest kuni 1944. aasta hilissuveni. Kirju säilitatakse Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, need kuuluvad Ilmar Laabani personaalkogusse⁶ ning neid on kokku kuusteist. Laabanile⁷ on adresseeritud viisteist kirja, neist kahe kirja kaasadressaadiks on Igor Tamm.⁸ Ühe kirja adressaat on teadmata, see algab pöördumisega “Kallid kamraadid”, tekstist kamraadide nimed ei selgu ning ümbrik on kaotsi läinud. Küll aga selgub kirjast, et adressaat ei olnud Laaban: kirja autor oli kodumaalt põgenemise keerises temaga kontakti kaotanud ning palus kamraadidelt abi selle taastamiseks. Kuna kiri jõudis arhiivi koos teiste Laabanile kuulunud dokumentidega, siis järelikult andis keegi kamraadidest kirja temale edasi. Kõnealune kiri on dateerimata, kuid sisu järgi otsustades on tegemist analüüsitava

kirjakogumi kõige varasema kirjaga. See oli postitatud Soome sõjaväe õppelaagrist ning saadetud isikule, kes elas tsivilistina Helsingis. Kõik hilisemad kirjad on saadetud Soome eri paigust Laabanile Stockholmi. Ümbrikud näitavad, et tsiviilisikute kirjad liikusid lennupostiga, sõdurite kirjad välipostikontorite kaudu ning lisaks toimetati mõned kirjad Helsingist Stockholmi käsipostiga. Käsipostikanal toimis eesti sõjapõgenike poolt Jätkusõja ajal asutatud ajalehe Malevlane⁹ toimetuse kaudu.

Neid, kelle saatja-aadressiga kirju arhiivis leidub, on viis: Harri Kiisk, Boris Kuum, Ilmar Mikiver, Olev Mikiver ja Heino Mikiver. Nende poolt postitatud kirjadesse lisasid oma lühisõnumeid veel seitse isikut, seega näitab arhiivinimestik kirjasuhtluse kaudu toimunud võrgustikku kitsamana, kui see tegelikult oli. Personaalkogule toetudes võib öelda, et kokku osales Jätkusõja aegses kirjavahetuses Laabaniga erineval viisil kaksteist isikut, kes neid kirju mõnikord koos lugesid ja kirjutasid või üksteisele lugemiseks edasi andsid. Analüüsitavates kirjades tuleb selgelt esile kollektiivse suhtluse jooni, mis väljendub selles, et ühe konkreetse isiku poolt teisele konkreetsele isikule adresseeritud ümbrik võis sisaldada kirja, milles leiduvad sõnumid olid mõeldud levitamiseks mitmele isikule. Ühes ümbrikus võis olla ka mitu kirja, millest üks oli kirjutatud adressaadile ning teine mõeldud kellelegi edasi toimetamiseks, juhul kui adressaat teadis tema asukohta. Seega võib sõjaaegses kirjasuhtluses näha sarnasusi nende info edastamise põhimõtetega, mis on olemuslikud tänapäevastele sotsiaalmeedia-võrgustikele.

Kiisk, Kuum ja vennad Mikiverid kuulusid sõpruskonda, mis kujunes välja Tallinnas 1930. aastate teisel poolel, neid sidus huvi muusika, kirjanduse, kunsti ja filosoofia vastu. Kiisk tutvus Laabaniga gümnaasiumi kõrvalt konservatooriumis õppides. Saksa mobilisatsiooni väljakuulutamise ajal oli ta muusika-juhtimise ja pedagoogika osakonna õpilane, ta valmistus saama koorijuhiks. Mobilisatsiooniohu kartuses põgenes Kiisk Soome 1943. aasta sügisel.¹⁰ Kuum õppis koos Laabaniga nii Tallinna Reaalkoolis kui ka konservatooriumis. Mobilisatsiooni väljakuulutamise aastal üritas ta alustada džässviuldaja karjääri, kuid oli sunnitud mobilisatsiooni eest Soome põgenema.¹¹ Laabani reaalkoolikaaslane Ilmar Mikiver siirdus kooli lõpetamise järel õppima Tartu Ülikooli, valides filoloogia nagu Laabangi, kuid 1943. aastal mobiliseeriti ta Saksa armee abiteenistusse. Puhkuse ajal abiellus ta Eesti Vabariigi mitmekordse ministri Aleksander Oinase ja Alma Ostra-Oinase tütre Tiiuga, abiteenistusse tagasi ei pöördunud, vaid põgenes Soome.¹² Olev Mikiver asus peale Tallinna Reaalkooli lõpetamist õppima Tartu Kõrgemate Kujutavkunstide Kursustele (Pallas), mobilisatsiooni eest põgenes ta Soome 1943. aasta aprillis.¹³ Heino Mikiver oli mobilisatsiooni ajaks jõudnud lõpetada Tallinna Reaalkooli, otsustanud loobuda trombooniõpingutest konservatooriumis ning registreeruda Pallase

ettevalmistuskursustele, kuid mobiliseeriti kohe selle järel Saksa armee tööteenistusse. Kasutades puhkust, pages ka tema 1943. aasta augustis Soome.¹⁴ Seega olid kõik viis kirjasaatjat 1943. aasta suve lõpuks Soome jõudnud. Vennad Mikiverid ühinesid vabatahtlikena Soome armeega ja siirdunud Karjala rindele, Kiisk ja Kuum otsisid äraelamise võimalusi tsivilistidena ning Laaban pages edasi Rootsi. Enne põgenemist sageli koos aega veetnud sõprade suhtlus jätkus, kuid uutes oludes toimus see ainult kirja teel.

Ülevaade kirjade temaatikast

Selle lühikese perioodi jooksul, mida käsitletav kirjavahetus hõlmab, toimus kirjutajate elus palju erinevaid sündmusi. Need järgnesid üksteisele kiiresti ja leidsid aset ootamatult, kuna tulenesid suurel määral sellest, millise pöörde võttis olukord Teise maailmasõja rinnetel. Mõistagi oli raske prognoosida, kas, ja kui, siis millal vabanevad okupatsioonivõimude haardest Eesti ja Soome. Kirjade põhjal võib öelda, et inimesed muutusid üha ettevaatlikumaks ning igapäev oli peamise tulevikuplaani kõrval varuks ka n-ö plaan B. Kiisa, Kuuma ja vendade Mikiveride kirjad sisaldavad selle kohta palju näiteid.

Kiisk saatis Helsingist Stockholmi ühe kirja, see oli vastus Laabani ja Tamme kirjale. Huvipakkuv on siin eelkõige lühike ülevaade eesti sõjapõgeniku õpivõimalustest Soomes, mida teistes kirjades ei käsitleta. 7. detsembril 1943 kirjutas Kiisk:

Praegu õpin ajutiselt Helsingi Konservatooriumis (Sibeliuse-Akadeemia) kontrapunti B. Carlsoni juures ja praktilist kompositsiooni Palmgreni juures. [...] Aga elamisloa – see on juba omaette number. Muidu olen küll Konservatooriumis ametlikult sees; direktor Linko igatahes oli väga vastutulelik, samuti helilooja Ranta, Palmgren ja teoreetik Carlson. (EKM EKLA, f 352, m 14:9, 1/1)

Kiisa kirjast nähtub, et lisaks muusika õppimise soovile lootis ta Sibeliuse Akadeemiasse astudes saada pikendust oma ajutisele elamisloale. Õppejõud püüdsid põgenikku aidata, kuid said pakkuda vaid sellist õppimisvõimalust, mis lõppes koos riiki saabudes väljastatud ajutise elamisloaga. Kiisk immatrikuleeriti 22. novembril 1943, Soome võimud soovisid teda armeesse värvata, kuid see ei sobinud kokku Kiisa plaanidega ning juba detsembri lõpul lahkus ta akadeemiast ning alustas illegaalset teekonda Rootsi (Ojamaa & Labi *et al.* 2012: 154).

Kuum, kes samuti otsis Helsingis tegevust muusika alal, saatis Soome eri paikadest Laabanile kokku neli kirja. Nendes on juttu tema luhtunud katsest Helsingis elatist teenida ning elust põgenike jaoks asutatud töölaagris, kuhu ükski teine viiest kirjasaatjast ei sattunud. Teatavasti oli riigipolitsei ehk Valpo¹⁵ ametnikel kohustus tagada töö väljaspool pealinna nendele Eestist saabunud põgenikele, kellel polnud kindlat elukutset ning kes nt tervislikel põhjustel sõtta minna ei saanud või ei soovinud. Kuum kuulus sellesse kategooriasse. Nii tema kui ta sõprade kirjadest selgub, et Helsingisse saabumisele järgnenud päevadel käis ta restoranist restorani, võitis kohalike džässmuusikute poolehoidu, leidis ajutisi töotsi viuldajana, kuid ei pääsenud ühegi ansambli põhikoosseisu.¹⁶ Kuum sattus kiiresti Valpo huviorbiiti ning saadeti Siurosse kraavitöödele. Dateerimata kirjas, mis sisu põhjal otsustades pärineb 1943. aasta sügisest, kirjutas Kuum Laabanile:

Lõbustan end kraavitöödega, kurat, Tampere lähedal. Need 3 nädalat, mis ma pealinnas elasin läksid tänu Sertsile¹⁷ ja viinale lõbusa joobumuse tähe all. 2. XI sõitis Serts õppelaagrisse ja pääle kurba ja viinakülluses vireleva lahkumisorgia uinakust ärkamist leidsin (!) enese suures savikraavis, mulda kangutamata olevat. (EKM EKLA, f 352, m 15:19, 4/7)

Kraavikaevaja töö oli Kuuma jaoks alandav kogemus. Tallinnas oli ta nelja-aastaselt viiuliga publiku ette astunud ning sellest alates käis temaga kaasas imelapse kuulsus (Karmo 2014: 6). Soomes sai Kuumast tavaline pagulane, mis paratamatult tõi kaasa ka stigmatiseerimise. Tema kohati eneseiroonilise ning kohati trotsliku alatooniga kirjad näitavad, et sarnaselt teiste pagulastega ei olnud Kuum järsuks sotsiaalse seisundi muutuseks ette valmistunud ning kaotas sisemise tasakaalu. Kuid sama kiri on huvipakkuv ka selle poolest, et siin leidub märke kirja saamise tähtsusest pagulase elus. Kuum kirjutab:

Üldiselt on sitta moodi lõbus sealt [Rootsist], noh, kirja saada. Istusin parajasti savimulgus mis oli märgatavalt väiksem teiste omast ja mõtlesin missuguse süsteemiga kümnik oma kaabu servale nii peened jõnksud on sisse saanud, kui mees valju häälega minu nime hõikas. Ma kahmasin labida, et sellega segajat lüüa (labidal on see ülesanne). (EKM EKLA, f 352, m 15:19, 4/7)

Räigevõitu ohtrasõnalisuse taha on Kuum tegelikult peitnud oma rõõmu, mille otsekohest väljendamist ta näib häbenevat. Kirja saamine võis tähtis olla eri põhjustel. Näiteks kirjutas Olev Mikiver Karjala rindelt, et see on alati meel-tülendav sündmus, kuna toob “argielu hõngu meie purusõdurlikku askeldusse”

(EKM EKLA, f 352, m 20:4, 1/1). Kirjad Rootsist, kus elu kulges nagu rahuajal, aitasid säilitada sidet harjumuspärase eluga, mille kõige tühisemad piasjad – olgu need kingad ja kaabud või peenemad lauakombed, omandasid rindeoludes erilise tähtsuse, näitab Ilmar Mikiveri kiri (EKM EKLA, f 352, m 20:2, 1/1).¹⁸ Kirjutamise teraapiline toime tavaelust isoleeritud inimestele on üldteada, kuid siin esitatud näidete abil soovin rõhutada, et kirja saamine on samavõrd pingeid maandav sündmus, kui kirja kirjutamine ning rindekirjad pakuvad sellele rohkesti kinnitust.¹⁹

Ilmar Mikiver saatis Laabanile Karjala rindelt kolm kirja, mis teistega võrreldes paistavad silma nii pikkuse kui ka teemade mitmekesisuse poolest. Ta jutustab neis Eestist Soome põgenemisest, sõprade käekäigust ja eestlaste kultuuritegevusest Helsingis, arutleb sürrealistliku luule üle ning teeb plaane ülikooliõpingute jätkamiseks. Ilmar Mikiveri kirjad on erilised ka selle poolest, et nendes väljendub erakordselt sügav vastumeelsus Jätkusõjas osalemise suhtes. Näiteks kirjutab ta Laabanile 30. novembril 1943:

Meie poisid, st meie konkreetne kompanii, veel täpsemini rühm, on saatnud persse kogu sõja ja igasugu innustuse aktivismi osas nendeski tuleviku-perspektiivides, mis teisi eesti vabatahtlikke hoiab teatava sõjakuse ja sõjalise endatähtsustuse tasemel. Sest meie rühm, näe, on saanud ülemaks Kannase suurima sea. Võib-olla on tema mõju toonud eesti vabatahtlike üksustest ühesse ainsa õige vaatevinkli asjade arengule. (EKM EKLA, f 352, m 20:2, 3/7)

Mikiveri tollase veendumuse kohaselt liikusid sakslased ning koos nendega ka soomlased sõja kaotamise poole ning eesti meestel oli ellu jäämiseks vähe lootust. Teatavasti jälgis sõjatsensuur tähelepanelikult sõdurite mõtteavaldusi rindeelu ja kõrgemate sõjaväelaste kohta, igasugune kriitika nende aadressil oli reeglitega vastuolus. Kuid vaatlusalune kiri liikus Helsingist Stockholmi käsipostiga, mistõttu kirjutajal oli vaba voli oma arvamust avaldada. Sõjadepressiooni märke võib leida ka Olev Mikiveri kirjadest, kuid tema väljendusviis on venna omast märksa vaoshoitum. Oma üheksandal sõjakuul kirjutab ta Laabanile, et kaevikupäevad avaldavad mõju sõdurite hingeelule, rindel levib ebamäärane rahutus ning inimesed on muutunud murelikuks ja samas ka tuimaks (EKM EKLA, f 352, m 20:4, 2/5). Olev Mikiveri kirju on kokku neli, valdavalt on nende alatoon optimistlik ning teemadest on esikohal kunstielu Soomes ja ta enese kunstnikuks olemine rindetingimustes. Vabu hetki kasutab ta selleks, et maalida Karjala vaateid ja kaassõdurite portreesid, lisaks kujundas pidulikeks sündmusteks ruume, mõnikord koos vend Heinoga. Heino Mikiver saatis Laabanile Karjala rindelt neli kirja, neist kahes on peateemaks

muusikaga tegelemine, eelkõige eesti meeste džässkvarteti asutamine rindel Helsingi restoraniansamblite eeskujul. Paraku selgub kirjadest, et sõdimist ja džässi oli võimatu ühitada, kuna puudus oli pillidest ja mängijaid paigutati sageli ümber mõnda teise rindelõiku. 16. detsembril 1943 kirjutab Heino Mikiver Laabanile:

Kohal on ainult gitarrimängija Zirk, aga puudub gitarr. Oleme nüüd üldse täiesti eesliinil, mistõttu puudub ka klaverimängu võimalus. (EKM EKLA, f 352, m 20:1, 2/3)

Heino Mikiveri hilisemates kirjades asendub muusika teema Rootsi pääsemise teemaga.

Üldjoontes on erinevate autorite kirjad teemade poolest sarnased. Juttu on põgenike igapäevaelust Soomes vabatahtliku sõduri või tsiviilisikuna, ühiste kooliaegsete sõprade käekäigust, luulest, muusikast, kunstist ja eesti kultuuri-tegevuse edendamisest Helsingis. Domineeriv teema on põgenemine, mida allpool käsitletakse põhjalikumalt.

Põgenemise teema

Analüüsitava perioodi algupoolel, 1943. aasta sügise hakul jutustatakse kirjades Eestist Soome põgenemise lugusid, kuid juba mõne kuu möödudes asendub see arutlustega Soomest Rootsi pääsemise võimaluste üle. Kiisk, Kuum, vennad Mikiverid ja Laaban põgenesid Eestist Soome eri ajal vahemikus 1943. aasta aprillist kuni oktoobrini. Põgenemise kuudel kaotasid nad üksteist silmist. Kirjad näitavad, et kontakte hakati taastama 1943. aasta varasügisel ning ootuspäraselt on esimestes kirjades palju juttu vahepealsel ajal aset leidnud sündmustest, kaasa arvatud Soome põgenemisega seotud seiklused. Näiteks kirjutab Ilmar Mikiver Laabanile 12. oktoobril 1943:

Nagu vast mäletad, siirdusin märtsi lõpus Jõhvi. Sääl olin Todti vangivahiks ja maitseisin täitsa rikkalikku toitu ning küllaldast uneaega. Ses rahulikus õhkkonnas varitsesin siis ka Soome lahe liiklustingimusi. 20. juunil võtsin 20-päevase puhkuse eriotstarbel [kohaliku tüüfuse tõttu ei ant seda muidu kellelegi juba mitu kuud] ning otsustasin veelgi vabamalt suvitada ja lahkumiseks kaasa võtta kõige kaunimad elamused. 14. juulil siis registreerusime Tiiga.²⁰ Olin Todti naasmisele juba käega löönud ja püüdsin olla vabahärra õieti nii kaua kui annab, kas või septembri keskpaigani. Nii oligi pisut igav, et võimalus pakkus end juba 5. aug. Tuli aga

ära kasutada, õnnemäng nagu see on. Ja Juštšuki²¹ ning kellegi Ehaga sõitsime siis auriku sisemuses²² üle lahe. (EKM EKLA, f 352, m 20:2, 1/1)

Teatavasti võimaldasid Soome seadused 1943. aastal Eestist tulnud põgenikele varjupaika anda. Teisalt oli Saksa armee tööteenistusesse astunud Ilmar Mikiver käsitletav desertöörina. Põgenemisest kirjutamine tsenseerimisele kuulavas kirjas oli riskantne, kuid vajadus sõbraga uudiseid jagada võis lämmatada ta ohutunde ning ka põgenike harjumine teadmiseiga, et kirjutades tuleb valida teemasid ja sõnu, ei saanud juurduda päevapealt. Kaks nädalat hiljem saadetud kiri näitab, et Ilmar Mikiver oli hakanud teadvustama tsensuuri olemasolu, 25. oktoobril kirjutas ta Laabanile:

Saatsin Sulle ühe kirja koos Oltsiga 12. skp-st. Võib-olla ei ole Sa seda saand kätte ega saagi, sest kirjutasin seal üsna avalikult oma ületulekulo maha ja nagu nüüd kardan, ei tarvitse see Soome tsensuurile just meeldida. (EKM EKLA, f 352, m 20:2, 2/4)

Mõlemad kirjad on saadetud välipostiga ja ümbrikel on tsensori tempel. Kuna tsensor Eestist Soome põgenemist puudutavatele kirjadele kuidagi ei reageerinud, siis võib oletada, et selles ei nähtud julgeolekuriski, eriti võttes arvesse, et põgenenud meestest olid kirjutamise ajaks saanud sõdurid, kes võitlesid Soome poolel. Eestist Soome põgenemise teema kaob kirjadedest esimeste pagulaskuude jooksul ja kuni vaadeldava perioodi lõpuni (august 1944) püsib esiplaanil Rootsi põgenemine. Selle üle arutletakse üheteistkümnes kirjas kuueteistkümnest. Kirjad näitavad, et 1943. aasta varasügisel sooviti Soomest Rootsi siirduda legaalselt: jagati teadmisi emigreerumise tingimustest ning uuriti Rootsis pagulasena elamise võimalusi. Kuna Laabani ja Tamme asüülitaotlus oli selleks ajaks juba rahuldatud, lootsid kirjutajad nende kogemustel põhinevatele nõuannetele ja abile. Esimesena üritas Rootsi pääseda Kiisk, kes mingil juhul ei soovinud sõtta minna – ta ainus siht oli muusikat õppida. Soomes ajutise elamisloa saanud eestlased teadsid, et vestluses Rootsi migratsiooniametnikega on otsustav tähtsus asüülitaotleja meelsusel. Kuuldused sellest, et eestlastel on Rootsis natsimaine, olid üldlevinud, mistõttu otsiti võimalusi, kuidas tõestada vastupidist. Näiteks kirjutab Kiisk Laabanile ja Tammele 7. detsembril 1943:

Teilt ei paluks esialgu muud, kui küsitlemise korral tõendada minu poliitilist meelsust ja endist tegevust, niipalju kui muidugi teate. (EKM EKLA, f 352, m 14:9, 1/1)

Selleks, et Soomest Rootsi siirdumise loa taotlemine oleks edukas, pöördusid taotlejad info saamiseks ka Rootsi saatkonna poole Helsingis, kus atasee selgitas, et pagulase Rootsi emigreerumine eeldab kinnitust töökoha olemasolu kohta. Palveid töökoha leidmiseks saatis Laabanile mitu sõpra, näiteks kirjutab Kuum:

Oleksin ülimalt õnnelik, kui Sa saaksid mulle töökoha kohe kärmesti valmis vaadata. Tahaksin teada palka ja tööliiki. Võimed – saksa, vene (peaaegu perfektne), inglise (kooli) keeled ja viiulimäng. Kui Sa aga kähku midagi haarata saad, ükskõik mis töö on hea. (EKM EKLA, f 352, m 15:19, 1/1)

Kiisa ja Kuuma kirjad, kus oli juttu nende legaalselt Rootsi siirdumise kavatsustest, läbisid tsensuuri tõrgeteta. Kui Soomest lahkuda soovijal töökohta ette valmis vaadata ei õnnestunud, siis oli kasu ka sellest, kui emigreerumistaotlusele pandi kirja Rootsis elava lähedase inimese andmed, kes on nõus pagulase ülalpidamiskulud enda kanda võtma, näitab Ilmar Mikiveri kiri Laabanile 25. oktoobrist 1943:

Rootsi pääsemise tingimuseks on, et sealtpoolt oleks ette näidata mingeid tõendavaid või selgitavaid andmeid selle kohta, et taotlejal oleks olemas vastuvõtjad. Viimastena ma kujutan ringkondi, milles liigid näit. Sina ja veel vast olulisem, hr-sid Reid²³ ja Lareteid²⁴, kellega ma soovin ühendusse astuda siia lisat sedeli ja Sinu vahendusel. Selle sedeli kirjutas mulle 4. aug. s.a. pr. Oinas ning ta oli määrat hr. Reile isiklikuks üleandmiseks. [---] Sinult palun siis esmajoones, et Sa selle edasi toimetaksid, [---] ja et Sa hr. R-le või asjaomastele ringkondadele omalt poolt lisaksid soovitusi ja kehtusi, saamaks mingivormilist tõendit, et meid Rootsi oodatakse. (EKM EKLA, f 352, m 20:2, 2/4)

Kiri läks Stockholmi käsipostiga, võib-olla oli põhjuseks eelkõige asjaolu, et lisaks ta oma kirjale sisaldas ümbrik sõnumit kõrgele poliitikategelasele. Valmistades ette oma legaalselt Rootsi siirdumist, lahkus Ilmar Mikiver kõiki reegleid järgides Soome armeest, et mitte sattuda teist korda desertööri staatusesse. Rootsi mineku luba ta saatkonnalt siiski ei saanud, see ei õnnestunud ühelgi viiest kirjasaatjast, mis tõi kirjadesse arutelu Rootsi põgenemisest. Ilmar Mikiver kaalub oma käsipostiga saadetud kirjas illegaalseid variante nagu nt Helsingist Rootsi siirduva laeva sõepunkrisse koha ostmine, valedokumentide kasutamine ja nn Tornio tee (EKM EKLA, f 352, m 20:2, 3/5), mille kaudu aastatel 1943–1944 pages Rootsi tuhandeid eestlasi.²⁵ Varsti pärast seda kirja katkesid Ilmar Mikiveri kontaktid sõprade ja vendadega, need taastusid 1944. aastal, kui Ilmar Mikiver elas juba Rootsis.

Ilmar Mikiver oli ainus kolmest rindel viibivast kirjasaatjast, kes kasutas käsiposti võimalust. Teised saatsid oma kirju välipostiga, mistõttu nendest võib leida ilmekaid näiteid selle kohta, kuidas inimesed oma mõtteid adressaadile arusaadavaks tegid, neid samas tsensori eest varjates. Järgnevalt tulevad vaatluse alla verbaalsed ja visuaalsed võimalused, mida selleks kasutati. Eriti huvipakkuvaid näiteid leidub Heino Mikiveri kirjades, kes 16. detsembril 1943 kirjutas Laabanile:

Isiklikult huvitab mind väga mu hea sõbra Niuksu elujärg Rootsis. Kas tal on ka mõni seisusekohane teenistus või tutvub ta mitmesuguste töölaagrite hingeeluga? Tervita teda minu poolt ja anna talle üle mu head soovid. [---] Nägemiseni! Heino-Eevalt. (EKM EKLA, f 352, m 20:1, 3/4)

Esitatud lõigus on tegemist omalaadse identiteedipettusega. Heino Mikiver kirjutab endast, nagu oleks jutt kellestki teisest ehk Niuksust, kes elab Rootsis.

Heino Mikiveril oli kolm nime, millega ta sai opereerida: Heino, Heino-Eevald ja Niuks. Kirjale on alla kirjutatud sünnijärgne eesnimi Heino-Eevalt, mida ta sõpradega suhtlemisel mitte kunagi ei kasutanud – kõik teised kirjad on allkirjastatud hüüdnimega Niuks, mida ta siin analüüsitavas kirjas vajas sellise sõnumi konstrueerimiseks, mille tegelikku sisu tsensor ei mõista. Kirjakatkend sisaldab ka varjatud järelepärimist tööväljavaadete kohta, juhul kui Rootsi pääsemine peaks õnnestuma. Kirja lõppu on kirjutatud “nägemiseni”. Rindekirjades seda sõna lõpetavas funktsioonis tavaliselt ei esine, seega võib siin näha veel ühte vihjet, et Mikiver kavatseb põgeneda Rootsi, kuna teisiti poleks teineteise-nägemine võimalik.

Järgmine näide on seotud visuaalsete võimaluste kasutamisega. Teatavasti olid lisaks tekstidele tsensuurile allutatud ka joonistused ja fotod ning eesti sõdurid olid keelust teadlikud. Oma esimesele kirjale 1943. aasta oktoobris on Heino Mikiver postskriptumina lisanud:

P.S. Kahju, et puudub naps ja tsensor ei luba natuke kirja lõppu joonistada. (EKM EKLA, f 352, m 20:1, 2/2)

Ainus visuaalne infokandja, mille saatmist tsensor ei takistanud, oli postkaart. 1943. aasta detsembris leidis Heino Mikiver Laabanile saatmiseks jõulukaardi, mis pakkus suurepärast võimalust oma mõtteid ja üle mere Rootsi pääsemise soovi vihjamisi väljendada. Kaardi tagaküljele on Heino Mikiver kirjutanud “... ja niisuguseid jõulupühi” (EKM EKLA, f 352, m 20:1, 3/4), kuid seda ei soovi ta adressaadile, vaid iseendale. Sõnadega “niisuguseid jõulupühi” osutab ta stseenile kaardi esiküljel, millel on kujutatud läbi vee kõndivat meest.

Foto 1. Heino Mikiveri poolt 1943. aasta detsembris Ilmar Laabanile saadetud pühadekaart. (EKM EKLA, f 352, m 20:1, 3/4).

Tõenäoliselt on tegemist rännumeeste pühaku Kristoforusega, kelle kohta on teada legend, et ta teenis Kristust inimesi üle vee aidates. Kord oli ta üle viinud lapse, kes kaalus erakordselt palju. Hiljem selgus, et see oli Kristus, kes kandis endaga kaasas kogu maailma patukoormat (Tarand 1995: 49). On võimalik, et Heino Mikiver seda legendi teadis – selle ärakasutamine pisut moonutatud kujul oleks hästi kokku sobinud ta absurdi suunas kalduva huumorimeelega. Peamine on siiski asjaolu, et postkaart andis kõnekalt edasi sõnumi, mille sisu adressaat võis lihtsasti taibata, kuid mis tsensori silmis oli tõenäoliselt üks täiesti tavaline jõulukaart paljude omataoliste hulgas. Kõik Heino Mikiveri kirjad on saadetud tavalise välipostiga ja neid analüüsid kujunes arvamus, et lisaks tõsisele vajadusele oma põgenemisplaane Laabaniga jagada ning Rootsi olude kohta eelteadmisi hankida, oli nende kirjade konstrueerimine Mikiveri jaoks ka lustlik mäng tsensoriga. Ta oli piisavalt sõnaosav, et sellest mängust võitjana välja tulla.

Kirjakogumi vaatlemine ei anna vastust küsimusele, kas tsensor vaatas kõik kirjad läbi või mitte. Leidub ainult kaks kirja, mille kohta kindlalt saab öelda, et tsensor on need avanud ja ka läbi lugenud. Üks neist on Olev Mikiveri 10. veebruaril 1944 kirjutatud kiri, mille paremale servale on tõmmatud helesinine joon, mis viitab sellele, et kiri ei sisalda keelatud infot.

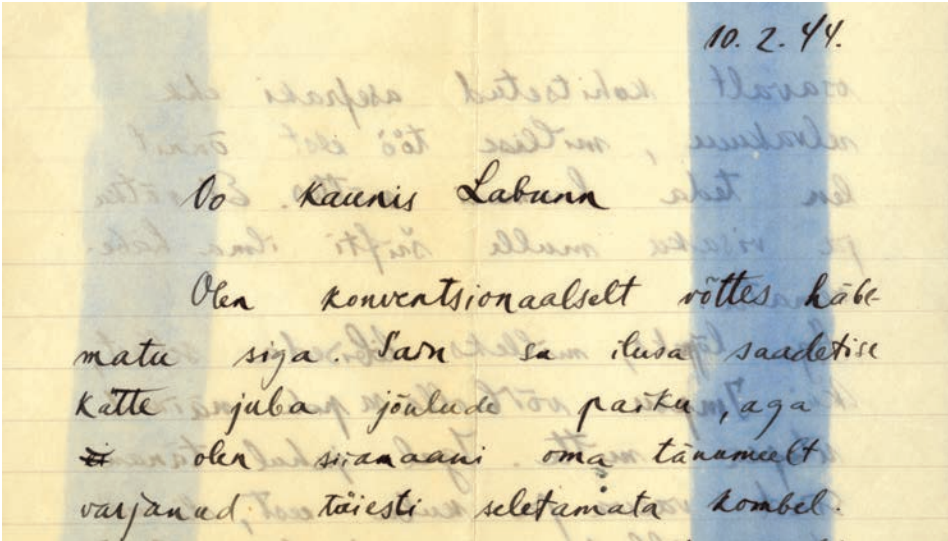

Foto 2. Tsensori poolt kontrollitud Olev Mikiveri kiri Ilmar Laabanile, 10. veebruarist 1944 (EKM EKLA, f 352, m 20:4, 2/5).

On huvipakkuv lisada, et see on Olev Mikiveri ainus kiri, kus ta vihjab sellele, et kaalub Rootsi põgenemist. Ta palub Laabanil “ääriveeri või ka otsekoheselt ja paberijõu kohaselt paberile panna ülemerekandi arvamused nii puht huvi mõttes” (EKM EKLA, f 352, m 20:4, 2/5). Olev Mikiveri kirjad erinevad teiste omadest selle poolest, et nendes on peamiselt juttu sõdurielust, mis on ta olevik, ja kunstnikuelust, mis on ta tulevik. Teda ei huvita eriti, millisel maal tulevik teostub, kuid parim variant tundub tema silmis olevat Eesti, Rootsi on pigem veel selgeks mõtlemata varuvariant.

Teine kiri, mis sisaldab märke tsensori tegevusest, on Harri Kiisa kiri Ilmar Laabanile 7. detsembrist 1943.

Tsensor on katnud keelatud info musta tušiga. Sellele eelnev lõik sisaldab teadet, et Helsingisse on saabunud Karl Ristikivi. Tušiga kaetud lõik algab taandreaga, seega teksti vormistuse põhjal otsustades on Kiisk vahetanud teemat.

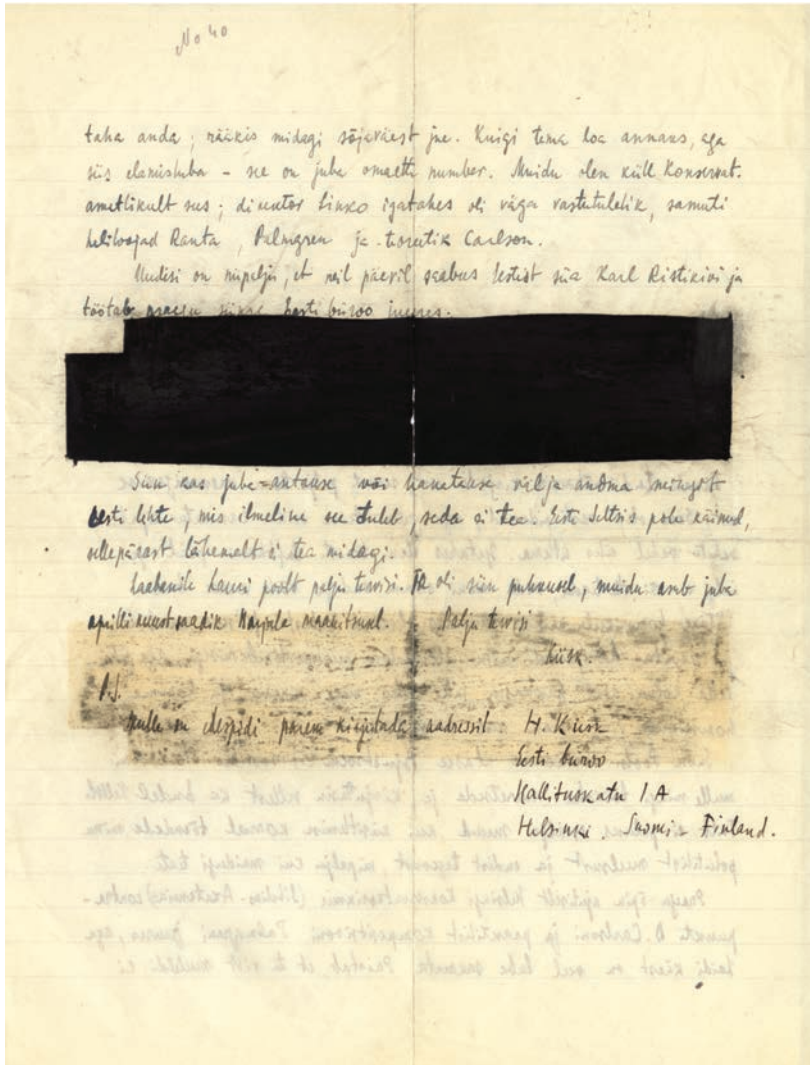

Foto 3. Tsensori poolt kontrollitud Harri Kiisa kiri Ilmar Laabanile, 7. detsember 1943 (EKM EKLA, f 352, m 14:9, 1/1).

Tušiga kaetud osale järgneb taas taandreaga lõik, kus on juttu Soomes ilmumist alustavast eestikeelsest ajalehest. Tušiga kaetud lõigu läbivalgustamise katse ei andnud tulemusi ja nii jääbki teadmata, millise tsensuurireegli vastu Kiisk oma kirjas eksis. Kiisa kiri on haruldane näide analüüsitud materjali hulgas. Suurem osa kirju on läbinud formaalse tsensuuri, nagu võib järeldada tsensoritemplitest ümbrikel ja tsenseerimisele viitavate märkide puudumisest kirjades.

Kokkuvõtteks

Artikkel annab ülevaate uurimusest, mis põhineb eesti meeste kirjadel, kes põgenesid Saksa okupatsiooni ajal Eestist Soome, et vältida 1943. aastal välja kuulutatud mobilisatsiooni. Osa mehi pages Soomest edasi Rootsi, osa jätkas õpinguid mõnes Helsingi kõrgkoolis ning osa ühines vabatahtlikuna Soome armeega, võitlemaks Nõukogude Liidu vastu. Sõjaaegsetel kirjadel põhineva uurimistöö laiem eesmärk on teadmiste saamine selle kohta, kuidas korraldasid oma elu need inimesed, kes Teise maailmasõja ajal Eestist lahkusid, põrkudes pagulastena võõrsil poliitilistest, kultuurilistest ja majanduslikest oludest tingitud probleemidele. Käesolevas artiklis on analüüsitud kirjasuhtluse rolli nende probleemide lahendamisel. Vaatluse all on kirjade temaatika, mis hõlmab ühiste tuttavate käekäiku, pagulaselu Soomes tsiviilisikuna ning sõdurielu Karjala rindel. Lisaks argielu kogemuste jagamisele arutletakse kirjades muusika, kunsti ja luule üle. Ootuspäraselt domineerib põgenemise teema, mille käsitlemist võib Soome-Saksa komplitseeritud liitlassuhete ning sõjatsensuuri rakendamise tõttu pidada riskantseks. Vahetult Soome saabumise järel jutustati kirjades Eestist Soome põgenemise lugusid, hilisemates kirjades tõusid esiplaanile Soomest Rootsi pääsemise võimalused. Põgenikud ei teadnud, kui üksikasjalikult nad tohivad tsenseerimisele kuuluvates kirjades põgenemise teemal kirjutada iseennast või adressaati ohtu seadmata. See olukord viis niisuguste tekstide konstrueerimiseni, mille sõnum oleks mõistetav adressaadile, kuid mitte tsensorile. Analüüsitud kirjade kaudu avaneb ilmekas pilt protsessist, mille käigus kirjutajad arendasid oma väljendusviisi selliseks, mis võimaldas kirjadel tsensuuri tõrgeteta läbida. Kirjade analüüsimisel ilmnis, et võrreldes tavapärase, st rahuaegsete erakirjadega on rindekirjadel veel teinegi eripära: neis võib täheldada kollektiivse suhtluse jooni. Säilinud ümbrikud näitavad, et üks konkreetne isik saatis kirja teisele konkreetsele isikule. Ümbrikus olnud kirja tekstist võib aga selguda, et see sisaldab infot, mis on mõeldud tuttavate laiemale ringile. Leidub ka selliseid kirju, kus mitu eri isikut edastavad oma sõnumeid mitmele eri isikule, kellest ükski pole kirja formaalne adressaat. Sõjaaegsel kirjasuhtlusel on sarnasusi sellega, kuidas liigub info tänapäevastes sotsiaalmeediavõrgustikes.

Kirjasuhtluse peamine roll seisnes kahtlemata kogemuste ja nõuannete jagamises sõjaaegsete oludega toimetulemise kohta, kuid selle kõrval oli sama tähtis ka sõbralt kirja saamine kui sündmus, mis tõi leevendust Soome eri piirkondadesse laialipillatud põgenike hüljatuse ning stigmatiseerituse tunde.

Tänuõnad

Artikkel on seotud Eesti Kirjandusmuuseumi uurimisprojektiga EKM 8-2/22/1 “Kultuurilugu ja arhiiv: allikad, probleemid, vaatenurgad”, selle valmimist toetas Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus, TK 145).

Kommentaariid

- ¹ Isohella informatsioon põhineb Heino Mikiveri mälestustel, kelle kirju analüüsitakse ka käesolevas artiklis.
- ² Kustaa Vilku (1962: 135) andmetel jäi meespõgenike vanus vahemikku 18–65 eluaastat.
- ³ Karl Talpak (1905 Rakvere – 1991 Södertälje), eesti sõjaväelane koloneli auastmes. Pages Soome 1943. a. aprillis.
- ⁴ Harald Vellner (1893 Palupera – 1970 Stockholm), eesti ajakirjanik, alates 1939 töötas Soomes ajalehe Helsingin Sanomat juures.
- ⁵ Kokku jõudis Jätkusõja lõpul Soomest Rootsi 7200 eestlast (Horm 1994: 181). Võttes aluseks Raimo Raagi (1999: 70) andmed, võib öelda, et Teise maailmasõja käigus Rootsi pagenud eestlaste koguarvust (21 815 eestlast ja 6554 eestirootslast) moodustavad Soome kaudu põgenejad ligikaudu kolmandiku.
- ⁶ EKM EKLA, f 352.
- ⁷ Ilmar Laaban (1921 Tallinn – 2000 Stockholm). Lõpetas Tallinna Reaalkooli, õppis Tartu Ülikoolis romaani keeli, pages 1943. aastal Soome ning samal aastal edasi Rootsi, kus saavutas tuntuuse sürrealistliku luuletaja, tõlkija ning häälutajana.
- ⁸ Igor Tamm (1922 Tapa – 1995 Watch Hill, Rhode Island), õppis Tartu Ülikooli meditsiiniteaduskonnas, pages 1943. a Soome, seal koos Laabaniga Rootsi ning jagas temaga üürituba Stockholmis. Jätkas õpinguid Stockholmi Karolinska Instituudis, seejärel Yale'i Ülikoolis. Temast sai rakubioloog ja viroloog.
- ⁹ Ajalehte Malevlane anti välja Helsingis 1943–1944, toimetasid Eino Parikka ja Heinrich Mark.
- ¹⁰ Harri Kiisk (1922 Rakvere – 2000 Stockholm). Soomes jätkas muusikaõpinguid Sibeliuse Akadeemias. Ajutise elamisloa lõppemise tõttu põgenes Rootsi. Asus elama Stockholmi, kus töötas ajakirjanikuna ajalehe Teataja juures, oli koorijuht ja aktiivne ühiskonnategelane.
- ¹¹ Boris Kuum (1924 Tallinn – 2013 Philadelphia) viibis pagulasena mõned kuud Soomes tsiviilteenistuses ning põgenes seejärel Rootsi. Ta asus elama Kuno Lareni nime all ning emigreerus 1946 USAsse, kus ülikooliõpingute lõppedes tegutses finantsalal.
- ¹² Ilmar Mikiver (1920 Loksa – 2010 Washington) astus vabatahtlikuna Soome armeesse, kirjutas mõne kuu möödudes lahkumisavalduse, põgenes Rootsi, lõpetas Stockholmi ülikooli filosoofiakandidaadi kraadiga. Hiljem sai tuntuks raadioajakirjanikuna Ameerika Hääles, lisaks avaldanud luulet ja esseistikat.
- ¹³ Olev Mikiver (1922 Loksa – 1994 Malmö) soovis jätkata kunstiõpinguid Helsingis Atheneumis, kuid kuna see ei õnnestunud, astus Soome armeesse, teenis seal 1944. aasta augustini, siirdus tagasi kodumaale, kus jätkas võitlust Nõukogude armee vastu ja põgenes 1944. aasta sügisel Rootsi, kus töötas dekoraatorina Malmö linnateatris ning tegutses vabakutselise kunstniku, raamatuillustraatori ja vestekirjanikuna.

- ¹⁴ Heino Mikiver (1924 Loksa – 2004 Tallinn) astus vabatahtlikuna Soome armeesse. 1944. aastal pöördus tagasi Eestisse, kus sõdis Sinimägedes. Arreteeriti Nõukogude võimu poolt, kahe aasta möödudes vabastati, misjärel alustas õpinguid Eesti Riiklikus Tarbekunsti Instituudis. Järgmisel aastal põgenes suuskadel üle lahe, arreteeriti Soome võimude poolt, anti välja Nõukogude Liidule ning saadeti Komimaale vangilaagrisse. Vabanedes lõpetas Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi, töötas kujunduskunstnikuna, oli tuntud ka absurdinäidendite autorina.
- ¹⁵ Soome Riigipolitsei (Valtiollinen poliisi, Valpo) asutati 1938. aasta lõpus ning reorganiseeriti 1944. Sellel ajavahemikul oli Valpo ülesandeks Soome iseseisvuse ning ühiskonnakorralduse kaitsmine, mis muuhulgas eeldas ka välismaalaste liikumise jälgimist riigis, info kogumist ja säilitamist nende kohta.
- ¹⁶ Helsingis toetas Kuuma muusikategevust Jaakko Furman (1924–2012), kes oli tuntuks saanud steptantsijast imelapsena, kuid hiljem siirdunud džässijuurde – ta oli trummar, asutas oma orkestri ja toimetas džässiajakirja. Kuuma Helsingi perioodi kohta vt ka Ojakäär 2010: 219–220 ja Pillak 2019: 145.
- ¹⁷ Sergei Veskimets (1921 Ukraina – 1944 Soome) õppis Tallinna Reaalkoolis ja Tartu Ülikoolis ajalugu, oli Saksa armee tööteenistuses koos Ilmar ja Heino Mikiveriga, alates 1943 soomepoiss, hukkus Jäppilä lahingus 10. juunil 1944.
- ¹⁸ Ilmar Mikiveri kirja tervikteksti vt Ojamaa 2022: 107–108.
- ¹⁹ Võrdlevaid näiteid kirja saamise tähtsusest rindeoludes vt nt Arvo Pärli “Soomepoisi päevikust”, kelle sõnul kiri kodust on “kui päikesekiir keset sompus ilma” (Pärli 2001: 15), samuti Jätkusõjas võidelnud Raimond Kaugveri raamatust “Kirjad Sigridile. Sõjatandriit ja vangilaagrist 1944–1949”; 16. veebruaril 1944 Karjala rindelt saadetud kirjas palub ta oma armsamat, et see kirjutaks talle “õige tihti; siis on palju lõbusam ja kergem” (Kaugver 2020: 31).
- ²⁰ Tii oli Tiiu Oinase hüüdnimi.
- ²¹ Eugen Juštšuk (ka Jevgeni Juszuk) (1921 Tartu – 2003 Stockholm). Õppis 1940. a Tallinna Reaalkooli kõrval Tallinna Konservatooriumis Artur Lemba klaveriklassis. Oli Soome armees vabatahtlik, hiljem pages Rootsi, kus temast sai tehnikateadlane ja puiduspetsialist.
- ²² Illegaalsed reisijad peideti laeva söepunkrisse.
- ²³ August Rei (1886 Kurla – 1963 Stockholm), poliitik ja diplomat, Eesti saadik Nõukogude Liidus. Pages Riia kaudu Rootsi 1940.
- ²⁴ Heinrich Laretei (1982 Öisu – 1973 Stockholm), sõjaväelane, poliitik ja diplomaat. Aastani 1940 Eesti Vabariigi saadik Rootsis, Taanis ja Norras.
- ²⁵ Tornio teed kasutasid Rootsi põgenemiseks nii Kiisk (Ojamaa & Labi *et al.* 2012: 100) kui ka Kuum (Ojakäär 2010: 420).

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv, fond 352

Ilmar Mikiver. Kaheksateist kirja Ilmar Laabanile ja Aino Tamjärvele. 12. X 1943–6. IV 1999. EKM EKLA, f 352, m 20:2.

Kiisk, Harri. Üheksa kirja Ilmar Laabanile. 07.12.1943–28.12.1997, dat-ta. EKM EKLA, f 352, m 14:9.

Kuum, Boris. Üheksa kirja Ilmar Laabanile. 27.10.1943–27.07.1948, dat-ta. EKM EKLA, f 352, m 15: 19.

Mikiver, Olev. Kolmkümmend kirja Ilmar Laabanile. 12. X 1943–26. VII 1993, dat.-ta. EKM EKLA, f 352, m 20:4.

Mikiver, Heino. Seitse kirja Ilmar Laabanile. 11. X 1943–17. XII 1997. EKM EKLA, f 352, m 20:1, 1/1–1/2.

Kirjandus

Bossis, Mireille 1986. Methodological Journeys Through Correspondences. – *Men / Women of Letters. Yale French Studies* 71, lk 63–75 (DOI:10.2307/2930022).

Davis, Chad J. 2007. Moments in surgery. A letter from the battlefield. – *Surgery* 142, lk 773–775 (DOI:10.1016/j.surg.2007.07.011).

DeHaan, Kathleen A. 2010. Negotiating the Transnational Moment: Immigrant Letters as Performance of a Diasporic Identity. – *National Identities* 12 (2), lk 107–131 (DOI: 10.1080/14608940902929789).

Demm, Eberhard 2017. Censorship. – *International Encyclopedia of the First World War. 1914–1918 Online*, lk 1–25 (<https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/censorship> – 04.05.2023).

Eelmäe, Urmas (koost) 2005. *Põgenemine kodumaalt 1943–1944*. Keila: Harjumaa Muuseum.

Haapanen, Eero 2022. *Põgenemine üle Soome lahe. Inimeste salavedu Eestist Soome 1940–1944*. Tallinn: Argo.

Hagelstam, Sonja 2012. Families, Separation and Emotional Coping in War: Bridging Letters between Home and Front, 1941–44. – Kinnunen, Tiina & Kivimäki, Ville (toim). *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. Leaden, Boston: Brill, lk 277–312 (DOI:10.1163/9789004214330_008).

Hanna, Martha 2003. A Republic of Letters: The Epistolary Tradition in France during World War I. – *The American Historical Review* 108 (5), lk 1338–1362 (DOI:10.1086/ahr/108.5.1338).

Hollo, Maarja [ilmumas]. “I am like green firewood – not going out, not catching fire!” A Prisoner’s Self-Portrait in Letters. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*.

Horm, Arvo 1994. Operatsioon Läänemeri. Päästeoperatsioonid Eestist 1943–1945. – Horm, Arvo (toim). *Pool sajandit eestlust paguluses*. Stockholm: Teataja, lk 159–181.

Hämmerle, Christa 2014. “Waiting longingly...” Love Letters in the First World War – A Plea for a Broader Genre Concept”. – *History of Emotions – Insights into Research*, märts, lk 1/4–4/7 (DOI:10.14280/08241.24; <https://www.history-of-emotions.mpg.de/texts/love-letters-in-world-war-one> – 04.05.2023).

Isohella, Anne-Riitta 2008. *Soomepoisid. Eesti mehed Soome Jätkusõjas*. Tallinn: SE & JS, Soome Sõjaveteranide Eesti Ühendus.

Junila, Marianne 2012. Wars on the Home Front: Mobilization, Economy and Everyday experiences. – Kinnunen, Tiina & Kivimäki, Ville (toim). *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. Leaden, Boston: Brill, lk 191–232.

Kaasik, Peeter 2016. Eesti rahvaväe moodustamise kava 1943. aastal. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 3, lk 114–123 (<https://www.ra.ee/tuna/wp-content/uploads/kaasik-peeter-eesti-rahvavae-2016-3-1.pdf> – 05.05.2023).

Kalkun, Andreas 2015. “Rohgem ei tiija mina teile kirjuda”. Kirjavormelid ning pere-suhete kajastused Jakob Ploomi sõjakirjades. – Hinrikus, Mirjam & Mattheus, Ave (toim). *Esimene maailmasõda eesti kultuuris*. Tallinna Ülikooli Eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 17. Tallinn: Tallinna Ülikool, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjan-duskeskus, lk 116–144.

Karmo, Märt 2014. Kuno Laren In memoriam 29.09.1924 – 17.10.2013. Jazzviuldajast investeerimispankuriks – tuntud ja tundmatu Kuno Laren. – *Reaali Poiss*. Tallinna Reaalkooli ajaleht 5, lk 6–7.

Kaugver, Raimond 2020. *Kirjad Sigridile. Sõjatandriit ja vangilaagrist 1944–1949*. Laanes, Eneken (toim). Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Kenttäpostioipas 1941 = *Kenttäpostioipas* (joukkoja varten). Helsinki: Päämaja, huolto-osasto.

Kohn, Richard H. 2010. Foreword. – Konrad, Jarausch H. (toim). *Reluctant Accomplice: A Wehrmacht Soldier's Letters from the Eastern Front. An ordinary German soldier's letters home from Poland and Russia during World War II*. Princeton: Princeton Uni-versity Press, lk 9–12.

Kures, Voldemar 2006. *Seitsme lukuga suletud raamat*. I köide. Tartu: Ilmamaa.

Kurvet-Käosaar, Leena 2015. The Epistolary Dynamics of Sisterhood Across the Iron Curtain. – *Life Writing* 12 (2), lk 161–175 (DOI:10.1080/14484528.2015.1022929).

Kurvet-Käosaar, Leena 2019. Tracing Emotional Bonds in Family Letters: A Pursuit of an Epistolary Melody. – Douglas, Kate & Barnwell, Ashley (toim). *Research Methodologies for Auto/biography Studies*. New York: Routledge, lk 83–89 (DOI:10.4324/9780429288432-11).

Kuutma, Raul 2004. *Kolmas tee. Eesti auks, tuleviku pandiks*. Tallinn: Olion.

Laantee, Karl 1975. *Estonian Volunteers in the Finnish Armed Forces 1939–1944*. Reprint from Yearbook of The Estonian Learned Society in America. *Annales Litterarum Estonicae in America* V. Lund.

Laar, Mart 2010. Soomepoiste liikumine ja nende võitlus II maailmasõjas. – Laar, Mart & Pillak, Peep & Rebas, Hain & Saueauk, Meelis (toim). *Soomepoisid. Võitlus jätkub. II maailmasõjas Soome armees võidelnud Eesti vabatahtlike ajalugu 1939–2010*. Tallinn: Grenader, lk 27–87.

Malevlane 31.03.44 = Kummaline määrus. – *Malevlane*, 31. märts 1944, lk 2.

Ojakäär, Valter 2010. *Oma laulu leidsime üles. 1950. aastatest tänapäevani*. Eesti levimuusika ajaloost 4. Tallinn: Ilo.

Ojamaa, Triinu 2022. Vendade Mikiveride kirjad Soome Jätkusõjast. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 4, lk 102–113.

Ojamaa, Triinu & Labi, Kanni & Kronberg, Janika 2012. *Harri Kiisk – eesti kultuuri vahendaja Rootsisis*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Paatsi, Vello 2015. Vene sõjatsensuur Läänemere kubermangudes Esimese maailmasõja ajal 1914–1917. – *Keelata või lubada? Tsensuur Rootsi ajast Eesti taasiseseisvumiseni*. Seminar Eesti Kirjandusmuuseumis 26. novembril 2015. Ettekanded. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Pilke, Helena 2011. *Julkaiseminen kielletty. Rintamakirjeenvaihtajat ja päämajan sensuuri 1941–1944*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Pillak, Peep 2019. Reaalkooli karmid aastad. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 4, lk 144–146.

Pärli, Arvo 2001. *Soomepoisi päevik*. Tallinn: Thekla-V.

Raag, Raimo 1999. *Eestlane väljaspool Eestit*. Ajalooline ülevaade. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Rebas, Robert 1962. JR 200 võitlusteel. – Maasing, Richard & Blumfeld, Evald & Kauri, Hans & Üürrike, Madis (toim). *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas* 10. Võitlus jätkub. Stockholm: EMP, lk 15–40.

Stanley, Liz 2004. The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences. – *Auto/Biography* 12 (3), lk 201–235 (DOI:10.1191/0967550704ab0140a).

Talpak, Karl 1962. Võitlus Soomes ja Eestis. Mälestusi eesti rügemendi asutamiseks. – Maasing, Richard & Blumfeld, Evald & Kauri, Hans & Üürrike, Madis (toim). *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas* 10. Võitlus jätkub. Stockholm: EMP, lk 7–14.

Tarand, Kristi (koost) 1995. *Pühakute raamat. Nende elulood, teod ja ikonograafilised embleemid*. Tallinn: Periodika.

Taskinen, Ilari & Turunen, Risto & Uusitalo, Lauri & Kivimäki, Ville 2022. Religion, Patriotism and War Experience in Digitized Wartime Letters in Finland, 1939–44. – *Journal of Contemporary History* 57 (3), lk 577–596 (DOI:10.1177/00220094211066006).

Vilkuna, Kustaa 1962. *Sanan valvontaa. Sensuuri 1939–1944*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.

Summary

On the epistolary communication of Estonian mobilization refugees during the Finnish Continuation War

Triinu Ojamaa

Senior Research Fellow

Estonian Cultural History Archives, Estonian Literary Museum, Estonia

triinu.ojamaa@kirmus.ee

Keywords: epistolary communication, mobilization refugees, Finnish Continuation War, wartime censorship

The article deals with the letters of young men who escaped from Estonia to Finland during the German occupation in order to avoid the mobilization announced in 1943. Almost immediately after arriving in Finland, some of the refugees illegally emigrated

to Sweden, but the majority started looking for temporary accommodation and work in Helsinki and its surroundings. The Continuation War (1941–1944) was going on, and thus a large number of Estonian male refugees were recruited into the Finnish army as volunteers; they started fighting on the Karelian front against the Soviet Union.

The letters analysed in the article come from the years 1943–1944 and were sent by the men who remained in Finland to their friends who escaped to Sweden. The letters show that both civilians and soldiers faced problems caused by the political situation resulting from the Second World War and the complicated allied relations between Finland and Germany. The refugees did not have enough knowledge of life in wartime Finland and their language skills were also poor. In the course of escaping from Estonia to Finland, friends had lost sight of each other. After arriving in Finland, they started to restore their contacts in order to share experiences and find some support. The main aim of the article is to demonstrate the role of epistolary communication in finding solutions to the problems of Estonian refugees. The article gives an insight into the main topics of the letters, in which the authors of the letters tell stories about their escape from Estonia to Finland, share information about the destiny of their schoolmates and friends, but also discuss fine arts, and dream about life in peacetime. The letters show that they wish to get away from the war and continue their unfinished university studies in some war-neutral country. In their letters, they came to understanding that in order to implement their future plans, they had to get to Sweden and thus, already in the late autumn of 1943, the topic of fleeing from Finland to Sweden became dominant. At that time, the legal emigration of Estonians to another western country was limited by Finnish legislation, and, as field post letters were censored, writing about this topic was risky. The letters contain interesting examples of what verbal and visual means of expression were used to hide the true content of the messages from the censor. Compared to ordinary private letters, war letters also have another peculiarity: they contain some features of collective communication. For instance, an envelope addressed by one person to another may contain a letter consisting of messages written by several people and these messages can be intended to be distributed to several persons. Thus, wartime correspondence has similarities with the principles of information transmission in modern social media networks.

Triinu Ojamaa (PhD) on Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur ning Eesti-uuringute Tippkeskuse migratsiooni- ja diasporaauuringute töörühma juht. Oma uurimistöös tegeleb ta diasporaakogukonna liikmete identiteediprobleemide ja kohanemisstrateegiatega ning omaeluloo-kirjutusega, keskendudes eelkõige loovisikutele.

Triinu Ojamaa (PhD) is senior research fellow at the Estonian Literary Museum, and the leader of the research group on migration and diaspora studies of the Centre of Excellence in Estonian Studies. Her main research areas include diasporic identity, diaspora members' adaptation strategies, and life-writing that mainly focuses on creative individuals.

ORCID: 0000-0002-3314-1489

triinu.ojamaa@kirmus.ee

Luulesõrestik üle ookeani. Marie Underi ja Ivar Ivaski kirjavahetuse teemaanalüüsi poole

Marin Laak

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur
marin.laak@kirmus.ee

Tiina Ann Kirss

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur
tiina.kirss@ut.ee

Teesid: Artiklis käsitleme Rootsis elanud eesti pagulasluuletaja Marie Underi (1883–1980) kirjanduslikku mõttevahetust eesti-läti juurtega kirjandusteadlase ja luuletaja Ivar Ivaskiga (1927–1992) Ameerikas. Kirjavahetus algas 1957. aastal ja kestis viisteist aastat, säilinud on mõlemad pooled. Kahe mandri vahel ristles üle ookeani kokku üle viiesaja viiekümne kirja, mille sisu ja ajaliste muutuste selgitamiseks jälgime esmalt kirjavahetuse algusaastate temaatikat traditsioonilise lähilugemisega; artikli teises osas tutvustame esmaseid tulemusi, mis on saadud kirjavahetuse kui terviku arvutianalüüsil keelelise andmekogu ja morfoloogiliselt märgendatud tekstikorpuse. Kasutatud sõnavara, kirjade sageduse ja pikkuse jälgimise kaudu toome artiklis välja kirjavahetuse sisemise dünaamika ja kõige olulisemad teemad. Kirjasuhtlus kahe maailmatasemel loovisiku vahel kulgeb vaimses kõrgepinges mõtete vahetamisega luule, luuletamise ja tõlkimise üle, ent selle vaibumises hakkab üha suuremat rolli mängima kirjutajate põlvkondlik vanusevahe. Underi ja Ivaski kirjavahetus üle ookeani kujustab ilmekalt ka protsesse, mil viisil eesti pagulastest kujunes pärast Teist maailmasõda ülemaailmne keelekogukond ja kuidas loomeinimeste rahvusvahelised suhtlusvõrgustikud mõjutasid eesti kultuuri ja kirjanduselu paguluses.

Märksõnad: diasporaa, epistolaarne kultuur, Ivar Ivask, kirjad, Marie Under, pagulaskirjandus, teemaanalüüs, tekstikorpus

Sissejuhatuseks

Inimeste isiklikud kirjad, eriti kirjavahetused on tänuvääreteks allikateks, milles on talletatud mitmekihilist teavet nii kirjade autorite kui adressaatide, aga ka kirjutamise ajaloolise konteksti kohta. Nõukogude okupatsiooni hirmus Läände jõudnud Balti pagulaste hulgas oli märkimisväärne hulk loovisikuid, sealhulgas literaate ja kirjanikke, kelle käsikirjaline pärand, sealhulgas isiklikud kirjad, on säilinud. Asudes eri riikides ja isegi kontinentidel, oli loovisikutel ja nende perekonnaliikmetel omavahelise suhtluse hoidmisel eriline tähtsus just postiga saadetud kir-

jadeld, sageli ristlesid need üle ookeanide. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi jõudnud eesti pagulaskirjanike pärandi hulgas leiduvad erakirjad ja -kirjavahetused on asendamatuteks (biograafilisteks) allikateks nende autorite loomingulise pärandi uurimisel, ent dokumenteerivad ka kirjanike “nähtamatut tööd” (vt Annuk 2021) uute kirjandusteoste, tõlgete ja raamatute avaldamisel, mida tehti viiekümne aasta vältel emakeelse kirjanduskultuuri säilitamiseks võõrsil. Arhiividesse jõudnud eesti pagulaste epistolaarsed allikad võimaldavad ka jälgida eesti etnilise lääne-diasporaa kujunemist ülemaailmseks keeleliseks kogukonnaks, nagu seda on kirjeldanud Benedict Andreson (1991: 143–148).

Artiklis käsitleme Marie Underi kirjavahetust kirjandusteadlase ja luuletaja Ivar Ivaskiga. Tegemine on harukordse kirjavahetusega, mis räägib kahe suure loovisiku, luuletaja ja tõlkija vaimsest kahekõnest üle ookeani aastatel 1957–1972 (Kiin 2004). Kirjavahetus sisaldab kokku 550 kirja ca 1000 leheküljel. Kirjad on temaatiliselt harvaesinevalt tihedad ja pikad: suhtluse alguses ca 4000 sõna ning kuigi hoog vaikselt raugub, jääb kirjade keskmine pikkus kogu suhtluse vältel endiselt kõrgeks, ca 3000 sõna. Lähemalt tuleb artiklis vaatluse alla kirjade temaatika kahest perspektiivist: esmalt jälgime kirjade algusaastate temaatikat traditsioonilisel lähilugemise meetodil; artikli teises osas tutvustame esmaseid tulemusi, mis on saadud kirjade tekstikorpusele kui tervikule digihumanitaaria meetodite rakendamisel.

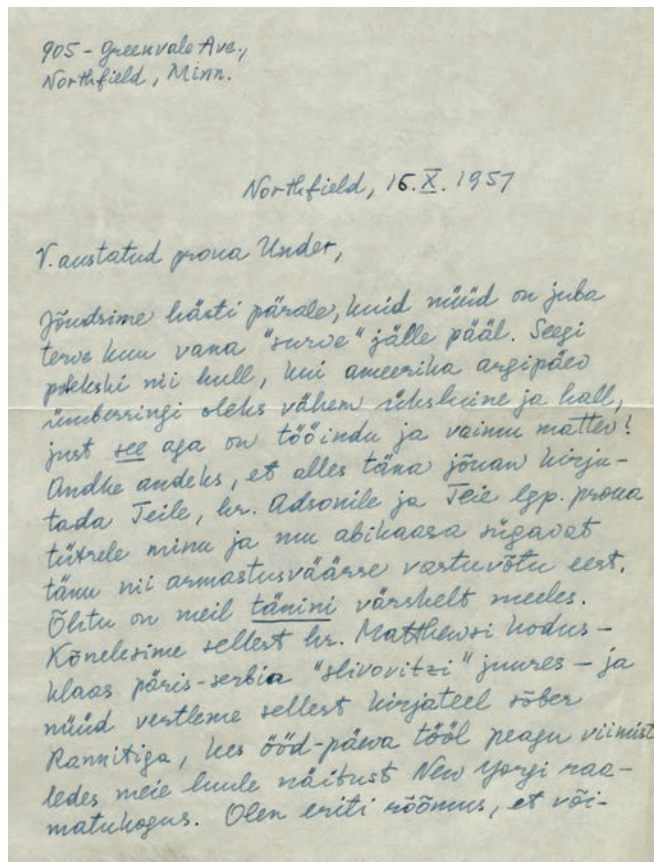
Uurimisküsimuse selline püstitus on ajendatud Marie Underi biograafi Sirje Kiini veendumusest, et Ivask “oli esimene inimene, kellele Under end tõeliselt avas väljaspool perekonda ja väljaspool luuletusi, kellele ta pihtis suhtumist omaenda loomingusse ning avas oma loomeprotsessi ning -probleeme” (Kiin 2009: 549). Täpsustagem, et abielupaari Marie Underi ja Artur Adsoni teistes (kirjanduslikes) kirjavahetustes oli kirjade kirjutajaks enamasti Adson ning Under lisas omakäeliselt vaid mõne kirjareala tervitustega. Kindlasti on käesolev kirjavahetus tänuväärne materjal nii luule/tõlkimise värsipoeetiliste ja epistolaarse kultuuri teoreetiliste küsimuste kui ka “eesti diasporaa kirjanike” tegevuse uurimisel.¹

Teoreetiliseks sissevaateks

Kirjade kasutamisel kultuurilooliste ja biograafiliste allikatena tuleks arvestada kirjade kui žanri eripäradega ehk epistolaarse kultuuriga. Kirjade uurija Antje Richter on pööranud ajaloolisest perspektiivist tähelepanu kirjade kirjutamise materiaalsusele (nt kirjutusvahendid, ümbrikud ja pitsatid, kirjade kohaleviimine või saatmine) ning kirjade kirjutamise erinevatele tavadele nagu kasutatav sõnavara, tekstimustrid, aktuaalsus, loovus (Richter 2013). Ta käsitleb kirju kirjandusžanrina, milles on tugevalt esile toodud nii loov element kui konventsioonid, ning mis nõuab teadlikkust ka kirjade uurijatelt. Võõraid kirjavahetusi lugedes loeme neid

järjestikku, nagu narratiivi, seega erinevas rütmis kui neid kirjutati. Liz Stanley väidab, et kirjavahetuse põhitingimus on dialoogilisus, mida tuleb arvestada isegi siis, kui kirjavahetuse mõlemad pooled ei ole säilinud (Stanley 2004: 204). Ta on tähistanud kirjavahetuse alusväärtusteks vastastikkust (ingl *reciprocity*) ja vahetust (ingl *exchange*) (Stanley 2016: 5). Ka Underi ja Ivaski kirjades on järje pidamiseks sageli küsimus: kas oled mu viimase kirja (milles kirjutasin sellest või sellest) kätte saanud? Nendest metakommunikatiivsetest signaalidest saab isegi ühe kirjapoolse puudumisel jälgida teemasid, muresid ja kirjade temaatilist ulatust (Kirss 2018, 2020).

Kirjavahetuse algus võib olla rabe ja tinglik, selle ajend või eesmärk kas konkreetne või hoopis ettekääne, mis kontakteerumissoovi maskeerib. Kaudsem ning pikaajalisem intentsioon võib olla intellektuaalse püsikontakti või muu kommunikatiivse suhte loomine. Kultuuriajaloos on palju üksikuid kirju, mis ei leidnud kunagi vastust või mille vastus kaotati või hävitati. Paul Celani ja Ilmar Laabani kirjavahetuses tekkis näiteks olukordi, kus kirjad läksid risti või lihtsalt ei

Illustratsioon 1. Ivar Ivask
16. oktoobril 1957 Marie
Underile. EKM EKLA f180,
m 67: 1, l. 1/1.

jõudnud õigele aadressile (Kirss & Sakova 2022). Liikudes oma analüüsis kauge-
male, küsime, millised on need “dialoogilised hetked”, mis võimaldavad rääkida
kirjanduslike kirjavahetuste “südamesuguluslikust” mõõtmest nagu tunneme
ära Underi ja Ivaski kirju lugedes. Esiteks on võimalus, et see, mis meile lugemi-
seks alles on jäänud, on sünekdohh palju rikkalikumast dialoogist (*ibid.*: 53–58).

Algava kirjavahetuse esimese kirja autor võtab end kokku, et viisakalt pöör-
duda, ja kompab piire, et luua dialoogiline raamistik. Näiteks kirjutab Gustav
Suits Villem Reimanile oma gümnaasiumi lõpuaastatel kolm lühikest kirja
paludes rahalist abi ja nõu. Reimani soojad positiivsed vastused on pikemad ja
isalikumad kui noor kirjamees võinuks lootagi (vt Iher 2011: 25). Kirjavahetuse
algfaasis sõlmitakse (enamasti vaikimisi) ka kokkulepped, kuidas teineteise
poole pöörduda, millise aupaklikkuse, familiaarsuse või intiimsusega suhel-
da. Epistolaarne viisakus kandub üle sotsiaalsetest etiketitavadest, kuid need
reeglid tuleb kirju vahetades paika panna, kasvõi otsus kasutada formaalset või
mitteformaalset pronoomenit. Dialoogi tonaalsust ja registrit aitavad määrata
vanusevahe, sooline erinevus või põlvkondlik kuuluvus; samuti kirjutajate sot-
siaalsed või kultuurilised positsioonid. Kirjavahetuse käigus sõpradeks saades
võib register muutuda, vahed nivelleeruda, mis võib omakorda kajastuda ad-
ressaadi formaalsuses (kui alustati Teie-formaadis, siis pikkamööda, ka ilma
pakkumata võib suhtlemise võtmeks kujuneda Sina-register). Kirjavahetusi
uurides on lai valik parameetreid, mida jälgida: kirjade pikkus, sagedus, lüngad
või katkestused. Tuleb arvesse ka materiaalne külg: paberi, tindi või muude
kirjutusvahendite kättesaadavus, kommunikatsiooni infrastruktuuri, näiteks
postisüsteemi usaldusväärsus või siis tsensuur, mis kirja avamisel mitte ainult
ei avalikusta kontrollorganitele kirja sisu, vaid võib lubada ka kirja kahjusta-
mist (mahakriipsutused) või isegi füüsilist hävitamist.

Teoreetilisest aspektist on isiklikud kirjad kompleksed nähtused: juba ni-
metatud kommunikatsioon ja metakommunikatsioon, side omaeluloolise autori
ja formaalse kirjakeelkirjutaja *persona* vahel, kommunikatsiooni piirid (näiteks
vaikivad kokkulepped teemadest, millest ei räägita), teadlikud või sõnastama-
ta reeglid ja süsteem; mõnel puhul ka eesmärk või käsikiri, mille kallal koos
töötatakse. Sellisest perioodist nagu saksa romantism, mil kirjavahetus oli
eelistatud mõttevahetusmeedium, võib tuua rohkeid näiteid, kuidas ajakirja
toimetajad või tõlketöö partnerid vahetavad, mõnikord igapäevaselt, sõnumeid
ühise kreatiivse töö (näiteks tõlkimine) kohta. Ärgem unustagem, et eelmistel
sajanditel kasutati epistolaarses kultuuris ka kirjade kirjutamise õpikuid või
nõuandematerjali (vt Chartier & Boureau *et al.* 1991), ning harilik oli autori
nimel kirjutamine kellegi teise (kas abielupartneri, sõbra, töökaaslase) poolt.
Nagu eelpool osutasime, võis ka Marie Underi kirjade tegelik autor olla sageli
hoopis Adson. Sellistel juhtudel oli kirjale allakirjutanud “tegelik” kirjapartner

oma asemikust teadlik. Kui asemiku tegevus toimus salaja, võis tekkida paralleelkirjavahetus, millest teadsid ainult “asekirjapartner” ja adressaat. Niisiis ei ole kirjade vahetamine sugugi enesestmõistetavalt aususest ja avameelsusest lähtuv läbipaistev kommunikatsioon, vaid meedium, milles toimuvad sekku-mised, trikid, mängud või lihtne vargus (ingl *purloined letter*).

Kirjavahetuse dünaamika on kõikide nende manöövrite ja strateegiate summa. Lõuna-Aafrikas elanud inglanna Olive Schreineri (1855–1920) elu uurides ning tema suuremahulise ja mitmete, isegi mitmekümnete adressaatidega kirjavahe-tuste põhjal töötas Liz Stanley välja mõiste epistolaarium (ingl *epistolarium*), mis on nii teoreetiline kui praktiline. Kui samal isikul on korruga mitu kirjavahetust, mis ei ole täiesti eraldatud, siis on siin tegemist juba teiseastmelise moodustise-ga. Esineb vihjeid, viiteid, kordusi ning tsitaate ühest kirjavahetusest teise ning nii hakkab kujunema epistolaarium, mis esindab kirjutaja suhtlusvõrgustiku terviklikust. Ideaalselt hõlmab see kogum kõiki ühe inimese kirjavahetusi, kui neid on korraldatud ja arhiveeritud. Stanley argumenteerib: “püsib paradoks, et kui kirjade kirjutamist võib iseloomustada killustatuse ja laialipillutatusega, siis allesjäänud fragmentidest arusaamine sõltubki mingis mõttes ülevaate ole-masolust; see on siis esialgne katse mõista tervikut, mis on olematu, mis polegi kunagi sellise “kollektsoonina” eksisteerinud” (Stanley 2004: 205). Isegi ühe pika ja aastaid väldanud kirjavahetuse korrastamine annab sellega väärtusliku kul-tuuridokumendi, kus ühiskondlikult võimuka autori adressaatide kirju uurides saab aimu kultuurilistest tingimustest ja sõnumitest, mida mujal ei leia. Hilju-ti Eestis avaldatud kultuurilooliselt olulised ning ulatuslikud on Jakob Hurda perekonna kirjavahetus (Lender 2007a, b), perekond Öpiku sõjajärgne kirja-vahetus (Velliste 2017), Ilmar Laabani epistolaarium (Ojamaa 2022a, b, ilmumas) ning Marie Underi ja Ivar Ivaski mahukas, aastatepikku kestnud kirjavahetus.

Mõttetelgede ülesseadmine

Marie Underi (27.03.1883 Tallinn – 25.09.1980 Stockholm) ja Ivar Ivaski (17.12.1927 Riia – 23.09.1992 Fountainstown, Iirimaa) kirjade dialoogilise suhte erakordsuse mõistmiseks tuleb tähelepanu juhtida nende kirjanikutee erinevu-sele. Nende vanusevahe oli 44 aastat – kaks põlvkonda. Nagu teada, astus Under luulesse Printsessina rühmituses Siuru 1917. aastal, temast sai klassik juba Eesti Vabariigi ajal. Paguluses kujunes Underi luulest „eesti rahva südame-hääl“: suure poetessi juubeleid tähistati “kõigil eestlaste asukohamaadel, talle saadeti õnnitlusi ja auavaldusi, teda tõlgiti ja tema loomingust pidasid loenguid Ameerika ülikoolides nii missioonitundelised rahvuskasaslased kui ka innukad estofiilid. Ta on nimetatud mitme rahvusvahelise ühingu auliikmeks ja teda

esitati ajavahemikul 1945–1974 kaheksa korda Nobeli kirjandusauhinna nominendiks” (Kronberg 2003: 167). Ivaskiga 31. augustil 1957 tutvumisel oli Underilt paguluses ilmunud juba luule valikkogu “Sõnasild” (Vadstena: Orto, 1945) ja uus kogu “Sädemed tuhas” (Toronto: Orto, 1954); ta oli avaldanud ka mitmeid tõlkeid, näiteks Pär Lagerkvisti romaani “Barabbas” (Toronto: Orto, 1953). Kirjavahetuse ajal ilmus Underi kolmas luulekogu “Ääremail” (Stockholm: Vaba Eesti, 1963), lisaks arvukalt luuletõlkeid ajakirjanduses ja värsside tõlked Adsoni tõlgitud Boris Pasternaki romaanis “Doktor Živago” (Stockholm: Vaba Eesti, 1969).

Ivaskite pere seevastu emigreerus Saksamaale 1944. aasta suvel Riiast, kui Ivar oli 17aastane.² Edasi õppis ta Saksamaal Wiesbadeni põgenikelaagri Eesti gümnaasiumis, kuid seal olla tal olnud raskusi eesti keelega, eriti kirjalikus eneseväljenduses (Tarvas 2006a: 14). Kirjavahetuse esimestel aastatel Underiga vabandab Ivask ka ise oma keelelist konarlikkust:

Olen ju olnud eluaeg välis-eestlane (ehk emigrant). Kasvasin üles võõrkeelses ümbruses (läti keel on minul sama selge kui eesti oma, sest ta on mu emakeel) ja küllastasin päämiselt võõrkeelseid koole (läti, saksa), ainult vähe eestikeelseid (aja mõjul pidin tihti kooli vahetama). Ema kunagi eesti keelt ei õppind ära. Isa küll alati kõneles me lastega eesti keelt; lugesin eesti raamatuid, ajakirju ja veetsin iga suve isa talus Tartumaal (Rõngu vallas). Kuigi mu armastus kuulub Eestile ja pean end eestlaseks, ei piisa veel kõigest sellest luuletamiseks. (18. I 1958)

1946. aastal astus Ivask Marburgi ülikooli õppima võrdlevat kirjandusteadust. Ülikooli lõpuaastal (1949) abiellus Ivar Ivask lätlanna Astrīde Hartmanega, kellest sai talle truu kaaslane kogu eluks. Mõlemad emigreerusid edasi USA-sse septembris 1949. Ivask jätkas õpinguid Minneapolisise ülikoolis ja kaitses 1953. aastal doktoriväitekirja austria kirjanikust Hugo von Hofmannsthalist saksa kirjanduse kriitikuna (vt Tarvas 1997). Alates 1952. aastast töötas ta õppejõuna Northfieldis St. Olaf College's ja just kirjavahetuse esimestel aastatel sai temast kolledži saksa keele ja kirjanduse osakonna juhataja. Sügisel 1957, Underiga tutvumise aegu oli ta aga alles algaja literaat, kes oli avaldanud vaid üksikuid artikleid ja arvustusi (Tarvas 2006b). Viisteist aastat kestnud kirjavahetuse vältel Underiga kasvas Ivaskist rahvusvaheliselt tuntud “maailmamees kirjanduses”, renessanslikult mitmekülgne õpetlane, kes kirjutas kirjandusteaduslikke artikleid ja esseid mitmes keeles, asutas Neustadti rahvusvahelise kirjandusauhinna, korraldas konverentse, aga ka tõlkis, luuletas ja tegeles kunstiga (vt Talvet 1997, 2003). Aastatel 1967–1991 töötas Ivask germanistika professorina Oklahoma ülikooli juures, samal ajal oli ta pühendunud tööle rahvusvaheliselt mõjuka teadus- ja kirjandusajakirja Books Abroad (hiljem World Literature Today) peatoimetajana.

Underi ja Ivaski kirjavahetuse puhul tuleb rõhutada ka seda, et on säilinud kirjavahetuse mõlemad pooled, mis pole sugugi tavaline.³ Tutvununa juba enne arhiivide jõudmist kirjandusmuuseumile mõlema poole kirjadega, on Sirje Kiin avaldanud Underi biograafina sissevaate kirjavahetusse Loomingus ilmunud artiklis “Marie Under ja Ivar Ivask”, milles ta rõhutab nendevahelise vaimse dialoogi rikkust ja sügavat loominguulist tähenduslikkust mõlemale autorile (vt Kiin 2004).⁴

Järgnevalt võtamegi vaatluse alla Marie Underi ja Ivar Ivaski kirjavahetuse esimesed kaks aastat – 1957 ja 1958. Tegemist oli omamoodi murrangulise ajaga eesti pagulaskultuuris, mil hakkas ilmuma Ivar Grünthali ja teiste Rootsi eestlaste asutatud noorema põlvkonna kultuuri- ja kirjandusajakiri *Mana*. Käis vilgas tõlketegevus ja Balti rahvaste kirjanduslik koostöö, mille “vedajaks” oli juba siis Ivask ise kui Oklahomas ilmuva rahvusvahelise maailmakirjanduse ajakirja *Books Abroad* kaastööline (vt Talvet 2003; ka Sakova & Laak 2022).

Oma päevikutes on Ivar Ivask märkinud,⁵ et leedu kirjaniku Henrikas Radauskase ja austria kirjaniku Heimito von Dodereri kõrval on ta just kirjavahetust Marie Underiga pidanud oma kujunemises üheks kõige olulisemaks. Katkendeid Underi poolt temale saadetud kirjadest on ta avaldanud poetessi 100. sünniaastapäeva puhul 27. märtsil 1983 ajakirja *Tulimuld* neljas numbris (vt Ivask 1983, 1984).⁶ Saateks kirjadele avaldas ta ka oma Tartu Colledge’s Torontos peetud ettekande “Elav Under”, milles ta esmakordselt jagas avalikkusega suure luuletajaga aastaid kestnud lähedasest sõprussuhtest välja kasvanud mõttevahetusi:

Foto 1. Ivar Ivask külas Marie Underil Mälarimäel [1963] – EKM EKLA A-84: 311.

Sel ajavahemikul kirjutas luuletaja mulle 131 kirja ja 71 postkaarti, viimased vahel teda küllastavate ühiste sõpradega. Kõige hoogsam oli kirjavahetus algaastail 1957–62, kui viie aastaga ta lähetas 97 kirja ja umbes 45 postkaarti. Kirjutamise rütm aeglustus aastail 1963–70 34-le kirjale ja 22-le postkardile. Ajavahemikul 1971–73 saatis ta ainult veel 4 kaarti. [...] Tutvudes isiklikult Underiga laupäeval, 31. augustil 1957, kell 4 pealelõunal Mälarimäel, oli tema 74 ja mina 30 aastat vana. Ta võinuks olla minu vanaema. Rahvuslik monument oli ta minu silmis juba. Siiski õnnestus meil leida teineteisega kontakti mitte sel “monumentaalsel”, vaid südamlilikult kollegiaalsel tasandil ja seda, kuigi minult polnud veel ilmunud ühtki luuletuskogu. (Ivask 1983: 61)

Järgnevalt vaatame sisse Underi ja Ivaski kirjavahetuse algusaastatesse ja uurime lähemalt nende dialoogi kujunemist, püüdes mõttevahetusest väljakasvavat temaatikat kirjade lähilugemise metoodikat kasutades nii-öelda tihedalt kirjeldada.

I Kirjavahetuse algus: lähilugemine

Kirjavahetuse algused on alati huvitavad, need koosnevad kummardamistest, noorema ning auväärse vanema kirjaniku aupaklikust positsioneerimisest teineteise suhtes. Näeme, et ka Ivar Ivaski esimene kiri on viisakuskiri, nimelt tänukiri Underile ja Adsonile, kes olid kutsunud Ivari ja Astridi nende suvisel Euroopa-puhkuse reisirajal oma koju Mälarimäele Stockholmi äärelinnas. Esimese kirja saatis Ivask Underile 16. oktoobril 1957 pärast külaskäiku Stockholmi 31. augustil (Ivask 1983: 61)⁷ ja selles esimese kirjas väljendus siiras, kuid diskreetne soov luua omavaheline kirjavahetus.

Northfield, 16. X. 1957

V. austatud proua Under,

Jõudsin hästi päralt, kuid nüüd on juba terve kuu vana “surve” jälle pääl. Seegi polekski nii hull, kui ameerika argipäev ümberringi oleks vähem üksluine ja hall, just see aga on tööindu ja vaimu mattev! Andke andeks, et alles täna jõuan kirjutada Teile, hr. Adsonile ja Teie lgp. proua tütrele minu ja mu abikaasa sügavat tänu nii armastusväärse vastuvõtu eest. Õhtu on meil tänini värskelt meeles. Kõnelesime sellest hr. Matthews kodu – klaas päris-serbia “slivovitzi” juures – ja nüüd vestleme sellest kirjateel sõber Rannitiga, kes ööd-päeva tööl peagu viimistledes meie luule näitust New Yorgi raamatukogus. Olen eriti rõõmus, et võimaldasite

minule tutvuda meie legendaarse 'keele Lutheriga', Prof. Aavikuga (kellele, aadressi puudusel, ma kahjuks isiklikult kirjutada ei saa)! (EKM EKLA, f 180, m 67: 1, l. 1/1)

Samas on esimese kirja fookus luuletamisel kui kunstil ning ühistel töödel: Ivo Iliste uue, 1957. aastal asutatud kultuuri ja kirjanduse ajakirja Mana toimetusest on esitanud Underile soovi tõlkida tuntud modernistliku läti luuletaja Karl Čaksi värsse. Ivask pakub Underile abi: Astrid Ivask tõlgiks luuletused läti keelest saksakeelseteks proosaluuletusteks, mille põhjal Under saaks tekste eestindada. Tõlked olid mõeldud Mana teise numbrisse aastal 1958. Kohe kirjavahetuse alguses põimub sisse ka väike intriig, sest Čaksi luuletusi on tõlkinud ka Mana peatoimetaja Ivar Grünthal, kes soovib kinnistada oma eesõigust. Ivaskile see tõlge ei meeldi: ta avaldab arvamust, et Grünthalil puudub “naiselik” aisting vormi originaalsusest ning et ta on tõlkinud Čaksi liiga jõuliselt. Veel on juttu Manas nr 1 ilmuvatest Underi luuletustest ja Manale nr 2 saadetud Ivaski artiklist nende luuletuste kohta, mis nihkus omakorda Manasse nr 3.⁸

Kirjades väljendab Ivask oma vanema kolleegi suhtes austust: Underi 75. juubeli aktuse künnisel märtsis 1957 võrdleb Ivask Underi loomingut Sibeliuse “Finlandiaga” (19. III 1958), kiidab Underi avarat tõlkeandi (3. III 1958) ning loodab, et Underi erinevatest keeltest tõlgitud tekstid saaks kokku korjata kogumikku. Kirjas Ivaskile mainib Under, et ilmus tema luulekogu “Südamik” ning et ta veel töötab oma “Kogutud luuletuste” kallal (Under 1957, 1958). Ivask tutvustab Underit ajakirjas Books Abroad (Ivask 1958b).

Juba kirjavahetuse esimesel aastal (1957) võtavad mõlemad partnerid sõna väliseesti kultuuris kujunevate hoiakute kohta suhetes kodumaa ja sealse kultuuriga. Kirjades tõstatub väliseesti kultuuriavalikkuses kujunev konfliktne teema kodumaal kirjutatud ja tõlgitud luule esitamise ja avaldamise üle väljaspool Eestit, mille kohta on väliseesti ajakirjanduses sõna võetud juba mitmel häälel (vt Kirss 2016). Samas on need võimendanud kultuuritegelaste lahk-arvamusi. Ivar kirjutab Mariele, et Betti Alveri Puškini “Onegini” tõlge, mis ilmus Loomingus, võiks ilmuda Tulimullas “kuid Kangro neid Tulimulda vist ei paneks” (23. XIII 1957). Samal teemal on ka Ivaski kiri Underile (5. I 1958), mis osutab, et Eesti Kirjanike Kooperatiivi kirjastuse antoloogia “Eesti lüürika” (Mägi 1958) “on kavandatud Suitsu ja Visnapuu triumfiks” (*ibid.*).

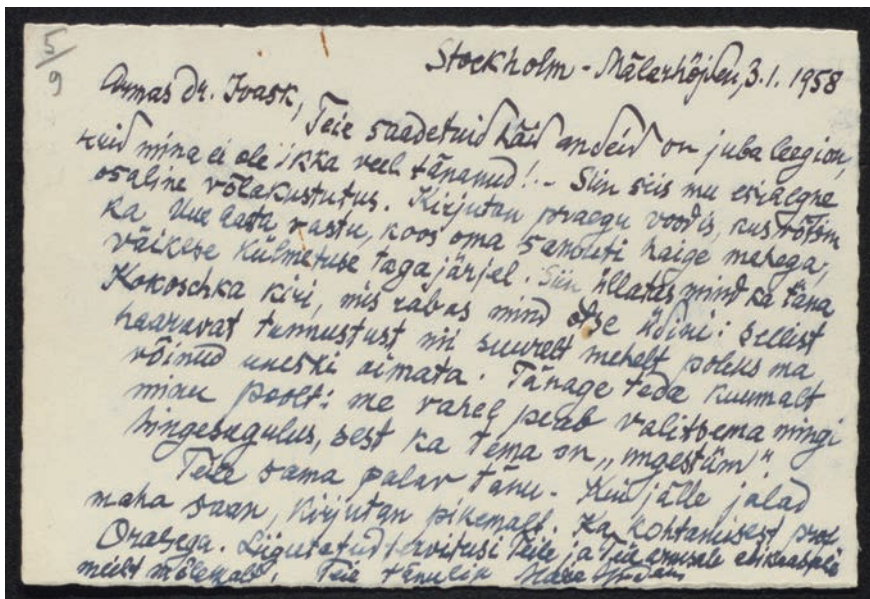
1958. aasta kevadel muutub Ivaski ja Underi kirjavahetuse teemaks kasvav rahulolematuse ajakirjaga Mana. Marie Under Ivaskile: “Mana ei meeldinud ka meile uue ajakirja pealkirjana. Kirjutasime sellest kohe dr. Grünthalile, selgitades, et Mana tähendab ju surnute riiki – nii esineb see ka Wilde äsja kodumaal ilmunud kirjavahetuses. Teiseks tähendab manamine kirumist, siunamist. Noh, seda kavatsevad ju mõnel autoril seal ka, nii et ses suhtes peab pealkiri

vähemalt paika.” (5. V 1958). Olgu lisatud, et kriitikat uue kultuuriajakirja nime aadressil on esile toonud ka Sirje Kiin kirjavahetuse esmatutvustuses Loomingus (Kiin 2004), kuid meie analüüs näitab, et edaspidises suhtluses mõlema vastuseis Manale vaibub ning eriti Ivaskist kujuneb ajakirja sage kaastööline.

Huvitav on jälgida, kuidas Underi ja Ivaski kirjavahetusest kujuneb justkui luulekeele ja tõlkimise ühine töötuba, kus arutatakse sõnastusi ja riime, viimistletakse värsside meetrikat jne. Juba 1957 sügisel pakub Ivask omapoolset kreatiivset projekti, saates Underile oma varem kirjutatud saksakeelsed luuletused (24. XI 1957). Under lubab, et ta hakkab neid ise tõlkima: niisiis on Underi ja Ivaski meistri ja õpipoisi rollist kujunenud põlvkonnavahesid ületava kahe pariteetse luuletaja dialoog.

Kirjavahetuse esimesel aastal arutlevad kirjapartnerid ka oma laiemate kunstiliste eelistuste üle seoses maalikunstnik Oskar Kokoschka planeeritud Minneapolisise visiidiga ning Underi kogutud luuletuste frontispissiga Kokoschkalt. Frontispissi joonis saabus 7. märtsil 1958, seega jõudis see vaid mõnedesse ladumisel olevatest Underi “Kogutud luuletuste” (1958) eksemplaridest. Selle fakti nentimisega kaasneb väike tundevirvendus mõlemalt poolt.

Arutletakse nende luuletajate üle (näiteks Rainer Maria Rilke ja Ossip Mandelstam), keda mõlemad austavad, ning ka Boris Pasternaki üle, kelle romaan “Doktor Živago” Nõukogude Liidust salaja välja toimetati ja avaldati 1957. aastal Itaalias ja keda juba järgmisel aastal pärjati Stockholmis väljantava Nobeli kirjanduspreemiaga.

Illustratsioon 2. Marie Under 3. jaanuaril 1958 Ivar Ivaskile. EKM EKLA, f 180, m 45: 1, l. 5/9.

Kirjavahetuse alguses ühtivad Underi ja Ivaski arvamused ka suhtumises Ilmar Laabanisse: nad peavad Laabani poolt kirjutatud ülevaadet uuemast saksa kirjandusest⁹ kohtlaseks ja pealispindseks ega tunnista ka sürrealismi ja sellele eelnenud dada liikumist. Under peab sellist luulet isegi "hullumeelseks". "Kunst on nagu puu, mis kasvab ma pääl valguses, kuid juurdub eluandvas allmaa pimeduses," kirjutab Ivask Underile (24. XI 1957). Ivaski arvates jõustub selline organistsitlik metafoor kogu noorema luule kohta: tänapäeva luule olevat "tihti nagu üleskistud juurestiku imetlemine". Samas kirjas esitab ta küsimuse Mana ähvardava mõju aadressil: "Kas võtab see maagiline-sürrealistlik sügavpsühholoogiline tava üle meie kirjanduse? Kas ongi see Mana ja selle toimetustliikmete sihiks?" Ja veel: "tänapäeva kirjanduse inimlik temperatuur on usside ja kalade oma, s.o kõik on konstruit, isegi maalikunst ja romaan" (18. I 1958). Ivask Ivar tahab elada "kristlikult hingestatud Euroopas", kus tema arust valitseb veel soojaverelisus (saksa k *Warmblütigkeit*).

Niisiis oli Marie Underi ja Ivar Ivaski kirjavahetuse esimene, 1957. aasta viljakas, sisaldades mõttevahetusi nii oma loominguga ja tõlgete kui ka eesti ja tõlkekirjanduse laiema avaldamise kohta. Nende mõttevahetus ulatus üle sõnakunsti piiride ka kujutava kunstini, siin oli aktiivsem pool Ivask omaenda kunstilise tegevusega. 1. ja 2. veebruaril 1958 on Ivask kutsutud Kesk-Lääne Eesti Noorte Koondise (KLENKI) päevadele (seal kogeb ta vaimustust "uue" luule vastu, mida ta ise oli seni eitanud). Detsembri lõpus (kiri 29. XII 1957) kirjutab Ivask Underile justkui aastakokkuvõtte, mis tal parasjagu käsil on: eessõna Uku Masingu luulekogule "Neemed vihmade lahte", ülevaade leedu luulest ajalehele Vaba Eesti, artikkel Radauskasest (kõik lisaks korralisele õppetööle ülikoolis). Sagenevad Ivaski tutvustavad artiklid eesti luuletajate kohta Books Abroadis.

Kirjavahetuse algusaastad näitavad, kuidas Underi ja Ivaski mõttevahetus avanes juba esimestes kirjadest mõlemat kirjutajat köitvatele kirjanduslike teemadele. Sirje Kiin on rõhutanud, et kolmekümneaastane Ivask oli aktiivsem ja inspireerivam pool, pakkudes Underile vaimset ergutust: "Ivask hakkab juba esimestest kirjadest Underile n-ö ette söötma kõikvõimalikke põnevaid kirjandusteoseid ja kirjanikunimesid, keda ta võiks tõlkida, keda lugeda, kellest vaimustuda ja vaimutoitu ammutada" (Kiin 2004: 1862; 2009: 544). Kuid jälgides Ivaski bibliograafiat näeme, et kirjadest Underiga läbiarutatud teemad on nii mõnelgi korral jõudnud ka Ivaski enda kirjutistesse, näiteks artiklitesse Aleksandrs Čaksi ja Henrikas Radauskase luulest (Ivask 1958a, 1959), mis tõendab Underiga peetud mõttevahetuste mõju ka Ivaskile.

Uurides kirjavahetust lähilugemise meetodil, tõusid esile teatud teemad, kuid tajutavad on ka nende suhte tõusu- ja mõõnaperioodid ning kerkis küsimus kirjavahetuse sisemisest dünaamikast. Selle selgitamiseks tegime esimese katse rakendada kultuurilooliste kirjavahetuste uurimisel arvutuslikke meetodeid,

mille aluseks on kirjavahetuse käsitlemine keelelise andmekoguna. Järgnevalt keskendume esmastele tulemustele, mida andis Underi ja Ivaski kirjjade uurimine keeleliselt märgendatud tekstikorpuse kaudu.

II Kirjavahetuse korpuseanalüüs

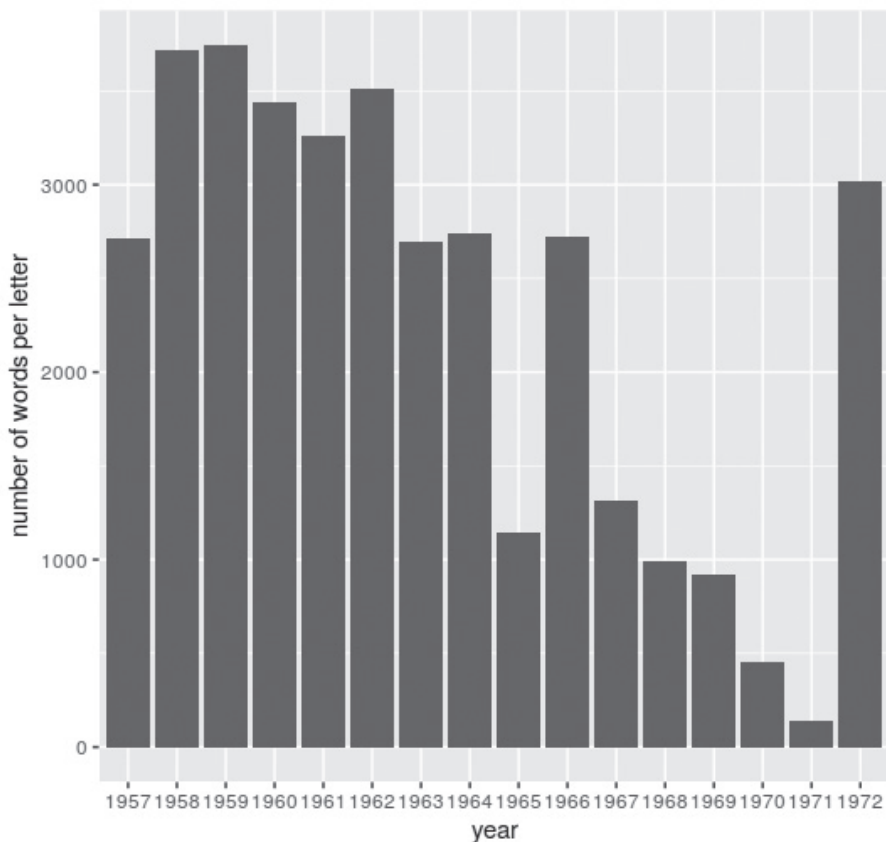
Marie Underi ja Ivar Ivaski kirjavahetuse temaatika ja dünaamika uurimiseks keelelise andmekogu alusel valmis morfoloogiliselt märgendatud tekstikorpuse. Korpuse loomisel oli esmane ülesanne kirjjade kui käsikirjaliste arhiiviallikate sisestamine arvutisse ja järjestamine kiri–vastus kujule.¹⁰ Selliselt valmis hästi töödeldav uus andmekogu, mis võimaldab rakendada mitmesuguseid digihumanitaaria, s.t arvutianalüüsi meetodeid, näiteks on täpsemini võimalik viisakult välja tuua kirjavahetuse sõnasagedused, dünaamika ja kirjavahetust tervikuna läbivad temaatilised jõujooned. Kuna diasporaakirjanike (pagulaste) kirjavahetusi ei ole tekstikorpuse analüüsi kaudu varem uuritud ja tegu on esimese katsega n-ö arvutuslikku lähenemist rakendada, seadsimegi eesmärgiks selgitada kõigepealt kirjavahetust tervikuna läbivad teemad. Kirjavahetuse korpuse valmis 2022. aasta jaanuaris Marin Laagi koostöös Kadri Videri, Neeme Kahuski ja Eesti Keeleressursside Keskusega. Uue korpuse loomisel toetuti Johannes Semperi ja Johannes Barbaruse kirjavahetuse korpuse loomise kogemusele (vt Laak & Veski et al. 2019). Arvutianalüüsi meetodite katsetamiseks liitus töörühmaga 2022. aasta lõpul Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur Mari Sarv, kes rakendas kirjavahetuse teemaanalüüsil (ingl *topic modelling*) R-i ja Stylot. Siinse uuringu aluseks on korpuses esinevate top-sõnade loendi alusel valminud sõnade sagedusanalüüs ja käesolevas artiklis teemegi katset arvutusliku analüüsi tulemusi interpreteerida.¹¹

Kirjade sõnavara ja stiili uurimisel joonistus välja üks omapärasid: kirjavahe- tuses osalesid (otseselt või kaudselt) peale Marie Underi ja Ivar Ivaski ka nende mõlema abikaasad – Artur Adson ja Astrid Ivask. Tinglikult võibki seda kirjavahe- tust kujutada omapärase mikrovõrgustikuna, mis võimaldaks jälgida näiteks kõi- kide kirjavahetuses osalevate autorite sõnavara, retoorika ja stiili erinevusi ning sõnumite teemade varieerumist sõltuvalt autorist. Underi ja Ivaski kirjavahetuse korpuseanalüüsi kaudu avanevad eesti pagulaskirjanduse probleemid ka laiemalt.

Dünaamika

Huvitava tulemuse andis Underi ja Ivaski kirjavahetuse dünaamika analüüs kirjjade pikkuste ja kirjjade vahetamise sageduse alusel. Ilmnes kirjjade saatmise

erinevus aastate lõikes: 1) kõige tihedam oli kirjavahetus 1958–1962; alates 1963. aastast hakkab kirjade arv langema ja jõuab madalseisu 1965, nagu on näha järgmises diagrammis:

Joonis 1. Keskmine sõnade arv kirjades 1957–1972. Neeme Kahusk 2022.

Näeme, et 1960. aastate teisel poolel hakkasid kirjad üle ookeani aegamisi taas liikuma, ent varasem tihedus ei taastunud. Kirjavahetus häabus õnnitlus- ja tänukaartide saatmiseks, sest Ivask saatis, nagu öeldud, postiga Underile ka väärtuslikke raamatuid.

Kaks viimast kaarti Ivaskitele Northfieldis on Marie Under saatnud 89aastaselt aprillis ja septembris 1972. Ivar Ivaski poolt on viimane postkaart poetessi 96. sünnipäevaks 1979. aasta märtsis:

Kallis Marunder! Tuhat tervitust ja õnnitlust Teie sünnipäevaks meilt mõlemalt! Loodetavasti jõudis minu "Elukogu" juba pärale. Viibime

Astridiga Stokholmis juunikuul seoses ühe balti teadusliku konverentsiga ning tahame siis kindlasti ka Teid külastada (kui Teie tervis seda lubab).

Soovime õnne järjekordse austava stipendiumi puhul! Paul Laan rõõmustas meid äsja teatega, et Teie pole meid veel unustand. Ka meie mitte Teid ega meie omaaegset intensiivset südamlikku suhtlemist! Sõpruses

alati

Teie

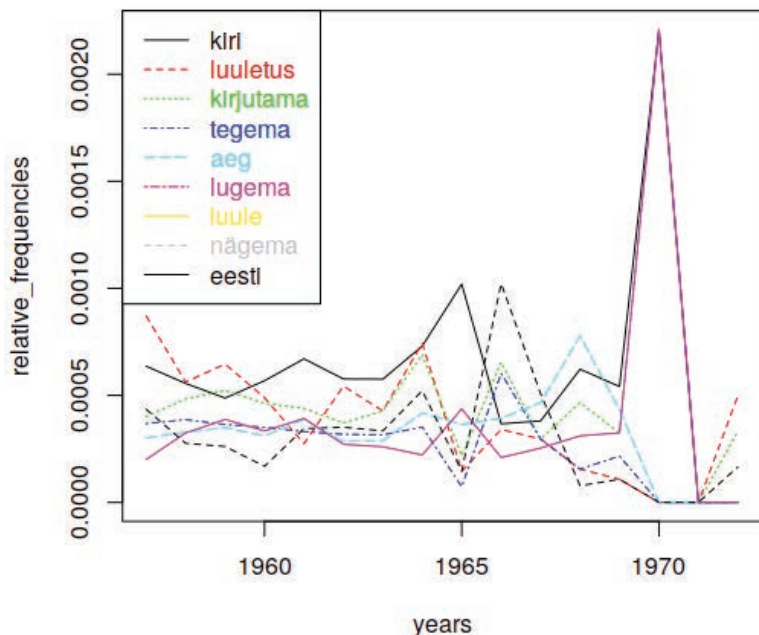
Ivaskid

Võime küsida, millest oli tingitud see peaaegu aastane katkestus nii südamlikult ja tihedalt alanud kirjavahetuses? Artiklis “Elav Under” on Ivar Ivask tagasivaatavalt nimetanud vanusevahest tingitud lahkkelisid: “Mõttevahetus ei saanud loomulikult olla pidevalt harmooniline, kuna olime mitmeti väga erinevad teineteisest. Kõigepealt vanusevahe, nelikümmend neli aastat, peaaegu poolsajand [--]. Aga sellest saime enamasti üle: Underi nooruslikult pulbitseva, uudishimutseva temperamendi ja minu vaimustuse ning austuse abil” (Ivask 1983: 63–64). Kuigi pörkeid arvamuste vahel oli tõenäoliselt mitmeid, toob Ivask aastaid hiljem peamiseks põhjuseks esteetiliste tõekspidamiste erinevused: “Tal oli raske mõista, miks mina aina enam kaldun luuletajana vabavärsi suunas, kui ma suutsin ju kirjutada nii häid luuletusi kindlas värsimõõdus lõppriimidega!” (*ibid.*: 64). Sügavamad lahkkelid olid tekkinud aga usulistest küsimustes (Kiin 2009: 549).

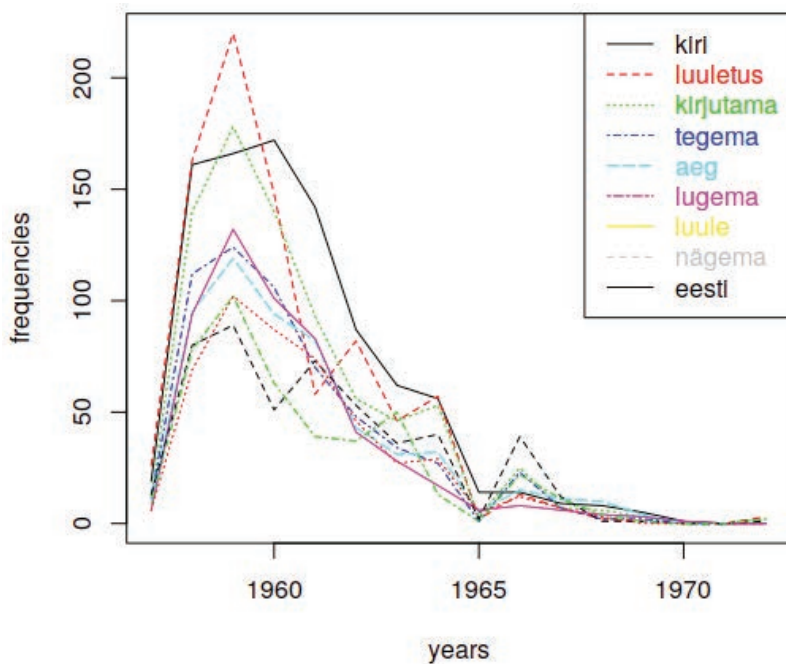
Sõnade sagedusanalüüs

Kirjavahetuse korpus võimaldas läbi viia teemaanalüüsi (ingl *topic modelling*), mille aluseks oli sõnade sagedused ja sõnade koosesinemise mustrid. Analüüsi sisuliseks üksuseks valisime ühe kirja (*vs.* lause või lõik), mida põhjendas kirjade ülesehituse sümmeetrilisus ja sisemine dialoogilisus: iga kirjas esitatud küsimus või teema leidis vastuse ja/või edasiarenduse. Sõnade sagedusanalüüs tõi esile sõnade “kiri”, “luuletus”, “kirjutama”, “tegema”, “aeg”, “lugema”, “nägema”, “luule” ja “eesti” ümber moodustuvad teemad. Kogu kirjade korpust võikski kujutada kui mustrit või kudet, mida läbivad samaaegselt üheksa temaatilist lõime, nagu näha järgmisel diagrammil.

Jälgides kirjade arvu ja pikkust ajateljel näeme, et sõnade sagedustest tekivad temaatilised lõimed ei ole jaotunud kogu kirjavahetuse lõikes ühtlaselt. Ilmnes, et kui kirjavahetuse alguses 1950./1960. aastate alguses on teemasid palju, siis selle häábudes 1960. aastate lõpust alates tõusevad esile vaid sõnad “lugema” ja “kirjutama”, s.t kirjad on kätte saadud ja tänatakse saatjat.

Joonis 2. Teemasõnade suhteline sagedus kirja kõigi sõnade suhtes (ehk eenduvus) kirjades 1957–1972: sõnade “kiri” ja “lugema” esiletõus kirjavahetuse viimastel aastatel. Neeme Kahusk 2022.

Joonis 3. Teemasõnade absoluutsagedus sõnade keskmise arvu suhtes kirjades 1957–1972 (vrd joonis 1): Sõna “luuletus” esiletõus kirjavahetuse kõrgajal. Neeme Kahusk 2022.

Kuivõrd tegu on esmauurimusega, mida on tehtud esialgu vaid masinloetava, aga veel lemmatiseerimata ja märgendamata korpuse alusel, on analüüs läbi viidud autoreid eristamata ja tulemused kehtivadki seega kogu korpuse kohta. Võimalik, et autorite eristamisel hakkaksid ka eri teemad Ivaski ja Underi järgi diferentseeruma. Võib oletada, et Ivask räägib eesti keelest ja luuletamisest rohkem, sest enne Underiga kohtumist oli Ivask luuletusi kirjutanud ainult saksa keeles.¹² Pärast tutvumist Underiga 1957. aasta suvel ja suvepuhkust Soomes teeb ta valiku eesti keele kasuks ja temast saab eesti luuletaja (Laak 2018: 12; Sakova & Laak 2020).¹³ Sõnasageduste paigutumine ajateljele näitas luuletamise kui teema olulisust kirjavahetuses ja kinnitas tõdemust, et ka Marie Underi mõju Ivar Ivaskile oli erakordselt suur. Nagu öeldud ja ilmnas lähilugemisel, oli just Under see, kes peale innustava toetuse eesti keeles luuletamist jätkata, tegi juba kirjavahetuse esimestel aastatel ettepaneku tõlkida Ivaski varasemad saksakeelsed luuletused eesti keelde.

Temaatilised mustrid

Sõnasagedusloendi alusel välja tulnud Underi ja Ivaski kirjavahetuse temaatilised lõimed koondusid seitsme teemasõna ümber, nagu näitasime diagrammides. Korpusanalüüsil seadsimegi eesmärgiks kogu kirjavahetuse temaatiliste mustrite väljatoomise, kuid kirjavahetuse sedavõrd selgelt piiritletav ja kirjast kirja korduv teemadering oli üllatuseks: esikohal olid valdavalt kirjanduslikud teemad, ulatudes kaasaegsest väliseesti kirjanduselust Euroopa kultuuriruumi. Kirjavahetuse tekstikorpuse arvutusliku teemaanalüüsi tulemusi üldistades saame seitsme esindava teemasõna alusel välja tuua viis esile tõusvat teemat kirjavahetuses kui tervikus, need oleksid järgmised:

- 1) maailmakirjandus: autoritele lähedaste kirjanduslike suurkujude Goethe, Pasternaki, Rilke, Dodereri ja Radauskase looming ning läti ja leedu luule;
- 2) eesti pagulaskirjandus: ajakiri Mana ja selle peatoimetaja Ivar Grünthali tegevus ning ajakirjas ilmunud luuletused, luuletõlked ja arvustused;
- 3) luuletamine: kirjutamine, teoste valmimine, raamatute avaldamine ning muu pagulaste kirjanduselu juurde kuuluv tegevus;
- 4) tõlkimine: tihti ka vormi, poeetika ja keelelised küsimused, sh riimi ja rütmiprobleemid; tõlkimisega seondub ka korduv sõnatüvi “luule”;
- 5) igapäevaelu: mõlema autori jaoks oluliste igapäevaste tegevuste kirjeldamine (nii kirjutamine kui raamatute lugemine, vähem oldest); meeolukad on teated ilmast, looduste tärkamisest jms (eriti Ivaski poolt).

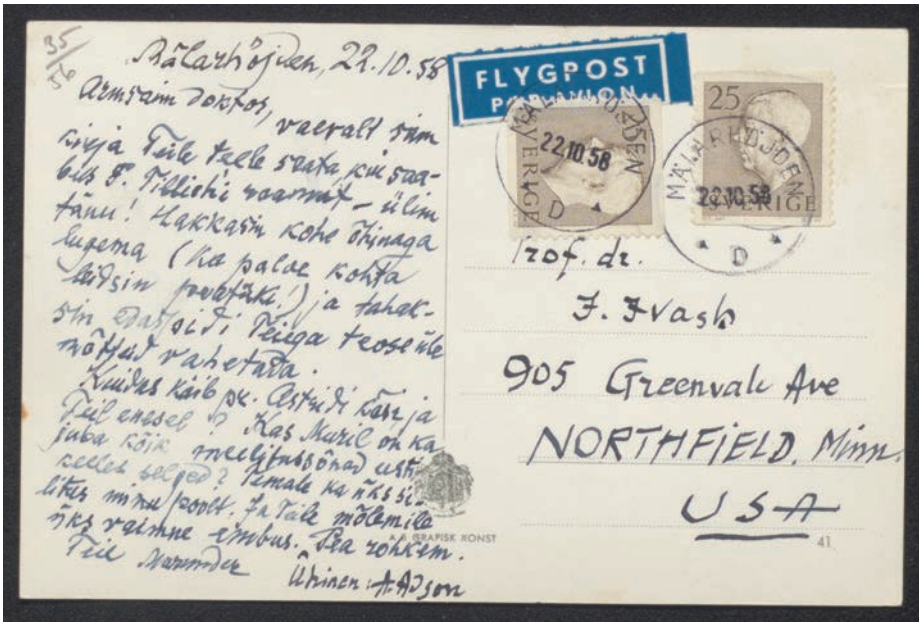
Nimetatud teemad on leitud ühe kirja kui algüksuse alusel. Võib oletada, et korpuse analüüs annab teise tulemuse ja rohkem teemasid, kui arvutuslikuks algüksuseks valida kirja üks lõik, mitte kogu kiri.

Võrreldes seda tulemust kirjadele tehtud lähianalüüsiga artikli eelmises osas, võibki üldistavalt öelda, et algusaastate kirjad juba kätkesid järgneva kirjavahetuse teemaatilisi mustreid, hoolimata teemade ja kirjade pikkuste varieerumisest.

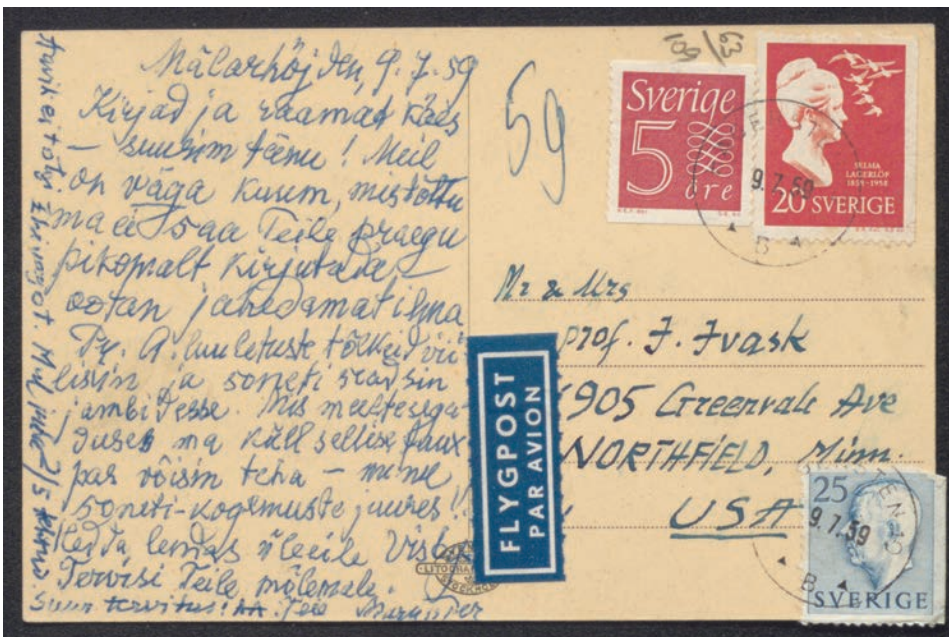
Suhtevõrgustikud

Esimene katse uurida Underi ja Ivaski kirju autorite keelekasutusel põhinevate arvutuslike meetoditega tõi välja veel ühe võimaliku uurimissuuna tulevikuks: mõlema autori suhtevõrgustikud ja lähemad kaaslased, seda nii ülemaailmse eesti diasporaa kui ka maailma kirjandusvälja kontekstis. Missuguste kirjanikega veel suhtlevad nad kirjavahetuse ajal teineteisega? Kirjavahetuse korpuse analüüsil tuleb reljeefselt esile, et Marie Under kirjutab ja käib läbi samaaegselt intensiivselt ka Ivar Grünthaliga Göteborgist, kes arstina oli ka Underi ja Adsoni perekonna nõustajaks. Teiseks suhtlesid nii Under kui Ivask kirjavahetuse ajal mõlemad Aleksis Rannitiga, vene päritolu eesti luuletaja, kirjandusteadlase ja kunstiajaloolasega Ameerikas. Nende kahe kirju ja neilt saadud teateid jagatakse omavahel, kuid võib imeks panna, et Eesti Kirjanike Kooperatiivi juhi ja ajakirja Tulimuld peatoimetaja Bernard Kangro nime kohtab kirjavahetuses harva, kuigi mõlemad käisid küllalt intensiivselt läbi ka temaga ning loominguine dialoog Kangroga oli Ivaski kujunemisel eesti luuletajaks kaalukas (vt Hollo 2020).

Oleme esialgu kõrvale jätnud Underi ja Ivaski abikaasad ja teised perekonnaliikmed. Kuid siiski tuleb nende kohalolu kirjavahetuses selgelt välja. Ivaski isiklike kirjade teemasõnades on markeeritud tihti esinevad sõnad 'Astrid' ja 'läti'. Under mainib Adsonit harvemini ('Trubaduur'), sagedamini on juttu tütar Heddast. Seega koorus kirjavahetuse korpusanalüüsist veel üks teema, mis kirjandusele keskendatud vaatluses kõrvale oleks jäänud: peale valdavalt loominguuga seotud ja kirjanduslike teemade oli selles vaimses kahekõnes kohta ka tunnetel ja igapäevasel elul, mis näitab nende võrreldavust ka perekondlike kirjavahetustega (vt Kurvet-Käosaar 2019).

Illustratsioon 3. Marie Under 22. oktoobril 1958 Ivar Ivaskile. EKM EKLA, f 180, m 45: 1, l. 35/56.

Illustratsioon 4. Marie Under 9. juuli 1959 Ivar Ivaskile. EKM EKLA, f 180, m 45: 1, l. 63/109.

Illustratsioon 5. Marie Under 20. aprillil 1962 Ivar Ivaskile. EKM EKLA, f 180, m 46: 1, l. 153/302p.

Kokkuvõtteks

Marie Underi ja Ivar Ivaski viisteist aastat kestnud kirjavahetuse temaatilist mustrit läbivad lõimetenä viis peamist teemat, mis iseloomustavad eesti diasporaa kirjanduselu ka laiemalt. Nendeks on (1) maailmakirjandus, (2) Baltimaade ja eesti kirjandus paguluses, (3) suhestumine okupeeritud kodumaa kirjandusega, (4) tõlkimine, keele ja vormiküsimused ja (5) igapäevaelu. Nimetatud viis peateemat olid esindatud ka esimeste aastate kirjades, kuid kirjavahetuse kui terviku korpusanalüüs võimaldas jälgida lisaks ka kirjavahetuse dünaamikat, kirjade saatmise sagedust ja katkestusi, kirjade keskmiste pikkuste varieerumist ja kirjade stilistilisi eripärasid sõltuvalt saatjatest.

Korpusanalüüsist tuli selgelt välja mitmekihiliste suhtlusvõrgustike osakaal Underi ja Ivaski omavahelises kirjavahetuses, näiteks isiklike kirjade vahendamine n-ö kolmandate inimestega. Mõlema kirjaniku epistolaariumi uurimine võimaldaks esile tuua isiklikke suhteid ja jõujooni ülemaailmse eesti diasporaa võrgustikus pärast Teist maailmasõda.

Kokkuvõtteks võib öelda, et Underi ja Ivaski kirjavahetuse korpuse kui keelelise andmekogu analüüs võimaldab üldistada makrotasandil tähendusi, mis saadi kirjade kui arhiividokumentide lähilugemisel ja tekstikriitilisel analüüsil

mikrotasandil. Et kirjavahetuses kõige enam kasutatud sõnadeks on “eesti” ja “luule”, ei tundu ehk sugugi üllatav. Emakeele rikkusi valitseva Underi inustav mõju Ivaskile kui luuletajale on kirjadega tõendatav. Mõttevahetuses paljudel kirjanduslikel, filosoofilistel ja isegi usulistel teemadel sõnajõulise Marie Underiga veensid teda eesti keele rikkustes ja näitasid selle väljendusvõimalusi. Samuti leidis kinnitust Ivaski roll Marie Underi hilisloomingu virgutajana. Elava loomuga Under ammutas jõudu nii Ivaskite-paari reisidest kui ka rahvusvahelisest kunstiinimeste suhtlusringkonnast, mille kaudu sai temagi kontakte mitmete maailmakirjanduse suurkujudega.

Luulesõrestik üle ookeani kahe maailmatasemel loovisiku vahel sündis vaimses kõrgepinges: intensiivses mõttevahetuses luule, luuletamise ja tõlkimise üle. Kirjavahetuse vaibumises hakkas aga aastatega üha suuremat rolli mängima kirjutajate põlvkondlik vanusevahe, mis tõi kaasa esteetilised, aga ka ideoloogilised lahkkelid, eriti okupeeritud kodumaaga suhtlemise küsimuses. Kõigest hoolimata on Underi ja Ivaski rikas dialoog üle ookeani hindamatuks allikaks nii sõnalise loomingu kui eesti diasporaa kirjandusliku tegevuse mõistmisel.

Tänu sõnad

Artikli valmimist on toetanud Eesti Kirjandusmuuseum (EKM 8-2/22/1), Euroopa Liidu Regionaaluuringu fondi kaudu Eesti-uuringute Tippkeskus (TK 145) ning Haridus- ja Teadusministeeriumi programmi “Eesti keel ja kultuur digitaalajastul” projekt “Kuidas allikastest saab kultuur” (EKKD65, EKKD126).

Kommentaariid

- ¹ Kasutame neutraalset mõistet “diasporaa (kirjandus)”, mis hõlmab mõisteid “pagulaskirjandus” ja “väliseesti kirjandus”. Esimese puhul oleks rõhuasetus Nõukogude okupatsiooni tõttu kodumaalt lahkunud poliitilistel pagulastel, teine mõiste hõlmab ka uuel asukohamaal hariduse saanud ja/või seal sündinud kirjanike teoseid.
- ² Ivar Ivaski isapoolse suguvõra päritolu kohta pikemalt artiklis “Gloaalne Ivar Ivask ja Eesti: “Tagebücher 1957–1963”” (Laak 2018).
- ³ Marie Underi ja Artur Adsoni arhiiv jõudis Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi Stockholmist 1996. aastal; Ivar Ivaski arhiiv hakkas laekuma tükikaupa tänu Sirje Oleskile mõned aastad hiljem, tervikuna jõudis see Riiast kirjandusmuuseumisse 2016. aastal: Ivar Ivaski kirjad Marie Underile – EKM EKLA, f 180, m 67–69 ning Marie Underi kirjad Ivar Ivaskile – EKM EKLA, f 180, m 45–46; f 409, m 4: 2 ja m 77: 15.
- ⁴ Artikkel on ilmunud väiksemate muudatustega ka Sirje Kiini monograafias “Marie Under. Elu, luuletaja identiteet ja teoste vastuvõtt” (Kiin 2009: 542–550).

- ⁵ Säilinud on Ivar Ivaski 56 päevikut, vt ka “Ivar Ivask. Olla need, kes me oleme. Katkeid päevikutest aastatel 1964–1992” (Olesk 2007: 11). EKM EKLA fond 409, m 27: 1 – m 54: 1.
- ⁶ Ajakirjas Tulimuld avaldatud kirjade katked koos Ivaski ettekandega “Elav Under” on ilmunud ka Keeles ja Kirjanduses (vt Ivask 1990a, 1990b).
- ⁷ Külaskäigu kuupäevana on ekslikult käibele läinud 5. september ja esimese kirja kuupäevana 18. oktoober 1957 (vt Kiin 2004, 2009).
- ⁸ Ivar Ivaski artikkel “Aleksandrs Tšaksi poem “Elu” ja selle koht läti luules” algab motoga Marie Underilt: “On lauluks pühitset kõik eksimus ja patt” (vt Ivask 1958a: 1).
- ⁹ Ilmar Laabani pikem artikkel “Paul Celan ja kaasaegne saksa luule” ilmus Mana kahes numbris (vt Laaban 1957, 1958).
- ¹⁰ Keeleliselt valmistas korpuse ette toimetaja Tiina Saluvere, kirjad sisestas arvutisse Joel Ilja.
- ¹¹ Underi ja Ivaski kirjavahetuse dünaamika diagramm sõnade arvu järgi aastate lõikes (arvestamata kaasautoreid Astride Ivaskit ja Artur Adsonit; autor: Neeme Kahusk 2022).
- ¹² Ivar Ivaski esimene algupärane luulekogu “Gespielte Erde” ei ole säilinud (vt Laak 2018; vt ka Talvet 2003: 523).
- ¹³ Pikemalt mitut keelt valdava Ivar Ivaski eesti keele valiku tagamaadest vt vt artiklist “Situating oneself within Estonian language and world literature. Ivar Ivask’s relational ways of self-understanding” (Sakova & Laak 2020).

Allikad

Ivask, Ivar ja Astrid 307 kirja Marie Underile ja Artur Adsonile 16.10.1957–03.1979, d-ta. EKM EKLA, fond 180, m 67–69.

Ivask, Ivar. Päevikud [1964]–1992. EKM EKLA f 409, m 27–54: 1.

Under, Marie ja Adson, Artur 246 kirja Ivar ja Astrid Ivaskile 18.11.1957–17.09.1972, d-ta. EKM EKLA, f 180, m 45–46.

Under, Marie ja Adson, Artur üks kiri Ivar Ivaskile 15.07.1969. EKM EKLA, f 409, m 4: 2.

Under, Marie kuus kirja Ivar Ivaskile 25.08.1963–03.08.1966. EKM EKLA, f 409, m 77: 15.

Kirjandus

Anderson, Benedict 1991 [1983]. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York: Verso.

Annuk, Eve 2021. "Kurbtus on sedakorda minu osa..." Elisabeth Aspe (1860–1927) kirjad Elise Aunile (1863–1932). – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 3, lk 134–147.

Chartier, Roger & Boureau, Alain & Dauphin, Cécile 1991. *La Correspondance. Les usages de la lettre au XIX siècle*. Paris: Librairie Arthème Fayard.

Hollo, Maarja 2020. Valgete ööde peegeldus. Ivar Ivaski ja Bernard Kangro dialoog kirjades. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 3, lk 120–139.

Iher, Leili 2011. *Gustav Suitsu jälil. Fakte ja mõtisklusi*. Tallinn: Varrak.

Ivask, Ivar 1958a. Aleksandrs Tšaksi poem "Elu" ja selle koht läti luules. – *Mana* 3, lk 1–5.

Ivask, Ivar 1958b. And the Flesh Became Word – A Note on Marie Under. – *Books Abroad* 2, lk 128–129.

Ivask, Ivar 1959. Kaasaegne leedu luuletaja Henrikas Radauskas. – *Mana* 1, lk 3–8.

Ivask, Ivar 1983. Elav Under. – *Tulimuld* 2, lk 58–69.

Ivask, Ivar 1984. Marie Underi kirju. – *Tulimuld* 1–3, lk 38–41, 86–91, 136–140.

Ivask, Ivar 1990a. Elav Under. – *Keel ja Kirjandus* 6, lk 341–347.

Ivar Ivask 1990b. Marie Underi kirju. – *Keel ja Kirjandus* 7, lk 422–429.

Kronberg, Janika 2003. Nüüd tuuled magavad rohus. – Hinrikus, Rutt & Kronberg, Janika & Olesk, Sirje & Tepandi, Tio (koost). *Marie Under*. [1883–1980.] Tartu: Ilmamaa, lk 165–173.

Kiin, Sirje 2004. Marie Under ja Ivar Ivask. – *Looming* 12, lk 1860–1866

Kiin, Sirje 2009. *Marie Under. Elu, luuletaja identiteet ja teoste vastuvõtt*. Tallinn: Tänapäev.

Kirss, Tiina 2016. Suhtlejad ja võitlejad. Eestluse tuleviku problemaatika 1976. aasta Pocono seminari näitel. – Kurvet-Käosaar, Leena & Laak, Marin (toim). *Adressaadi dünaamika, kirjanduse pingeväljad*. *Studia litteraria Estonica* 18. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kirss, Tiina Ann 2018. Kaks idealisti. Leeni Ploompuu ja Eduard Hubeli kirjavahetus 1906–1908. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 2, lk 107–118.

Kirss, Tiina Ann 2020. Vaba mõtte ja võrdvärsuse tee: sissevaade Lui Oleski ja Minni Kurs-Oleski kirjavahetusse. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 2, lk 128–139.

Kirss, Tiina Ann & Sakova, Aija 2022. Ilmar Laabani (luule)dialoog Paul Celani ja Nelly Sachsiga. – *Methis*. *Studia humaniora Estonica* 23 (29), lk 2–69 (DOI:10.7592/methis.v23i29.19031).

- Kurvet-Käosaar, Leena 2019. Tracing Emotional Bonds in Family Letters: A Pursuit of an Epistolary Melody. – Douglas, Kate & Barnwell, Ashley (toim). *Research Methodologies for Auto/biography Studies*. Routledge Auto/Biography Studies I. Routledge, lk 83–89 (DOI:10.4324/9780429288432-11).
- Laaban, Ilmar 1957. Paul Celan ja kaasaegne saksa luule. – *Mana* 1, lk 11–13.
- Laaban, Ilmar 1958. Paul Celan ja kaasaegne saksa luule. – *Mana* 2, lk 34–36.
- Laak, Marin 2018. Globaalne Ivar Ivask ja Eesti: “Tagebücher 1957–1963”. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 4, lk 118–136.
- Laak & Veskis *et al.* 2019 = Laak, Marin & Veskis, Kaarel & Gerassimenko, Olga & Kahusk, Neeme & Vider, Kadri 2019. Digidokumendist tekstikorpuseks: Semperi ja Barbaruse kirjavahetuse töötlemine masinanalüüsitavaks päringusüsteemis KORP [=Turning from digital document to text corpus: Conversion of correspondence between Semper and Barbarus to a machine-readable unit in KORP]. – *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri = Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 10 (2), lk 25–44 (DOI: 10.12697/jeful.2019.10.2.02).
- Lender, Henno (koost) 2007a. *Jakob Hurda perekonna kirjavahetus aastail 1866–1917*. Esimene köide, 1866–1896. Eessõna Rudolf Põldmäe. Tartu: Ilmamaa.
- Lender, Henno (koost) 2007b. *Jakob Hurda perekonna kirjavahetus aastail 1866–1917*. Teine köide, 1897–1917. Tartu: Ilmamaa.
- Mägi, Arvo (koostaja) 1958. *Eesti lüürika. Valimik Kr. J. Petersonist tänapäevani*. 1. kd. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Ojamaa, Triinu 2022a. Pagulase suhtlusvõrgustiku kujunemisest lähikondsetega. Ilmar Laabani juhtum. – *Methis*. *Studia humaniora Estonica* 23 (29), lk 70–91 (DOI:10.7592/methis.v23i29.19032).
- Ojamaa, Triinu 2022b. Ilmar Laaban kui pagulane pagulaste seas: Rollid ja kuvand. – *Akadeemia* 11, lk 1953–1979.
- Ojamaa, Triinu [ilmumas]. The Process of Becoming a War Refugee: The Case of a Finnish Boy. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*.
- Olesk, Sirje (koost) 2007. Ivar Ivask. *Olla need, kes me oleme. Katkeid päevikutest aastatel 1964–1992*. Valinud, kommenteerinud ja eessõna kirjutanud Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Richter, Antje 2013. *Letters and Epistolary Culture in Early Medieval China*. Washington: University of Washington Press.
- Sakova, Aija & Laak, Marin 2020. Situating oneself within Estonian language and world literature. Ivar Ivask’s relational ways of self-understanding. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 79, lk 71–90 (DOI:10.7592/FEJF2020.79.sakova_laak).
- Stanley, Liz 2004. The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences. – *Auto/Biography* 12, lk 201–235 (DOI:10.1191/0967550704ab014oa).

Stanley, Liz 2016. Introduction. – Stanley, Liz (toim). *Documents of Life Revisited: Narrative and Biographical Methodology for a 21st Century Critical Humanism*. [London]: Routledge, lk 3–19.

Talvet, Jüri 1997. Ivar Ivask eesti ja maailma luules. – *Keel ja Kirjandus* 12, lk 793–796.

Talvet, Jüri 2003. Ivar Ivask kirjanduse tundjana. – Talvet, Jüri (koost) *Ivar Ivask, Tähtede tähendust tunda*. Tartu: Ilmamaa, lk 523–535,

Tarvas, Mari 1997. *Ivar Ivask als Vermittler zwischen den Kulturen. Am Beispiel seiner Auseinandersetzung mit der Österreichischen Literatur*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie eingereicht an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien.

Tarvas, Mari 2006a. Ivar Ivaski tee Rõngust suure maailma: kodu on keeles ja luules. – Tarvas, Mari (koost). *Ivar Ivaski personaalbibliograafia*. Tallinn: Keel ja Kirjandus, lk 7–50.

Tarvas, Mari 2006b. *Ivar Ivaski personaalbibliograafia*. Keele ja Kirjanduse raamatusari nr 5. Tallinn: Keel ja Kirjandus.

Under, Marie 1957. *Südamik*. Valik luuletusi ja ballaade 1917–1957. Saatesõna Aleksis Rannit. New York: Ülemaailmne Eesti Kirjanduse Selts; Stockholm: Vaba Eesti.

Under, Marie 1958. *Kogutud luuletused*. Saateessee kirjutas Ants Oras. Stockholm: Vaba Eesti.

Velliste, Anne (koost) 2017. *Sajandi eesti perekond. Kirju Oskar Öpiku arhiivist*. [Viimsi]: Aade.

Summary

Frameworks of poetry crossing the ocean: Toward a thematic analysis of the correspondence of Marie Under and Ivar Ivask

Marin Laak

Senior Research Fellow
Cultural History Archives, Estonian Literary Museum
marin.laak@kirmus.ee

Tiina Ann Kirss

Senior Research Fellow
Cultural History Archives, Estonian Literary Museum
tiina.kirss@ut.ee

Keywords: diaspora, epistolary culture, exile literature, Ivar Ivask, letters, Marie Under, text corpora, topic modelling

This article proposes to discuss the voluminous literary correspondence of the Estonian poets Marie Under (1883–1980) and Ivar Ivask (1927–1992), with a focus on its first year, 1957–1958. The whole correspondence comprises 550 letters, with an average length of 4000 (later 3000) words; it is held in the Cultural History Archive of the Estonian Literary Museum in Tartu. Both Under and Ivask had been war refugees, with Under and her husband, poet Artur Adson, finding an exile home near Stockholm, Sweden; Ivask and his wife Astride, a well-known Latvian poet emigrated to America after some years spent in DP camps in Germany. Marie Under was already a renowned poet during the Siuru movement in the Estonian Republic, and became a symbol during the Second World War, continuing to publish and hold a large reading audience in exile. In addition to her own poetry, she was a versatile translator of poetry from several languages into Estonian. Ivask, two generations younger than Under, had begun writing in Germany, but continued to search for his linguistic and cultural identity for some time: his mother tongue was Latvian, and the language of his father was Estonian; German was spoken at home. At length and around the time of the beginning of his correspondence with Under, he decided that Estonian would be his poetic language. Since coming to the United States, Ivask completed a PhD in comparative literature and established himself as a scholar and critic in Germanic Studies. He became associated with the publication *Books Abroad*, later renamed under his editorship as *World Literature Today*. Under's and Ivask's letters are rife with exchanges about core values in poetry, art and world-view, stylistics and poetics, as well as practicalities of publication.

After a brief introduction to theoretical approaches to the analysis of letters and correspondences, the article turns to a topical close reading of the letters from Under and Ivask's first year: main foci included translations of the poetry of Karl Čaks, translation priorities, discussion of the aims and planned trajectory of a new cultural journal in Estonian named *Mana* (to which both contributed), perspectives on Ivask's debut as a young poet, the future of Baltic literatures abroad, and the cultural politics in the exile communities over what attitude to take toward literary production from the homeland.

The second part of the article applies methods of digital humanities toward an extensive study of the Under-Ivask correspondence as a linguistic dataset, aiming to arrive at a thematic analysis of the text as a whole. The methods enable the identification of key words, word frequencies and thematic clusters, while making the whole corpus digitally accessible to the scholarly reader. The article concludes with proposals for a further study of the Under-Ivask correspondence, using the methods of digital humanities.

Marin Laak (PhD) on Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur. Ta on avaldanud palju publikatsioone diasporaakirjandusest ja -kultuurist. Tema praegune uurimishuvi keskendub seotusele kodumaaga, tuginedes Teise maailmasõja aegsele eestlaste pagulusühiskonnale Rootsis, USA-s ja Austraalias. Ta on ajakirja *Methis* peatoimetaja.

Marin Laak (PhD in Estonian literature) is a Senior Researcher at the Cultural History Archives of the Estonian Literary Museum. She has published extensively on issues of the Estonian diaspora literature and culture. Her current research focuses on relatedness to the homeland, based on the Estonian WWII exile society in Sweden, USA, and Australia. She is the editor-in-chief of the journal *Methis: Studia humaniora Estonica*.

marin.laak@kirmus.ee

Tiina Ann Kirss (PhD) on Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur. Tema uurimisvaldkonnad on romaanikirjaniku ja poeedi Jaan Krossi looming, kirjavahetused, elulood, eesti läänediasporaa mälestus kodumaast ja Teisest maailmasõjast, traumateooria ja soouuringud. Ta on "Eesti elulugude" (2018) 4. köite kaastoimetaja ja mitme eelpool loetletud teemasid käsitleva artikli autor. Ta on tõlkinud inglise keelde ja avaldanud valimiku 25 eluloost raamatust "Estonian Life Stories" 1–3, pealkirja all "Estonian Life Stories" (2009).

Tiina Ann Kirss (PhD in Comparative Literature) is a Senior Researcher at the Cultural History Archives of the Estonian Literary Museum. Her research interests include the oeuvre of novelist and poet Jaan Kross, correspondences, life stories, the Estonian western diaspora's memory of the homeland and World War II, trauma theory, and gender studies. She is a co-editor of volume 4 of *Estonian Life Stories* (2018) and an author of a range of articles on the topics listed above. She has translated into English and published a one-volume selection of 25 life stories from Estonian Life Stories 1–3, under the title *Estonian Life Stories* (2009).

tiina.kirss@ut.ee

Kirjanik Valev Uibopuu perekondlik kirjavahetus eksiilis: ühise kirjade ruumi loomine distantsti lühendamise abil

Anna Hukka

Helsingi ülikooli ajaloo ja kultuuripärandi doktorant
annaelisa.hukka@gmail.com

Teesid: Artiklis käsitletakse kirjanik Valev Uibopuu (1913–1997) perekondlikus kirjavahetuses ilmnevaid distantsti ületamise viise. Artiklis püütakse leida vastust küsimusele, kuidas kirjades on võimalik ületada – või vähemalt lühendada – füüsilist ja temporaalset distantsti ning samas luua ühine kirjade kommunikatsiooni ruum. Vaatluse all on Uibopuu kirjavahetus oma esimese abikaasa, ajakirjaniku-kirjaniku Tuuli Reijoneniga, mis algas pärast paari tutvumist aastal 1943, ning kirjavahetus Uibopuu Eestisse jäänud perega, mis algas aastal 1953. Artiklis analüüsitakse kirju hermeneutilise lugemisviisi abil ja lähenetakse kirjavahetusele nagu kommunikatiivsele ruumile, milles on võimalik ületada temporaalne ja füüsiline distantst erinevatel tekstuaalsetel viisidel. Uibopuu perekondlikus kirjavahetuses ületati saatja ja adressaadi vaheline distantst ennekõike ühise kommunikatsiooni hetke ning hingelise ja kehalise osaduse tunde loomise abil, nagu ka oma paiga väljendamise ning endise kodu mäletamise abil. Nende distantsti väljendamise ja ületamise viisidega loodi ühist kommunikatiivset, sotsiaalset ja transnatsionaalset ruumi.

Märksõnad: distantst, pagulus, perekondlik kirjavahetus, Teine maailmasõda, Valev Uibopuu

Siin näeb juba välja nagu sügis – taevas hall ja vahtrad nagu kollased küünlad. Järv on udus, puud tilguvad. Olen lugenud rootsi keeles, mu pea valutab, hammas ka ja ma olen tujutu. Ma ei ole saanud teha tegelikult midagi, sest on kitsas ja ei ole rahu. Ma pean kindlasti saama oma ruumi, muidu ei suuda ma teha midagi. Ainult öösel saan ma keskenduda oma mõtetele, siis kui teised magavad ja puhkan oma voodis. Tulen siis salaja käima Helsingis ja viibin Lapinlahdenkatu armsas pesas. Mulle meeldib olla seal tihti köögis, istun karel sohval ja hoolitsen selle eest, et valge kell seina peal oleks tõmmatud. [...] Olen unistanud juba sellest hetkest, kui tulen Helsingi jaamalt, sõidan number kuus trammiga lõppeatusse

ning jalutan koju. Kui sa ei ole kodus, istun kiiketoolis ja arutlen maailma asju nii kaua, et sa tuled. Tunnen ära lifti vibratsiooni, su kingade kolinat, võtmete kimbu kõlinat – olen kuulnud neid nii mitu korda varem.
(V. Uibopuu 11.10.1944 T. Reijonenile, SKS KIA 1387: 1: 9)¹

Valev Uibopuu (1913–1997) kirjutas eeltoodud kirja oma uuele abikaasale, soomlanna Tuuli Reijonenile, pärast paari Rootsi põgenikelaagris veedetud nädalat. Enne Rootsisse sõitmist oli ta jõudnud olla umbes aasta Soomes, kuhu oli põgenenud Saksa poolt okupeeritud Eestist juba sügisel 1943. Neutraalsesse Rootsisse siirdus ta kiiresti pärast Nõukogude Liidu ja Soome vaherahu lepingu sõlmimist septembris 1944. Rootsis elas ta peaaegu kümme aastat Stockholmi ümbruses, kust kolis aastal 1954 Lundi. Seal elas ta oma elu lõpuni. Valev Uibopuu tuntakse ennekõike kirjanikuna, aga ta lõi paguluses karjääri ka ajakirjanikuna (Välis-Eesti), kirjastajana (Eesti Kirjanike Kooperatiiv) ning õppejõu ja keeleuurijana (Lundi ülikool). Suurem osa tema ilukirjanduslikust loometööst on pärit just pagulusperioodilt, mille jooksul avaldati kokku seitse tema romaani ja viis novellikogu.

Kirjavahetusest sai Teise maailmasõja eest põgenenud eesti pagulaste väga tähtis kommunikatsioonivorm ning see oli ka kõige levinum suhtlusviis ekssiilis elanute ja kodumaale jäänute vahel.² Ka Uibopuul tekkis lai ja aktiivne kirjavahetus kodumaal ja mujal maailmas elanud eestlastega. Tema säilinud kirjavahetus sisaldab üle kahekümne tuhande kirja rohkem kui tuhande adressaadiga. Uibopuu vahetas kirju näiteks paljude kirjanike ja kultuuritegelastega; töösajadel ja ühistel huvialadel põhinevaid kirjavahetusi ongi tal säilinud mitmeid. Kuid selles artiklis ei keskendu ma nendele, vaid pisut intiimsematele kirjasuhetele – nimelt Uibopuu perekondlikule kirjavahetusele. Vaatlen kirjasuhtlust Uibopuu Eestis elanud pereliikmetega ning tema esimese abikaasa, ajakirjaniku-kirjaniku Tuuli Reijoneniga, mis olid arvatavasti kõige tähtsamad kirjavahetused tema jaoks.

Kogu Uibopuu pere – ema Emilie, õde Maimu ja vend Juhan – jäi Eestisse, kui tema sealt põgenes. 1943. aasta lõpus oli kontakt sugulastega veel alles; siis sai Uibopuu kirja oma nõolt Eestist (V. Pärsimägi 27.12.1943 V. Uibopuule, EKM EKLA 356: 89: 1, 3/5). 1951. aastal Reijonenile kirjutatud kirjas meenutas Uibopuu, kuidas nad olid üheskoos püüdnud veel 1944. aastal saata Helsingist emale kirja. Vastust sellele nad ei olnud saanud, ja Uibopuu kartis, et kiri võis olla tekitanud emale mingit kahju. Uibopuu ei julgenudki enam pereliikmetele kirju saata (V. Uibopuu 27.10.1951 Reijonenile, SKS KIA 1387: 1: 411). Seda emale 1944. aastal kirjutatud kirja Uibopuu oma avaldamata jäänud mälestustes enam ei maini, vaid jutustab hoopis, et oli saatnud ühele koduküla tuttavale neutraalse tervituskaardi, milles tervitas ka kodurahvast (V. Uibopuu, “Minu

maa ja eluasemed” – käsikiri, EKM EKLA 356: 130: 1, 291). Olgu kiri saadetud emale või kodukandi tuttavale, vastust ei saanud ta kodumaalt igatahes pikka aega, sest raudse eesriide vahel oli karm kirjade kontroll kirjavahetust takistamas (Hinrikus 2002: 16; Raudsepp 2018: 277). Teadmatust üksteise käekäigust jätkus Uibopuude perekonnas üle kümne aasta.

Kirjavahetus Eestis elanud sugulastega algas alles mais 1956, pärast sulaaja algust, kui õde Maimu kirjutas Uibopuule (M. Lass 24.5.1956 V. Uibopuule, EKM EKLA f 356: m 70: 1, 1/1). Avanenud ühendus oli Uibopuu elu vapustav sündmus, ja ta teatas õelt saadud esimesest kirjast Reijonenile: “Mul on teatada uudis, mis on nüüd täitnud minu elu ööd ja päevad” (V. Uibopuu 9.6.1956 T. Reijonenile SKS KIA 1388: 1: 151).

Maimu esimesest kirjast algas aastakümneid kestnud kirjavahetus õe ja venna vahel, sellele järgnesid natuke hiljem kirjad ka teiste sugulastega: nõoga aastal 1956 (Vagi Pärsimägi EKM EKLA, f 356, m 26:6) ning ema (Emilie Uibopuu EKM EKLA, f 356, m 36:13) ja tädiga (Anna Pärsimägi EKM EKLA, f 356, m 26:4) aastal 1957. Lisaks oli Uibopuu kirjavahetuses ka mitme kauge- ma sugulasega, nagu näiteks venna elukaaslase (Leida Marvets, EKM EKLA, f 356, m 21: 1), õe lapse (Leiger Linnumäe, EKM EKLA, f 356, m 19: 4) ning venna lastega (Anne Protsin, EKM EKLA, f 356, m 25: 12; Heiti Roht EKM EKLA, f 356, m 29: 11). Kirjavahetus vennaga näib olevat alanud pärisnimel alles aastal 1966 (Juhan Uibopuu, EKM EKLA, f 356, m 36:19), varem oli kirju vahetatud salanimel all (V. Uibopuu 12.9.1965 T. Reijonenile, SKS KIA 1388: 1: 352; V. Uibopuu, “Minu maa ja eluasemed” – käsikiri, EKM EKLA 356: 130: 1; V. Uibopuu A. Mädarõigasele, EKM EKLA f 356, m 22: 1; A. Mädarõigas V. Uibopuule, EKM EKLA f 356, m 78: 15). Uibopuu kirjavahetus pere liikmetega jätkus tavaliselt teise osapoole surmani: kirjavahetus emaga aastani 1965, vennaga aastani 1968, tädiga aastani 1984, õega aastani 1988 ning nõoga aastani 1993. Kirjade arv vaheldus sõltuvalt adressaadist, kõige rohkem on Uibopuu olnud kontaktis just Maimuga (F 356, m 70:1; f 367, m 16: 3), kes tavaliselt edastas ka kogu perekonna ja kodukandi uudiseid; neid kirju on kokku umbes nelisada. Tädiga vahetatud kirju on üle kahesaja, nii ema kui ka nõoga kirjutatud kirju on säilinud üle 150. Vennaga pärisnimel saadetud kirju on arhiivis kolmkümmend, salanimel saadetuid on pisut vähem kui viiskümmend. Kõik need kirjad asuvad hetkel Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, aga paistab, et arhiivis asuvad kirjavahetused ei ole terviklikud. Näiteks Uibopuu kirjadest Maimule aastal 1956 on arhiivi jõudnud ainult üks, kuigi Maimu saadetud kirjadest on näha, et Uibopuu kirjutas õele sel aastal rohkem kirju.

Uibopuu ja Reijoneni kirjavahetus algas pärast nende tutvumist Soomes ja jätkus aktiivselt pärast Uibopuu siirdumist Rootsi. Paar abiellus päev enne kui

Uibopuu Soomest lahkus. Kuna Reijoneni elu koos temale tähtsa töö ja oma tütrega oli Soomes ja Uibopuule oluline töö ning tema saatusekaaslased olid Rootsisis, elasid nad suurema osa oma abielust erinevates riikides. See ongi vist aktiivse kirjavahetuse põhjus; kirju on säilinud kokku umbes 2000. Abieluaastatel enne 1961. aastal alanud lahusele saatis Uibopuu Reijonenile keskmiselt üle 36 kirja aastas. Abielu lahutati ametlikult 1964, aga kirjavahetus jätkus veel 1990. aastateni; aastatel 1961–1991 saatis Uibopuu Reijonenile keskmiselt 14 kirja aastas. Viimastel aastatel kirjavahetus vaibus vist lihtsalt vanaduse – sellega kaasnenud haiguste ja väsimuse – pärast. Reijoneni saadetud kirjad asuvad praegu Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. Uibopuu kirjutatud kirju säilitatakse Soome Kirjanduse Seltsi kultuuriloolises arhiivis, aga osa nende kirjade koopiatest leidub ka Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. Kirjad on kirjutatud põhiosas soome keeles, mida Uibopuu valdas hästi. Vahepeal on Uibopuu kirjutanud üksikuid lauseid ja tükke ka eesti keeles, mida Reijonen oskas kuidagimoodi. Üksikuid kirju on kirjutatud ka rootsi keeles, sest Uibopuu püüdis kirju kirjutades harjutada oma rootsi keele oskust.

Selles artiklis vaatlen lähemalt eeltoodud kirjavahetustes ilmnevaid distantansi lühendamise viise, sest intiimsetes kirjavahetustes kajastub paremini püüetava ületada vahemaad kirjasõprade vahel. Püüan leida vastust küsimusele, kuidas kirjades on võimalik ületada – või vähemalt lühendada – adressaadi ja saatja vahelist füüsilist ja temporaalset distantansi ning samas luua ühine kirjade kommunikatsiooniruum.

Kuna uuritud kirjad on loomult eraviisilised, olen kasutanud nende analüüsis hermeneutilist ja empaatilist lähenemisviisi. Hermeneutikas taotletakse tõlgendamise ja arusaamise oskust (Gadamer 2004: 40). Hermeneutiline lugemisviis võimaldab tekstide erilisust ja teistsugusust austava lähenemise, mida toetab ka empaatiline lähenemisviis. Empaatilisus tähendab ennekõike teise austamist ja püüdu aru saada, samas ka teadlikkust arusaamise mittetäielikkusest (vrd Leskelä-Kärki 2006: 83–85). Hermeneutilises lähenemisviisis ei taotletagi lõplikku tõlgendust, vaid püütakse lihtsalt süvendada arusaamist. Arusaam algab, kui miski kõnetab meid – kui uurija oma “tõlgendushorisont” ja traditsioon kohtuvad minevikuga (Ollila 2010: 20). Horisont moodustub eelarvamustest, mida tavaliselt ei nähta ja millest seetõttu ei olda teadlikud. Aga kui nendest saadakse teadlikuks, horisont laieneb (Meretoja 2003: 60). Eelarvamused avalduvad uurija ja teksti vahelises arutelus, kus mõlemad osapooled küsivad teineteise käest küsimusi ja vastavad nendele. Kui tekst esitab küsimusi lugejale, seab ta samas küsimuse alla lugeja oma ajas sündivad eelarvamused (Ollitervo 2012: 217). Niimoodi teadvustab uurija oma eelarvamusi ja tema arusaam tekstist laieneb. Selline teksti ja interpreteerija vaheline

“hermeneutiline arutelu” ongi hermeneutiline tõlgendus (Ollitervo 2012: 199). Praktikaks tähendab see teksti lugemist, tõlgitsemist ja korrigeerimist mitut korda, kuni lugeja saab aru, mida tekst tõesti tahab öelda (Gadamer 2004: 32–33). Arusaam võib muutuda igal tõlgenduskorral, mis jällegi võib juhatada silmitsema uurimuse teooriaid ja allikaid uuesti (Vuolanto 2007: 311). Niimoodi tõlgendust juhatavad eelmõisted korvatakse sobivamate mõistetega (Gadamer 2004: 32). Uibopuu perekondliku kirjavahetuse korduv lugemine aitas mul panna tähele asju, mis alguses ei tundunud märkimisväärseks, nagu erinevad oma paiga väljendused. Seeläbi arenesid ja muutusid ka lähenemisviisid ja kasutatud mõisted: tähelepanuväärseks tõusid ruumi, paiga ja kodu kogemused.

Kirjade ruum

Määratledes kirjade väliseid ja materiaalseid omadusi on tähtsaim see, et kirjade kirjutaja võib luua koos lugejaga ühise kommunikatsiooniruumi, mis ületab aja ja distantssi – temporaalse ja füüsilise vahemaa. Keeleteadlane Taru Nordlund ongi sedastanud, et kiri on keeleliselt ehitatud kommunikatsiooni fiktiivne ruum (Nordlund 2013: 111–137). Kirjade ruum tähendab kirjades moodustuvat tekstuaalset maailma, mis luuakse kirjutaja/-te ja lugeja/-te vahelises pidevas dialoogis ning milles luuakse samas ka osalejate omavahelist suhet. Seega kirjad mitte üksnes peegeldavad inimeste vahelist suhet, vaid ka loovad seda (Leskelä-Kärki 2006: 70). Kirjade kirjutamine on aktiivne ja performatiivne tegevus, milles on võimalik “teha” või luua peret (Henkes 2012) ning kodu (Chen 2015).

Kirjade dialoogi luuakse tavaliselt siis, kui silmast silma jutustamine ei ole võimalik (Nordlund 2013: 121; Barton & Hall 2000: 6), ehk see on omamoodi rääkimise täiendamine (Derrida 2003: 31–32) või asendamine (Bossis 1986: 63). Saatja ja adressaadi dialoogis on võimalik väljendada mõlema osapoole kohalolekut ühises kirjade ruumis erinevatel tekstuaalsetel viisidel; näiteks tervitamise ja kõnetusega teatatakse adressaadi ning allakirjutamise ja minavormiga saatja kohalolek (Barton & Hall 2000: 6; Hapuli 2005: 323; Stanley 2004: 207). Kirjade dialoogis kohtuvadki alati vähemalt kaks erinevat maailma: kirjutaja “siin” ja “praegu” ning lugeja “siin” ja “praegu” (Barton & Hall 2000: 6; Hapuli 2005: 323) – mõlema oma füüsiline ja temporaalne paik ja ümbruskond. Oma kohal on ka ruumi ja paiga suhte täpsustamine. *Ruum* on abstraktsem ja *paik* konkreetsem mõiste: ruum on midagi üldist, paik on jällegi midagi erilist (Mikkeli 2009: 28). Transnatsionaalsete – piire ületavate – kirjade kommunikatsiooniruumis kohtuvad lisaks saatja ja adressaadi oma paikadele ja hetkedele ka uus ja vana koht: väljarändaja praegune ja endine kodu. Seetõttu

moodustub transnatsionaalsetes kirjades ainulaadne sotsiaalne ruum, mis ei asu vanas ega ka uues asukohamaas, vaid kolmandas ruumis, milles mõlemad paigad avalduvad ühtaegu (Elliot & Gerber *et al.* 2006: 12). Tähendab, et kirjades abil on võimalik tekstuaalselt ületada ruumiline ja ajaline lõhe. Seda võib teha näiteks mõtete ja tunnete jagamise ning teise toetamise abil, mõlemat viisi on pannud tähele ajaloolane Maarit Leskelä-Kärki soome kirjaniku Helmi Krohni ja helilooja Erkki Melartini vahelises kirjavahetuses (Leskelä-Kärki 2011: 258–259). Rohkem on kirjades ilmnevat distantsi ületamise viise uurinud etnoloog Sonja Hagelstam, kes on vaadelnud sõjaaja rindel oleva sõduri ja tema abikaasa vahel vahetatud kirjades ilmnevat distantsi lühendamise ning ühenduse ja läheduse tunnete loomise viise. Uuritud kirjavahetuses tugevdati lähedast suhet ja lühendati füüsilist vahemaad ühise keele – nagu tervitus-, lahkumis- ja meelitussõnade – kasutamise abil ning mentaalsetel viisidel – nagu argielu kirjeldamise, igatsuse väljendamise ning füüsilise puudutamise tekstuaalse väljendamise abil (Hagelstam 2006).

Distantsi ületamise viisid Valev Uibopuu perekondlikus kirjavahetuses

Valev Uibopuu perekondlikus kirjavahetuses kasutati mitut viisi, millega püüti lühendada füüsilist ja ajalist distantsi ja samas luua kirjade kommunikatiivset ruumi. Artiklis keskendun neljale distantsi ületamise kategooriale, mida käsitlen järgmiseks lähemalt. Need on 1) ühise kommunikatsioonihetke loomine, 2) hingelise ja kehalise osaduse loomine, 3) oma paiga väljendamine ning 4) endise kodu mäletamine.

Ühise kommunikatsioonihetke loomine

Üks harilik ajalise ja füüsilise distantsi ületamise viis, mida kasutati Uibopuu perekondlikus kirjavahetuses, oli ühise kommunikatsioonihetke loomine. Ühine kommunikatsioonihetk tähendas siirdumist ühisesse kirjade maailma. Seda tehti nii oleviku, “vestlemise”, kõnetuse kui ka kirja lugemise hetke ja koha mõistatamise abil.³ Esimene – olevik – nagu peatab aja (Nordlund 2013: 124), kusjuures kirjutamise aeg avaldub lugejale samana uuesti ja uuesti (Stanley 2004: 208). Olevik väljendab ka kirjutaja kirjutamise hetke, mis tähendab seda, et selle kaudu on lugejal võimalus siirduda kirja kirjutaja aega ehk liikuda ajas tagasi – minevikku. Uibopuu perekondlikes kirjades ilmnes see näiteks soovides ja tervitustes, millede abil loodi nii lähedust kui ka osalust. Uibopuu

lõpetas vahel oma kirja head ööd soovides, mis lõi lugejale tunde, nagu oleks ta kirjutajaga samas ajas – tema õhtuses hetkes (nt V. Uibopuu 5.11.1947; 11.1.1948; 6.2.1954 Reijonenile, SKS KIA 1387: 1: 237; 1387: 1: 246; 1388: 1: 29).⁴

Nii nagu preesensit kasutades, oli kirjutajal võimalik ka kõnekeele elementide abil paigutada lugeja ümber endaga samasse paika. Kirjutaja suutis näiteks kõnetada lugejat nii, nagu ta oleks lugejaga samas ajas ja kohas. Niimoodi tegi Uibopuu aastal 1945 kirjutatud kirjas Reijonenile, kus ta kõnetas Reijonenit, nagu ta oleks tema kõrval nägemas ilma vaheldumist oma kohas. Ta kirjutas:

Vaata, olen kirjutanud nii kaua, et ilm on selginenud väljas! (V. Uibopuu 23.9.1945 T. Reijonenile, SKS KIA 1387: 1: 103).

Selline adressaadi kõnetamine oli viis luua lisaks vestlemise tundele ka lähedust. Lähedust sai luua ka teiste kõneelementide, näiteks hellitussõnade, abil. Uibopuu nimetas abikaasat tihti “armsaks abikaasaks” (nt V. Uibopuu 30.12.1945; 17.2.1948 T. Reijonenile, SKS KIA 1387: 1: 120; 1387: 1: 253) ja ema “armsaks emakeseks” (V. Uibopuu 15.7.1963 E. Uibopuule, 356: 165: 1,42/79; V. Uibopuu 2.5.1957 E. Uibopuule, 356: 36: 13, 1/1).

Ühist kommunikatsioonihetke loodi Uibopuu ja Reijoneni kirjavahetuses veel arvamise abil. See oli viis, mis aitas kirjutajal siirduda mõtetes lugeja juurde – kirja lugemise hetke – ehk tulevikku. Eriti Reijonenil oli kombeks mõistatada Uibopuu kirja lugemise hetke ja kohta. Seda ta tegi näiteks oma juulis 1945 kirjutatud kirjas, kus ta mõistatas Uibopuu kirja lugemise kohale ja hetkele lisaks ka tema meeleolu:

Kas sa istud oma voodil, tugitoolis, kus, kui seda loed? Kas on õhtu, hommik, päev? Sa oled natuke väsinud, natuke melanhoolne – kuidas? (T. Reijonen 7.7.1945 V. Uibopuule, EKM EKLA 356: 166: 2)

Teises, kolm aastat hiljem kirjutatud kirjas ühendas Reijonen paaris lauses mõistatamise ja kõnetamise. Ta liitis nii kirja kirjutamise ja lugemise hetked kui ka suutis kujutleda oma mõtetes Uibopuu liikumist tema ümbruskonnas. Ta küsis:

Valev, millest sa mõtled just sellel hetkel, kui seda loed? Kus sa loed? Diivani peal? Kirjutuslaua ääres, köögis? Trammis? (T. Reijonen 25.4.1948 V. Uibopuule, EKM EKLA 356: 16: 1)

Hingelise ja kehalise osadustunde loomine

Teine viis, kuidas saatja ja adressaadi vahelist distantssi püüti Uibopuu perekondlikus kirjavahetuses ületada, oli hingelise ja kehalise osadustunde loomine. Kirjutaja suutis luua hingelist osadust muuseas nii, et kirjutas, kui aktiivselt oli lugeja tema mõtetes – kuidas lugeja elas tema meeles ja kuidas ühendus nende vahel oli tugev distantssist hoolimata. Näiteks Uibopuu ema Emilie kirjutas pojale, et ta luges Uibopuu kirju “igapäev, õhtu magama jäädes”, ja niimoodi olid mõtted poja juures hommikul ärghates (E. Uibopuu 5.4.1957 V. Uibopuule, EKM EKLA 356: 105: 6, 1/1). Samamoodi kirjutas Uibopuu Maimule, kuidas ta luges õelt saadud kirju “alati mitu ja mitu korda läbi” ja kuidas nende kaudu avanes nagu “uks lahti ühe ellu, mis igaveseks kõige ilusamaks ja mälestusrikkamaks jääb” (V. Uibopuu 25.9.1957 M. Lassile, EKM EKLA 356: 16: 3, 11/12).

Uibopuu perekondlikes kirjades loodi hingelist osadust ka igapäevase elu ja tunnete kirjeldamise abil. Oma elust jutustades oli võimalik käsitleda oma uut elu uues kohas ja niimoodi tekitada lugejas osalustunnet. Adressaadi käekäigu vastu huvi osutamine – teise elust küsimine, teise mäletamine ja uudiste jagamine oligi viis osaleda teise elus ja argipäevas distantssist hoolimata. See toetas kohalolu tunnet ja emotsionaalset sidet ühises kirjade ruumis. Käekäigu jagamise tähtsust kohaloleku tunde loomises näitab hästi Uibopuu nõo aastal 1957 saadetud kiri, kus ta kirjutas, et kui ta luges Uibopuu kirjast tema ja nende sõprade elukäigust, temas tekkis tunne, nagu ta oleks “jälle kord astunud sisse Su toa uksest tolles Viru tänava kõrges majas” (V. Pärsimägi 9.4.1957 V. Uibopuule (EKM EKLA 356: 89: 1, 7/16). Ka Uibopuu 1954. aastal Reijonenile kirjutatud kiri näidab, kuidas teise elusündmustest lugemine aitas luua osadustunnet. Uibopuu kirjutas, et Reijoneni “pikk ja põhjalik raport kõigest” oli toonud kõige “jälle lähedaseks, nagu oleks käepärast” (V. Uibopuu 4.9.1954 T. Reijonenile, SKS KIA 1388: 1: 57).

Osaduse ja läheduse tunnet loodi Uibopuu perekondlikus kirjavahetuses ka näiteks hoolitsuse ja lohutuse osutamise abil. Eriti Reijonenilt saadud trööst aitas Uibopuut hetkedel, kui ta tundis igatsust vanade paikade järele ning raskusi uues paigas kohanemisega (nt V. Uibopuu 13.11.1950 Reijonenile, SKS KIA 1387:1:376). Sellele viitab näiteks Uibopuu novembris 1944 kirjutatud kiri Reijonenile:

Istun oma voodi äärel ja klõbistan masinal Sulle kirja, sest eile tuli Sinult kaks, mis mõjusid nagu elustav jook januse huulile. Mida oleksin küll teinud ilma Sinu kirjadeta, kuidas jaksanud elada siin vöõral maal? (V. Uibopuu 18.11.1944 T. Reijonenile, SKS KIA 1387: 1: 25)

Lisaks hingelise osadustunde loomisele oli kirjutajal võimalik luua tekstuaalselt ka füüsilise osaduse ja juuresoleku tundeid – nagu ta oleks lugeja juures ja puudutaks teda kehaliselt. Uibopuu näiteks kirjutas emale, kuidas ta siirdus oma mõtetes ema juurde, et ta saaks puudutada teda:

Sinu juurde lendan praegu veel mõttes ja käin siis jälle vanu koduradasid, silitan Su pead ja põski ja soovin Sulle südamest kõike head (V. Uibopuu 4.12.1959 E. Uibopuule, EKM EKLA 356: 165: 1, 11/18).

Ka Reijonen oli väga leidlik juuresoleku ja füüsilise läheduse väljendamises. Näiteks detsembris 1944 ta kirjutas Uibopuule:

Inimene võib elada ühtaegu kaht, kolme elu. Nüüd olen elanud kaht, teist Sinu juures, teist siin haigevoodis. Olen olnud sinu juures tööl, sõitnud sinuga, pistnud käe sinu kaissu, kui jalutame samas taktis mööda pimedat teed koju. (T. Reijonen 20.12.1944 V. Uibopuule, EKM EKLA 356: 166: 2, 25/71)

Teise Reijoneni kirja sõnu on võimalik peaaegu kuulda ja tunda:

On juba väga pime – õhtu – sügise moodi. Kuskil kaugel Enstas armas Valev läheb magama just praegu. Kas tunned, poetan end su kõrvale, keeran käed su kaulale, olen su lähedal, hingan samas tempos sinuga. (T. Reijonen 29.7.1945 V. Uibopuule, EKM EKLA 356: 166: 2)

Nagu Reijoneni eeltoodud kirjadest hästi näha, oli kirjades võimalik liikuda ajas ja ruumis teise juurde. Kirjad võisid tekitada lugejas ka füüsilise osaduse ja läheduse tunded. Reijonen näiteks kirjutas sellest, kui ta oli saanud väga värske – ainult ühe päeva posti teel olnud – kirja Uibopuult. Ta kirjutas, kuidas saadud kirjas oli olnud tunda Uibopuu juuresolek ja kuidas kirja lugedes oli tundunud “nagu oleks sinu elav, soe käsi surunud minu kätt” (T. Reijonen 16.4.1948 V. Uibopuule, EKM EKLA 356: 168: 1).

Oma paiga väljendamine

Hagelstam on öelnud, et distants kirjasõprade vahel kasvab, kui lugejal on raskusi paigutada kirjutaja teatud paika (Hagelstam 2006: 218). Seda väidet võib ka pöörata ümber ja esitada, et distants kirjasõprade vahel lüheneb, kui lugeja võib paigutada kirjutaja teatud paika. Kirjutaja paiga väljendamine

aitab lugejal siirduda mõtetes kirjutaja juurde, ja niimoodi lühendada nende vahelist distantsi. Uibopuu ja Reijoneni kirjavahetuses kirjeldatigi tihti oma kirjutamise kohta, tavaliselt korterit või tuba. Uibopuu näiteks kirjutas tihti oma toataimedest (nt V. Uibopuu 9.6.1951 T. Reijonenile, SKS KIA 1387: 1: 401), mis olid tuttavad ka Reijonenile. Selliste tuttavate asjade kaudu Reijonenil oli kergem siirduda oma mõtetes Uibopuu juurde.

Lugejale tuttavate asjade kirjeldamisele lisaks oli tähtis ka temale tundmatute asjade kirjeldamine, sest kirjutaja kirjeldusi uuest elust ja kohast lugedes oli lugejal kergem kujutleda ette kirjutaja elu ja olusid tema uues kohas. Kui Uibopuu kolis – mida ta tegi päris tihti – ta kirjeldaski alati oma uut korterit või tuba väga detailselt Reijonenile (nt V. Uibopuu 6.2.1954 T. Reijonenile, SKS KIA 1388: 1: 29). Niimoodi oli Reijonenil kergem paigutada Uibopuu tema uude paika. Lisaks korterile kirjeldas Uibopuu tihti ka oma uut laiemat ümbruskonda ja elu üldiselt. Lugedes kirjutaja kirjeldusi oma kirjutamise hetke ümbruskonnast, ilmast, tunnetest ja atmosfäärist oli lugejal kergem astuda ka ühisesse kirjade ruumi, kus kohtusid niimoodi kirjutaja ja lugeja paigad. Näiteks, kui Uibopuu oli kirjeldanud väga detailselt oma pühapäeva veetmist, Reijonen kirjutas, et tal oli olnud võimalik tunda kirjelduse abil nagu ta oleks olnud Uibopuu juures ka tagantjärele (T. Reijonen 10.8.1945 V. Uibopuule, EKM EKLA 356: 168: 1). Uibopuu märtsis 1951 kirjutatud kirja kaudu oli Reijonenil jällegi võimalus kujutleda ette nii Uibopuu tuba ja toataimi kui ka ilma väljas. Samas suutis ta tajuda ka Uibopuu selle hetke tundeid ja atmosfääri:

Päev on olnud päikesepaisteline ja öösel on olnud ergas kuupaiste ning külm. Lund on veel palju, kõrged lumehanged, aga päeval sulab juba. Ja õhtupoolikul on meie toas imeliselt ere, soe ja vaikne. Lilled on tänasel kevadel väga lopsakad, kuigi ma ei ole vahetanud mulda. Rahu ja lõõgastumist üksinduses ja vaikusel. Raadios vaikset muusikat. (V. Uibopuu 27.3.1951 T. Reijonenile, SKS KIA 1387: 1: 393)

Oma paiga väljendamine aitas luua lugejas ka osaluse tunnet. Vahel võrdles Uibopuu oma senist ja endist paika ka oma kirjades pereliikmetele. Nende võrdluste kaudu sai lugeja osa saatja kohanemise protsessist ning tema suhtest endisesse ja uude paika. Näiteks oma vennale kirjutas Uibopuu 1966. aastal, kuidas tema uue naise ema suvila Kesk-Rootsis oli väga ilusas maastikus, saarestikuga merelahe ligiduses. Uibopuu võrdles seda maastikku mälestuste Eesti maastikuga, ja ta leidis nii sarnasusi kui ka erinevusi. Krundi lähedal oli kaks järve, mis tuletasid Uibopuule meelde “mõnesti” Palujärved. Aga kuigi Uibopuu arvas, et saarestik oli ilus, oli selle maastiku ilu “külm ilu” võrreldes Eesti sisemaaga (V. Uibopuu 4.8.1966 J. Uibopuule, EKM EKLA 356: 36: 19,

2/2). Selliste kirjelduste abil sai lugeja tunda osalemist kirjutaja elus – selle jätkuvas protsessis – ning siirduda mõtetes kirjutaja juurde.

Endise kodu mäletamine

Uibopuu lapsepõlvkodu ja selle ümbruse mäletamine üheskoos Eestisse jäänud perega oli veel üks tavaline viis, mille abil kirjades lühendati distantsi. Ühiste mälestuste kaudu siirdusid kirjutaja ja lugeja kirjades ühisesse paika – endisesse koju, ehk kirjade abil vahetati nii oma füüsilist kui ka temporaalset kohta ühisesse mälestuste paika. Kirjades näiteks võrreldi oma mälestusi teiste omadega, ja niimoodi oli võimalik säilitada mälestused eredatena (nt V. Uibopuu 18.7.1984 M. Lassile, EKM EKLA 356: 16: 3, 156/168) ning luua läheduse tunnet kirjasõprade vahel. Uibopuu kontrolliski tihti oma kodukoha mälestusi sugulaste käest, ja eriti õe käest küsis ta erinevaid asju kaotatud kodu kohta (nt V. Uibopuu 17.3.1984 M. Lassile, EKM EKLA 356: 16: 3, 153/165).

Mäletamisprotsessis aitasid ka erinevad saadetised, nagu esemed, toidud ja fotod, mida läkitati posti teel. Saadetised kodust tõid meelde vanad ajad ja paigad, sest mälestused paigast ja kodust konkretiseeruvad nendes. Esemetele antud erinevad tähendused aitavad viia inimesi nende praegusest kohast minevikku (Wilson 2014: 120). Hea näide Uibopuu koha “vahetamisest” kodust saadud saadetiste abil olid Eesti koduaiast korjatud õunad, mida ema saatis talle kastikeses. Uibopuu kirjeldas õunte maitsemise elamust järgmiselt:

Õunu on ju kõikjal, aga mitte nii häid, kui koduaia omad. [...] Seepärast olin pisarateni liigutatud, kui mineva nädala lõpul kastikene õuntega päralt jõudis. Paremat kingitust ei oleks ma endale võinud soovida. Nutsin ja naersin rõõmu pärast. Need õunad on ju võrsunud kodumaa pinnast ja saanud jõudu kodumaa päikesepaistest. Oli nii, nagu oleksin ise seal käinud. Maitseisin kohe, ja kõik endine tuli meelde. (V. Uibopuu 16.11.1960 E. Uibopuule, EKM EKLA 356: 36: 13, 18/18)

Ka fotode kaudu on võimalik liikuda ajas minevikku, sest fotodes aeg on nagu peatunud. Fotod aitavadki säilitada kodu sellisena nagu see mälestustes on säilinud, ja nad asendavad omamoodi paika – nad on teatud mõttes asenduspaigad (vrd Tuan 2006: 21–22). Emale kirjutaski Uibopuu 1963. aastal, et kodumaa fotode kaudu ta suutis viibida jälle “armsates paikades” (V. Uibopuu 29.8.1963 E. Uibopuule, EKM EKLA 356: 165: 1, 44/83). Oma nõole kirjutas Uibopuu fotodes viibimisest järgmiselt:

Vaatasin kaua neid pilte, armsaid inimesi, mõned neist juba ühel või teisel kombel kadunud, ja meelde tulid endised ajad, kõik mis kunagi oli. [...] Sinu saadetud fotod olid nagu konkreetne tervitus sellel mineviku maalt. (V. Uibopuu 30.9.1959 V. Pärsimägile, EKM EKLA 356: 26: 6, 6/6)

Nagu Uibopuu välja toob, aitavad perefotod ületada temporaalset ja spatiaalset vahemaad (vrd Henkes 2012: 184). Seda osutab ka Uibopuu kogemus Maimu käest saadud ema matuste fotode vaatamisest. Uibopuu kirjutas õele, et fotode kaudu oli tal olnud võimalus saada lähemale “kõigele olnule” ja tunda, nagu ta oleks olnud “osaline kõiges mures” (V. Uibopuu 1.6.1965 M. Lassile, EKM EKLA 356: 16: 3, 31/34). Maimu jällegi kirjutas vennale, et temalt saadud fotosid vaadates oli Maimul tunne, nagu seisaks vend “elusalt” tema ees, ning ta oleks tahtnud sirutada käe ja katsuda sellega, kas vend oli tõesti tema ise (M. Lass 9.11.1957 V. Uibopuule, EKM EKLA 356: 70: 1, 21/43).

Lõppjärelused

Uibopuu perekondlikus kirjavahetuses kujunes kommunikatiivne, transnatsionaalne ja sotsiaalne ruum, kus saatja ja adressaadi ümbruskond olid korraga kohal. Kirjades kohtusid nii Uibopuu praegune kui ka vana asukoht. Oma ja teise paigast jutustamine rajas suhet kirjutajate vahel – kommunikatiivset ruumi. Seda ühist kommunikatsiooniruumi loodi erinevatel distantsi ületamise viisidel, milleks olid ühise kommunikatsioonihetke loomine, hingelise ja kehalise osaduse tunde loomine, oma paiga väljendamine ning endise kodu mäletamine. Nende distantsi väljendamine ja lühendamise viisidega oli võimalik luua lähedust ja juuresoleku tunnet – sotsiaalset ruumi. Uuest paigast, kodust, ümbruskonnast ja oludest jutustamine tõi kirjade ruumi uue paiga ning kaotatud kodu mäletamine endise kodu. Niisiis elati Uibopuu perekondlikes kirjades ka transnatsionaalses ruumis – korraga nii endises kui ka uues kodus, minevikus ja olevikus.

Tänuõnad

Käesoleva artikli kirjutamist on toetanud Suomen Kulttuurirahasto.

Kommentaariid

- ¹ Uibopuu ja Reijoneni kirjad on kirjutatud peaaegu kõik soome keeles. Kui ei ole eraldi mainitud, on soomekeelsed tsitaadid tõlkinud artikli autor.
- ² Lähemalt kodu- ja välis-eestlaste kirjavahetusest vt nt Olesk 2013; Kurvet-Käosaar 2015; Saluvere 2016; Raudsepp 2018; Ojamaa 2022.
- ³ Vt rohkem vestlemise ja kõnetamise kasutamisest kirjades Hagelstam 2006.
- ⁴ Vrd Eirananen 2016: 45. Eirananen on uurinud J. V. ja Jeanette Snellmani vahelist kirjavahetust, milles hea öö ja hommiku soovide abil toodi lugeja kirjutajaga samasse aega ja ruumi.

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKM EKLA)

- f 356, m 36:13. Valev Uibopuu kirjad Emilie Uibopuule 2.5.1957–29.4.1965.
- f 356, m 16:3. Valev Uibopuu kirjad Maimu Lassile 14.12.1956, d-ta.
- f 356, m 22: 1. Valev Uibopuu kirjad Anette Mädarõigasele 20.09.1958–13.10.1963.
- f 356, m 26:4. Valev Uibopuu kirjad Anna Pärsimägile 4.1.1943–31.8.1984.
- f 356, m 26:6. Valev Uibopuu kirjad Vagi Pärsimägile 30.11.1956–01.09.1993.
- f 356, m 36:19. Valev Uibopuu kirjad Juhan Uibopuule 11.04.1966–29.09.1968.
- f 356, m 166: 2. Tuuli Reijoneni kirjad Valev Uibopuule 05.06.1944–27.12.1945.
- f 356, m 167: 1. Tuuli Reijoneni kirjad Valev Uibopuule 07.01.1946–15.03.1948.
- f 356, m 168: 1. Tuuli Reijoneni kirjad Valev Uibopuule 12.04.1948–28.09.1950.
- f 356, m 169: 1. Tuuli Reijoneni kirjad Valev Uibopuule 04.10.1950–19.03.1953.
- f 356, m 170: 1. Tuuli Reijoneni kirjad Valev Uibopuule 10.04.1953–11.12.1958.
- f 356, m 171: 1. Tuuli Reijoneni kirjad Valev Uibopuule, d-ta.
- f 356, m 172: 1. Tuuli Reijoneni kirjad Valev Uibopuule 11.01.1971–05.01.1991, d-ta.
- f 356, m 105:6. Emilie Uibopuu kirjad Valev Uibopuule 05.04.1957–30.03.1965.
- f 356, m 105:14. Juhan & Leida Uibopuu kirjad Valev Uibopuule 09.03.1966–08.09.1968, d-ta.
- f 356, m 70:1. Maimu Lassi kirjad Valev Uibopuule 24.05.1956–29.12.1988.
- f 356, m 78: 15. Anette Mädarõigase kirjad Valev Uibopuule 04.07.1958–27.09.1963.
- f 356, m 88:1. Anna Pärsimägi kirjad Valev Uibopuule 08.10.1957–28.07.1984.
- f 356, m 89:1. Vagi Pärsimägi kirjad Valev Uibopuule 18.10.1943–03.09.1993.
- f 356: 129: 1–356: 130: 1. Valev Uibopuu käsikiri *Minu maa ja eluasemed*.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Arkisto, Kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelma (SKS KIA)

Tuuli Reijosen arkisto, kirjekokoelmat 1387–1388, Valev Uibopuun kirjeet Tuuli Reijoselle.

Kirjandus

Barton, David & Hall, Nigel 2000. Introduction. – Barton, David & Hall, Nigel (toim). *Letter Writing as a Social Practice*. Philadelphia: John Benjamins Pub, lk 1–14.

Bossis, Mireille 1986. Methodological Journeys Through Correspondences. Tõlkinud Karen MacPherson. – *Men / Women of Letters*. Yale French Studies 71. Yale University Press, lk 63–75 (DOI:10.2307/2930022).

Chen, Shuhua 2015. Making Home, Making Sense of the World: Archival Research with Qiaopi Letters. – McDonald-Miranda, Kathryn & Koehler, Karin (toim). *Private and Public Voices: An Interdisciplinary Approach to Letters and Letter Writing*. Oxford: Inter-Disciplinary Press, lk 59–76.

Derrida, Jacques 2003. Vaarallinen täydennys. – Ikonen, Teemu & Porttikivi, Janne (toim). *Platonin apteekki ja muita kirjoituksia*. Helsinki: Gaudeamus, lk 27–57.

Eiranen, Reetta 2016. Kirjeet ajan ja paikan tunteikkaina ylittäjinä. – *Niin & Näin* 2, lk 43–46.

Elliott, Bruce & Gerber, David & Sinke, Suzanne 2006. Introduction. – Elliott, Bruce & Gerber, David & Sinke, Suzanne (toim). *Letters Across Borders: the Epistolary Practices of International Migrants*. Carleton University: Mcmillan, lk 1–25.

Gadamer, Hans-Georg 2004. *Hermeneutiikka*. Valinud ja tõlkinud Ismo Nikander. Tampere: Vastapaino.

Hagelstam, Sonja 2006. Lähellä ja kaukana. Parisuhteen ylläpitäminen rintaman ja kotirintaman välisessä kirjeenvaihdossa. – Kinnunen, Tiina & Kivimäki, Ville (toim). *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Helsinki & Jyväskylä: Minerva, lk 213–227.

Hapuli, Ritva 2005. Kirjoittamisen kulttuurihistoriasta. – *Historiallinen Aikakauskirja* 3, lk 317–324.

Henkes, Barbara 2012. Letter-Writing and the Construction of a Transnational Family: A Private Correspondence between the Netherlands and Germany, 1920–1949. – Huisman, Marijke & Ribberink & Anneke & Soeting, Monica & Hornung, Alfred (toim). *Life Writing Matters in Europe*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, lk 177–192.

Hinrikus, Rutt 2002. Kirjad kõnelevad. – Tõnisson, Urmas (toim). *Karl Ristikivi. Valitud kirjad 1938–1977*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 5–32.

Kurvet-Käosaar 2015. The Epistolary Dynamics of Sisterhood Across the Iron Curtain. – *Life Writing* 12 (2), lk 161–175 (DOI:10.1080/14484528.2015.1022929).

Leskelä-Kärki, Maarit 2006. *Kirjoittaen maailmassa. Krohnin sisaret ja kirjallinen elämä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Leskelä-Kärki, Maarit 2011. Kirjeet ja kerrotuksi tulemisen kaipuu. Kirjailija Helmi Krohnin ja säveltäjä Erkki Melartinin kirjeystävyyks, 1906–1936. – Leskelä-Kärki, Maarit & Lahtinen, Anu & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim). *Kirjeet ja historiantutkimus*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 242–271.

Meretoja, Hanna 2003. Itseymmärryksen kulttuuris-historiallinen välittyneisyys Gadamerin ja Ricoeurin hermeneutiikassa. – Ollitervo, Sakari & Parikka, Jussi & Väntsi, Timo (toim). *Kohtaamisia ajassa. Kulttuurihistoria ja tulkinnan teoria*. Turku: Turun yliopisto, lk 58–86.

Mikkeli, Heikki 2009. Aluetutkimuksen Euroopat. – Lähteenmäki, Maria (toim). *Maa, seutu, kulmakunta. Näkökulmia aluehistorialliseen tutkimukseen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 25–51.

Nordlund, Taru 2013. Kirjeet. Keskustelua yli ajan ja paikan. – Laitinen, Lea & Mikkola, Kati (toim). *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 107–138.

Ojamaa, Triinu 2022. Pagulase suhtlusvõrgustiku kujunemisest lähikondsetega. Ilmar Laabani juhtum. – *Methis*. *Studia humaniora Estonica* 29, lk 70–91 (DOI:10.7592/methis.v23i29.19032).

Olesk, Sirje 2013. Meie siin ja vaba maailm seal. Piiride püüdjad. – Olesk, Sirje (toim). *Sõprade kirjad on su poole teel. Jaan Kaplinski ja Hellar Grabbi kirjavahetus 1965–1991*. Litteraria 26. Tartu: Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 299–312.

Ollila, Anne. 2010. *Kirjoituksia kulttuurista, sukupuolesta ja historiasta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Ollitervo, Sakari 2012. Filosofinen hermeneutiikka ja kulttuurihistoria. – Mähkä, Rami & Nivala, Asko (toim). *Tulkinnan polkuja. Kulttuurihistorian tutkimusmenetelmiä*. Turku: k&h, Turun yliopisto, kulttuurihistoria, lk 193–221.

Raudsepp, Anu 2018. Erakirjad infoallikana Eesti ja lääne vahel stalinismist sulani (1946–1959). – *Ajalooline Ajakiri* 4 (166), lk 255–282 (DOI:10.12697/AA.2018.4.01).

Saluvere, Tiina 2016. Dialoogi võimalikkusest: variante Nõukogude Eesti ja eksiili suhtluseks kultuuriloolise arhiivi kogude põhjal. – Kurvet-Käosaar, Leena & Laak, Marin (toim). *Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 225–246.

Stanley, Liz 2004. The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences. – *Auto/Biography* 12, lk 201–235 (DOI:10.1191/0967550704ab0140a).

Tuan, Yi-Fu 2006. Paikan taju: aika, paikka ja minus. – Knuuttila, Seppo & Laaksonen, Pekka & Piela, Ulla (toim). *Paikka: eletty, kuviteltu, kerrottu*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 15–30.

Vuolanto, Ville 2007. Tutkimusprosessi, metodit ja historiantutkimuksen ominaislaatu. – *Historiallinen aikakauskirja* 3, lk 304–316.

Wilson, Janelle L. 2014. *Nostalgia: Sanctuary of Meaning*. University of Minnesota Libraries Publishing.

Summary

Valev Uibopuu's family correspondence in exile: Distance shortening by creating a common space of letters

Anna Hukka

Doctoral Researcher in History and Cultural Heritage
University of Helsinki
annaelisa.hukka@gmail.com

Keywords: correspondence, distance, family letters, refugees, Second World War, Valev Uibopuu

Writer Valev Uibopuu (1913–1997) lived in exile from 1943 to 1991. During the whole exile period he carried on an active correspondence. Especially important was the correspondence with his first wife, journalist and writer Tuuli Reijonen, which started in 1943, and the correspondence with his family members who lived in Estonia, which started in 1953. These two family correspondences lay the foundation for this article. I try to find out how was it possible to cross – or at least shorten – the physical and temporal distance between the writer and the reader and to create a common space of communication at the same time. The hermeneutic and empathetic approach has helped me to examine the letters.

I approach letters as a communicative, social, and textual space which is created in the writer's and reader's dialogue, and which also creates their relationship. At least two worlds meet in this space of letters: the writer's and reader's physical and temporal places; in the case of a refugee it also means an encounter between a new and an old place.

I found at least four different ways how to cross the distance in Uibopuu's family correspondence: creating a common moment of communication, creating a feeling of mental and physical closeness, expressing the writer's and reader's own places, and remembering the lost home together. The writer could create the common moment of communication by using the present tense, "talking" to the reader, using forms of addressing, and guessing the place and time of reading the letter. The writer could also demonstrate the feeling of mental and physical closeness by expressing textually touching, proximity and active thinking of the other party. The reader, in turn, could move in thoughts to the writer's place by reading the writer's expressions of her/his own place, like the weather and the atmosphere. And by remembering the common lost home, the writer and reader together could move in thoughts to the common place of the past. With these means of crossing the distance penfriends had a chance to create a common communicative, social, and transnational space of letters.

Anna Hukka (MA) on Helsingi Ülikooli ajaloo ja kultuuripärandi doktoriprogrammi doktorant. Tema doktoritöö keskendub kirjanik Valev Uibopuu kodu- ja paigakogemustele paguluses. Peamiseks uurimismaterjaliks on Uibopuu rikkalik kirjavahetus.

Anna Hukka (MA) is a doctoral researcher in a doctoral programme in history and cultural heritage at the University of Helsinki. Her doctoral thesis focuses on writer Valev Uibopuu's experiences of home and place in exile. The main research material is Uibopuu's voluminous correspondence.

Diasporaa etnokultuuriline portree Kesk-Venemaal: Kama-tagused udmurdid, moodustumine, kultuur ja suhted naabritega

Eva Toulouze

Riiklik Ida Keelte ja Kultuuride Instituut Pariisis (Prantsusmaa),
Tartu Ülikooli etnoloogia teadur (Eesti)
evatoulouze@gmail.com

Nikolai Anisimov

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur,
Venemaa Teaduste Akadeemia Uurali osakonna
Udmurdi Ajaloo, Keele ja Kirjanduse Instituudi teadur
UdmFRC UB RAS, Iževsk, Venemaa
nikolai.anisimov@folklore.ee

Ranus Sadikov

Vene Teaduste Akadeemia Uurali osakonna
Kuzejevi Etnoloogia Instituudi etnograafia osakonna vanemteadur
(IER UFRC RAS)
kissapi@mail.ru

Teesid: Kama-tagused udmurdid on udmurtide perifeerne etnograafiline rühm, mille liikmed elavad peamiselt Baškortostanis. Käesolev artikkel tutvustab lugejale liikumisi, mis selle rühma moodustasid, samuti Kama-taguste udmurtide peamisi kultuurilisi iseärasusi. Nad asusid Baškiiria aladele vene võimude Volga piirkonda tungimise tõttu 16. sajandil, mil sõjategevus oli kohalikku elanikkonda kahjustanud. Nad siirdusid elama rahulikumatesse piirkondadesse, kusjuures ränne jätkus ka järgnevatel sajanditel, jõudes haripunkti 18. sajandil. Nende kultuur on rikas ja ainulaadne, see on säilitanud paljud udmurtidele iseloomulikud tunnused ja veel elava etnilise religiooni, nende kultuur on mitmes olulises aspektis sulandunud turgi joontega (keel, riietus, muusika). Vaadeldakse ka idaudmurtide organisatsioone ja nende tuumikterritooriumit, tänapäeva Udmurtia Vabariiki.

Märksõnad: diasporaa, etniline religioon, etno-kultuuriline portree, idaudmurdid, ränne, soome-ugri, turgi rahvad, udmurdid

Sissejuhatus

Selle artikli eesmärk ei ole arutleda diasporaa teoreetilise mõiste üle. Lähtume ideest, et diasporaa on oma ajaloolisest tuumikterritooriumist eraldatud etniline rühm, kes tunneb oma kodumaaga kas tegelikku või kujuteldavat sidet ja on oma uues elupaigas vältinud täieliku assimileerumist selle põliselanikega. Diasporaa tekkimisel võib olla mitmeid põhjusi. Näiteks juute sundis rändama algse territooriumi kaotamine; portugallased või poolakad siirdusid Prantsusmaale, itaallased ja türklased Saksamaale otsima tööd parema palga lootuses; muudel juhtudel on ümberasumine sageli seotud haridusega: noored udmurdid tulid Eestisse saama kõrgharidust, täpsemalt omandama doktorikraadi.

Selle artikli teema ei ole seotud nende mudelitega ja ulatub ka ajaliselt palju kaugemale.

Udmurtide varajased ränded

Siinkohal ei peatu me arheoloogilistel andmetel, mis tõendavad udmurdi keelt kõnelevate kogukondade olemasolu mõnes Uurali-Volga piirkonna konkreet-ses osas eelajaloolistel aegadel. Pigem piirdume oma mõtisklustes ajalooliste perioodidega, täpsemalt ajaga, mil udmurdi kogukonna ellu sekkusid suured ajaloolised sündmused, mis olid seotud Venemaa riikluse laienemisega itta.

Enne Kaasani okupeerimist aastal 1552

Tänapäeva udmurtide esivanemad jagunesid kahe haldusüksuse vahel, mis määras ka nende kultuurilise eripära. Põhjapoolseimad kogukonnad lõimiti pärast Vjatkamaa riigi moodustumist, mis sai puhverriigiks Moskva ja Türgi-Kaasani khaaniriigi vahel (Griškina 1994: 26). See oli oligarhia võimule alluv linnriiklik struktuur, kus udmurdid elasid idapoolsetes metsades üsna isoleeritult. Küll aga suhtlesid nad oma naabritega, kes olid peamiselt venelased (Makarov 1995: 84–85). Seega oli osa udmurte juba 16. sajandi alguses olnud Vene mõjuvõimu all (Atamanov & Vladõkin 1993: 27). Teine osa udmurtidest elas turgi-mõjulises Kaasani riigis. See oli riik, mis sündis pärast mongolite laienemist läände aastal 1222 ja sellele järgnenud taandumist Mongoolia suunas. See riik on kandnud mitut nime, sealhulgas Kuldhord ja lõpuks Kaasani khaaniriik. Turgi riik oli tugevate haldus- ja finantsstruktuuridega ning riigiteenistujate koguga, armee ja maksudega. Domineeris muslimi ja turgi kultuur. Islami levitamine ei kuulunud Turgi riigi poliitikasse, nii et nii udmurdid kui

ka teised soome-ugri kogukonnad said häirimatult järgida oma usulisi tavasid. See tugev riik, nagu ka selle eelkäijad, oli Venemaa ajaloos oluline tegija: nad olid allutanud Venemaa vürstiriigid, kes olid sajandeid olnud sunnitud maksma makse tatari-mongoli valitsejatele. Seega oli Moskva idasuunalisel laienemisel kaks eesmärki: anda elanikkonnale üha rohkem elamisruumi, aga ka vabaneda tatari võimu alluvusest. Moskva püüdis oma eesmärgi saavutada järk-järgult ja 1552. aastal õnnestus Ivan IV Julma juhtimisel hõivata khaaniriigi keskus, Kaasani linn (Griškina 1995: 111–112).

Kaasani vallutamise tagajärjed

Kaasan vallutati sõjaga. Sõda on alati laastav tsiviilelanikkonnale, kes kannatab mõlema armee hävitamise käes. Kahtlemata olid kohalike tunded vanade ja uute valitsejate suhtes erinevad, kuid vaenulikke sõdureid toitma pidanud elanikkonna viletsus oli sügav. Paljud talupojad jäid ilma elatisest ja seisis silmitsi meeleheitel. Selles kontekstis on kasutatud isegi sõnu koloniseerimine, ekspluuteerimine, röövimine (Griškina 1994: 33–35) ja genotsiid (Osipov 2008: 21; Torbasov dat-ta). Kahtlemata oli see tohutu ajend põgenemiseks: tervete külade kaupa põgenesid kohalikud elanikud mujalt vaiksemaid elutingimusi otsima.

Seega esimene põhjus oma põlisaladelt lahkumiseks olid sõjaraskused ja tatari võimu kokkuvarisemisega kaasnenud probleemid. Põgenenud lõunaudmurdid otsisid rahu ja heaolu piirkondades, kus tatari võim ei olnud küsimärgi all – nad siirdusid ida poole, baškiiri aladele.

Hiljem tulid ilmsiks rände jätkamise uued põhjused.

Evangeliseerimine

Üks esimesi vahendeid integreerimaks uusi alasid tulevasse impeeriumisse oli õigeusu kehtestamine tsaari-religioonina. Esimeste meetmete seas määrati Kaasani juba 1555. aastal ametisse piiskop (Bernštam 1990:138), mošeed hävitati kogu territooriumil. Seejärel hakati usku pöörama uuesti vene riiki lõimitud rahvastikku. Alustuseks ehitati kloostrid, mis võtsid oma valdusse maad ning tööle talupojad, kelle maad olid hõivatud (DeWeese 1980: 115). Need kloostrid rahuldasiid uustulnukate vaimseid vajadusi, kuid olid ka võimsad märgid uue võimu kohalolekust. Teiseks, olenevalt erinevate piiskoppide arusaamast rakendati või ei rakendatud usuvahetuspoliitikat. Esimesed usupööramised sisaldasid nii präänikut kui ka piitsa, tasuks pakuti riste ja särke, pattude lunastust, maksuvabastust; mittekristlastel ei tohtinud olla kristlastest pärisorje jne (Luppov

1999 [c1899]: 100). Karistuseks oli enamasti ristimata inimeste isoleerimine või suurem maksustamine: äsja usku vahetanute maksmata maksud kanti üle ristimata elanikkonnale. Mittevenelaste seas leidsid aset mõned usuvahetused (Zahidullin 1997: 52). See poliitika ei olnud aga püsiv ega järjekindel: seda ei rakendatud alati korralikult ning mõnikord takistasid usuvahetust kiriku lubaduste ja kodanikuvõimu tegude vahelised vastuolud. 18. sajandi alguses suurendasid survet Peeter Suure mitmed ukaasid, mille eesmärk oli põlisrahvaste usuvahetus ja paganluse väljajuurimine impeeriumis, samuti tatari eliidi ilmajätmine privileegidest (Kappeler 1994: 41). Kuid tegelikku tõhusat usupööramise poliitikat ei rakendatud kuni 1740. aastani, mil äsja pöördunutele loodi kontor, mis rakendas süstemaatilisi meetmeid loodususku rahvastiku usumuutuseks (Luppov 1999 [1899]: 141–142), neid oli palju lihtsam ristida kui dogmaatilisi muslimeid. Need usupööramised põhinesid pettusel või vähemalt arusaamatusel: animistid olid sallivad teiste religioossete tavade suhtes ega mõistnud kristlikku välistust. Pealegi ei antud neile mingeid seletusi, sest usuti ristimise võlujõusse. Neid, kes ei tahtnud end ristida lasta, sunniti (Kappeler 1982: 277; Brennan 1987: 128–129; Luppov 1999 [1899]: 148). Misjonäre saatsid sõdurid, kes olid iseenesest ähvardavad. See kampaania kestis 26 aastat ja oli edukas: suurem osa animistlikust rahvastikust ristiti ja kuna usust taganemine oli kriminaliseeritud, ei olnud neil võimalust seda protseduuri tühistada (hoolimata mitmetest katsetest, eriti maride poolt, vt Lallukka & Popov 2009).

See oli jõuline ja pealetükkiv sekkumine talupoegade ellu ja paljud neist olid rahulolematud. Kuigi see ei olnud rände ainus põhjus, on ümberasuajate mälestustes, mis nad oma järglastele edasi andsid, teave, et nad lahkusid oma maalt usulise rõhumise tõttu, et elada oma esivanemate reeglite järgi.

Ümberasumine

Udmurdid, samuti marid, tšuvassid ja mordvalased põgenesid tervete külade kaupa itta. Nad otsisid maid rentimiseks ja leidsid need turgi rahvastega asustatud aladelt. Kama jõe idakaldal oli hulgaliselt väheasustatud alasid (Sadakov 1949: 13). Baškiirid olid nomaadid. Tatarlased olid paiksemad. Aga ruumi oli, ja nad rentisid selle udmurtidele, kes maa hiljem endale ostsid.

Erinevate hüpoteeside seas, mis puudutavad udmurtide ümberasumist Baškortostani, on tänapäeval enim aktsepteeritud udmurdi teadlase Pavel Luppovi seisukoht, mis eristab rände kolm etappi. Esimene etapp oli 16. sajandil pärast Kaasani vallutamist. Tegelikult on udmurdi asundust esmakordselt mainitud aastal 1572 (Safin & Muhtasarova *et al.* 2009: 10). Teine etapp oli Luppovi sõnul 18. sajandi esimesel kümnendil esimese revisjoni ja isikliku maksu keh-

testamise ajal. Kolmas etapp leidis aset 18. sajandi keskel ja see oli otseselt seotud jõulise evangeliseerimisega neofüütide kontori eestvõttel (Sadikov 2001: 17). Tihti töid uustulnukad oma põlisterritooriumi udmurdi küladest kaasa külanime, nt Gondör, või oma suguvõsa nime, nt Možga.

Mikroetnonüümide üksikasjalikud uuringud näitavad, et paljud neist pärinesid Lõuna-Udmurtiast, ja jäid paikselts elama Permi piirkonda (Tšernõh 2017: 16), samuti teistesse Baškortostani piirkondadesse (Sadikov 2001: 19–21); kuigi mõned suguvõsanimed viitavad ka sellele, et tulijad olid pärit Põhja-Udmurtiast (Nasibullin 1997: 12).

Rände tulemus: idaudmurtide rühma tekkimine

Kama-tagused udmurdid on perifeerne udmurtide etniline rühm. Vene keeles kutsutakse neid tavaliselt Kama-tagusteks udmurtideks (elavad teisel pool Kama jõge), mis on konkreetne ja täpne väljend. Seda nimetust kasutas esmakordselt N. I. Tezjakov 1892. aastal (Sadikov 2019a: 24). On ka teisi väljendeid: baškiiri etnograaf Kuzejev pakkus välja nimetuse *priuralskaja territorial'naja smešannaja vnutrietnitšeskaja etnografitšeskaja gruppja udmurtov* (Uurali udmurtide territoriaalne segaetniline etnograafiline rühmitus), mis on ebamugav nimetus isegi vene keeles (Kuzeev 1992: 260). Ta kasutas ka lihtsamat terminit *priural'skaja* (Uuralite-äärne), kuid see pole kuigivõrd veenvam kui eelmine nimetus (Sadikov 2001: 5). Mõnikord kasutatakse väljendit *baškiiri udmurdid*, nagu seda teeb nt Nurieva (2013: 151), kuid see väljend ei ole täiesti korrektne. Võib rääkida Baškortostani udmurtidest, kuid see väljend on väga täpne Baškortostanis elavate udmurtide kohta, samas elavad Kama-tagused udmurdid ka Permi ja Sverdlovski oblasti piirkonnas.

Etnograafid jagavad neid mitmesse territoriaalsesse alamrühma. Sadikov on teinud ettepaneku jaotuseks, mis on visualiseeritud joonisel 1.

1. Tanõpi udmurdid, osalt Janauli ning Kaltasõ, Burajevo ja Baltatševo rajoonis (esmamainimine 1627, arhiivimaterjal 1):
 - a) Taškitši udmurdid ühes Iljiševo rajooni külas ja ühes Burajevo rajooni külas (esmamainimine 1739; Davletbaev 1986: 130);
 - b) Kanli udmurdid ühes Kušnarenko rajooni külas (esmamainimine 1769, arhiivimaterjal 2; Sadikov 2019a: 9–11).
2. Bui udmurdid osaliselt Janauli rajoonis ja Permi krai Kueda rajoonis (esmamainimine 1684; Davletbaev 1986: 138) (Sadikov 2019a: 11–12).
3. Tatõšlõ rühm, peaaegu kõigis Tatõšlõ rajooni külates ja ühes Permi krai Kueda rajooni külas (esmamainimine 1670; arhiivimaterjal 3) (Sadikov 2019a: 13).

4. Bavlõ rühm Tatarstani Bavlõ rajoonis ja Baškortostani Jermekejevo rajoonis (esmamainimine 1640; arhiivimaterjal 4) (Sadikov 2019a: 13–14). Galina Nikitina seda rühma tegelikult idaudmurtide sekka ei arva, ta lihtsalt täheldab, et mõned udmurdi külad asuvad teiste suhtes lõuna pool (Nikitina 2011: 4).
5. Krasnoufa rühm Sverdlovski oblasti Krasnoufa rajoonis (esmamainimine 1679; Tšagin 1995: 46) (Sadikov 2019a: 14–16), mis on väljasuremise äärel.
6. Knjaz'-Elga rühm Baškortostani Iliševo rajoonis (Sadikov 2019a: 16).

Joonis 1. Kama-taguste udmurtide asualade kaart. Vincent Dautancourt 2019.

Tänapäeval ei esinda need rühmad homogeenset kultuurilist tervikut. Arutletakse bavlõ udmurtide kuulumise üle sellesse rühma. Arutluse all ei ole küll selle rühma päritolu – väljaränne põlisaladelt ajalooliste sündmuste survel –, küll aga väljarändamise aeg: kas 17. ja 18. sajandil (Pesni 2018) või 16. sajandi keskel (Valej Kelmakov isiklikus suhtluses 2019). Arhiivi dokumendid aga näitavad, et bavlõ udmurdid jõudsid Kama-tagustele baškiiri aladele 17. ja 18. sajandil (Sadikov 2007) ning moodustusid grupina koos ülejäänud idaudmurtidega samadel ühiskondlikel ja majanduslikel tingimustel.

Peab märkima, et territoriaalse eemaldumise tõttu arenesid nii bavlõ kui krasnoufa udmurdid isolatsioonis ega saanud intergreeritud ja akultureeritud teiste ida-udmurtidega, ning säilitasid suure etnokultuurilise ja keelelise omapära. Keel jäi tugeva mari etnokultuurilise mõju alla, mis viis mõnevõrra assimilatsioonile. Knjaz'-Elga udmurdid, kellel on tugevaid sidemeid krjashenitega, polnud üldse kohalike "paganlike" udmurtidega kontaktis, ja muutsid tasapisi oma rahvuslikku identiteeti. Kuigi etnokultuuriliselt ja keeleliselt eristuvad need alarühmad tugevasti teistest idaudmurtidest, moodustavad nad ajaloolise päritolu ja ühiskondliku ning majandusliku ajaloo kohaselt nendega ühe terviku (kuigi, mõnede puhul, vaid retrospektiivselt).

Arhiivid paljastavad huvitavaid fakte.

1. Nagu eeltoodud andmed näitavad, on erinevaid külasid esmakordselt mainitud erinevatel aastatel ja erinevatel ajahetkedel. See kinnitab, et kuni 19. sajandini oli mitte üks vaid mitu rändelainet.
2. Mitmed udmurtide loodud külad assimileerusid kohaliku elanikkonnaga – turkide ja moslemitega. Nad muutusid tatarlasteks ja pöördusid islamiusku, kaotades mõnel juhul ka udmurdi algkeeke; kuni tänapäevani on külaelanikel siiski säilinud mälestus, et kunagi oldi udmurdid (nt Garibaš Baškortostani Tatõšlõ rajoonis; vt täpsemalt Sadikov 2019b).
3. Samuti annavad nad tunnistust siserännetest, kus osa ühe küla elanikest eraldub mingil hetkel algkülast ja asub elama uude. Uus küla võib asuda kas "emaküla" lähedal, nagu Novõje Tatõšlõ (emaküla) ja Maisk, teineteisest kolme kilomeetri kaugusel või Urazgildõ ja Vjazovka (üheksa kilomeetrit) või kaugemal, nagu Starokalmijarovo (emaküla Tatõšlõ rajoonis) ja Kalmijar (Permi krai Kueda rajoonis). Oma päritolu on külaelanikel hästi meeles ja kombed on selgelt säilinud mõlema küla usuelus: Maisk ja Novõje Tatõšlõ peavad oma külatseremooniaid koos, täpselt nagu Starokalmijarovo ja Kalmijar on teinud seda aastakümneid, hoolimata kaugusest ja lahkuminekest 19. sajandil (Tšernõh 2017: 18). Maiski ja Tatõšlõ küla suhted on täiesti toimivad, aga neid lahutab vaid neli kilomeetrit. Kuid Starokalmijarovo ja Kalmijari suhted on nüüdseks vaibunud: kaks küla on teineteisest mitmekümne kilomeetri kaugusel ja asuvad erinevates haldusüksustes.

Need rühmad on säilitanud oma ühise päritolu ja uute elutingimuste põhijooned, mis eristavad neid põlisaladele jäänud udmurtidest.

Kama-taguste udmurtide rahvaarv on pikalt olnud umbes 20 000. Nüüd on see mõnevõrra kahanenud. Ajaloandmed näitavad järgmist arengut:

1725 – 3294
1795 – 6912
1834 – 11 770 (Orenburgi kubermangus)
1897 – 22 501
1926 – 23 256 (95.8%)
1979 – 25 906 (93.3%)
1989 – 23 696 (90%)
2002 – 22 625
2010 – 21 477 (89.5%)
2020 – 17 149 (90,62%) ¹

Fail Safini, Elvira Muhtasarova ja Aigul Haliulina ülevaade (Safin & Muhtasarova *et al.* 2019: 660–661) näitab, et revolutsiooni eelõhtuks olid udmurdid Baškortostanis jõudnud enamvähem sama rahvaarvuni, mida me täna näeme ja kuni tänaseni tunnistab rõhuv enamus neist emakeelena udmurdi keelt, mis on tunduvalt rohkem kui Udmurtias (67%). Demograafilised andmed näitavad viimasel kümnendil mõningat kahanemist.

Elanikkonna üks omadusi on maalähedus. Udmurdid üldiselt linnades ei ela, ja kui elavadki, siis mitte kuigi kaugel oma kodupiirkonnast: kõigest 0,1% elab Baškiiria pealinnas Ufas, 9% Janaulis ja ainult 1,2% Neftekamskis (Safin & Muhtasarova *et al.* 2019: 663). Selles statistikas on arvesse võetud vaid Baškortostan, kuid linnad, kuhu on siirdunud suurem osa Baškortostani udmurtidest, asuvad ümberkaudsetes piirkondades – Udmurtias ja Permi kraisis (Tšaikovski, Tšernuška). Maaelu on kindlasti selle piirkonna üldise stabiilsuse üks olulisi elemente.

Kama-taguste udmurtide iseloomulikud tunnused

Üldiselt iseloomustab idaudmurte ümbritseva turgi kultuuri tugev mõju. See mõju avaldub nii vastupidavuse kaudu teistele mõjudele kui ka aktiivsete laenude elementidele erinevates valdkondades.

Vastupidavus vene mõjutustele

Teistes Venemaa osades on udmurdid tugeva vene mõju all. See avaldub nii enesehinnangus kui ka religioonis.

Eneseväarikus

Kohtades, kus on domineerinud vene kultuur, on koloniaalvõim toonud kaasa selge rünnaku põlisrahvaste väarikuse vastu: neid on peetud alaväärtuslikeks ja püsiv surve on veennud neid omaenda väärituses (Griškina 1994: 43). Sellisena on nähtud isegi venelastest palju arenenumaid kogukondi. Nagu täheldas Mihhail Miropiev (1908), arvasid venelased isegi 20. sajandi alguses, et nad on toonud eestlastele kultuuri ja kaasaegsust, kuigi tänu protestantismile oli Eestis massiline kirjaoskus levinud juba 19. sajandi algusest peale. Andmeid selle kohta, kuidas nägi udmurte koloniseerija, pole keeruline tuvastada nii kirjanduses (Dido 1902) kui ka välitöödel (“Me oleme teise kategooria inimesed,” ütlesid Udmurtia udmurdid 20. sajandi lõpul). Nad olid põlistanud kolonisaatori vaated ilule, alahinnates teisi võimalikke kaanoneid (Nikitina 2015). Ka andsid nad tohutud keelekasutusvaldkonnad venelaste ülemvõimu alla ning näitasid üles vastumeelsust kasutada avalikult udmurdi keelt, sest osa elanikkonnast (nii udmurdid ise kui ka mitte-udmurdid) taunisid selle kasutamist. Asjaolu, et pealinn Iževsk oli ja on endiselt vene linn, pigem rõhutas udmurtide vastast agressiooni. Seda võimendasid veelgi 1930. aastate repressioonid, mis kestsid pikalt ka 1940. aastatel, kusjuures domineeris etniline faktor (Toulouze 2017). Eelkõige kannatasid selle käes intellektuaalid. 1950. aastate teisel poolel alanud ja 1960. aastatel kestnud destaliniseerimise protsess leidis udmurdid, keel sõlmes terrori ja enesepõlguse tõttu. Muudugi praegu see enam nii pole, eriti nooremate põlvkondade puhul, kes on sündinud nõukogude perioodi lõpus ja pärast seda, kuid pärand ei unune lihtsalt.

Kama-taguste udmurtidega ei juhtunud midagi sellist. Fail Safin ja tema kolleegid rõhutasid, et kohalikud ei suhtunud udmurtidesse halvustavalt, eriti pärast seda, kui nad olid osalenud viimastes võitlustes tsaarivõimu vastu: “erinevalt venelastega ümbritsetud rühmitustest, kes suhtusid ‘põliselanikesse’ kui teise järgu inimestesse, baškiiridest ümbritsetud lõuna-udmurdid ennast sellisteks ei pidanud” (Safin & Muhtasarova *et al.* 2009: 11–12). Nagu mõned informandid meile ütlesid, ei tähenda see, nagu poleks tatarlased kasutanud udmurtide kohta põlastavaid väljendeid, kuid üks informant kinnitas, et “asjad on nüüd paremini”. Pealegi väidavad udmurdid, et nad on töökas rahvas, ja seda kinnitavad stereotüübina nii tatarlased² kui ka venelased (*ibid.*: 19). See tõstab nende väarikust enda ja teiste silmis.

Mis puudutab hilisemaid perioode, siis intelligentsi suhteline tähtsus oli minimaalne, suurema osa Kama-tagustest udmurtidest moodustasid külades elavad talupojad. Pealegi oli venelaste osakaal nendes piirkondades minimaalne ja kaugeltki mitte domineeriv. Domineeriva etnilise rühma moodustavad siin tatarlased. Oma üleolekutundes teiste suhtes on nad venelastega üsna sarnased,

aga argielu ilmingud on erinevad: teisi pigem ignoreeritakse kui alandatakse. Seega on Kama-tagused udmurdid uhked oma udmurdi identiteedi üle ja tunnevad ennast palju enesekindlamalt kui nende rahvuskaaslased Udmurtias. Nad on säilitanud oma keele tunduvalt paremini ega häbene seda kasutada mistahes keskkonnas. Seda ei toeta ükski kindel ideoloogia, vaid praktika ja soov elada mugavalt oma emakeele loodud ruumis.

Eristav usuline praktika

Galina Nikitina sõnul on Kama-taguste udmurtide peamine iseloomulik tunnus nende traditsiooniline mittekristlik religioon (Nikitina 2011: 4). Nagu mõned teadlased rõhutavad, põgenesid nad pigem kristluse levitamise meetodite, mitte kristluse enda eest (Safin & Muhtasarova *et al.* 2009: 19). Väidetavalt oligi rände peamine põhjus jõuline evangeliseerimine. Pagulased soovisid elada oma traditsioonide järgi, agressiivne evangeliseerimispoliitika takistas neid.

Turgi aladel kaitses neid selle eest moslemikogukonna selge vaenulikkus, mis ei võimaldanud misjonäridel udmurdi küladesse jõuda. Selle vaenulikkuse all pidid kannatama isegi teadlased, näiteks Ungari lingvist Bernát Munkácsi ei saanud 19. sajandi lõpus Kama-tagustes udmurdi külades materjali koguda, sest teda kahtlustati misjonärluses (Sadikov & Minniyakhmetova 2012: 52).

Kuigi Udmurtias olid udmurdid kohustatud järgima kristluse reegleid, puudus idaudmurtide aladel see kohustus täielikult. Kuid domineeris neil aladel islamiusk. Islamiseerimispoliitika ei olnud nii süstemaatiline nagu evangeliseerimine, selle peamine eelis oli see, et seda ei juhtinud riik. Siiski jätkus islamiseerimisprotsess pidevalt ja saavutas erilise intensiivsuse 20. sajandi algaastail (Nikitina 2011: 6). Nii otsustasid mõned udmurdi külad integreeruda uude keskkonda tervikuna ja võtsid omaks nii islami kui ka tatari kultuuri koos tatari keelega (vrd eespool). Enamik küladest aga jäid endale truuks ning järgisid neid "kodus" iseloomustavat usupraktikat. See mitmekülgne kombestik, kus on kollektiivne, suguvõsa ja peretasand, surnute laialdane kohalolek ning nii tuttavad kui ka võõrad vaimudega täidetud maailmad, on tänaseks hääbunud. Seega iseloomustab Kama-taguseid udmurte see, mida nad ise nimetavad paganluseks: neil on oma religioon, mis erineb ümbritsevatest dogmadel põhinevatest maailmareligioonidest.

Muidugi pole see aastasadu muutumatuna püsinud. Esiteks ja ennekõike on see arenenud oma sisemiste reeglite järgi – mõned mõtted on tuhmunud, teised on kasutusele võetud. Teiseks on neid protsesse tugevasti mõjutanud üldine keskkond: pärast 1917. aastat rakendas nõukogude võim, nagu igal pool mujal Venemaal, ka siin oma religioonivastast poliitikat. Kuid mitme

aspekti tõttu oli nende mõju idaumurtidele aeglasem ja piiratum kui mujal: esiteks puudus tsentraliseeritud hierarhia, mida rünnata; ohvripapid ei erine-
nud ühestki teisest külaelanikust; selles piirkonnas rünnati eeskätt islamit ja
isegi kristlust ning rahvakeelne usupraktika võis jääda tähelepanuta. Tugevad
isiksused hoidsid elus religioosseid tavasid. Kuna see liideti identiteeditunde-
ga, jäid need püsima. Kuid üldine õhkkond ei jätnud elanikkonda puutumata:
sellised institutsioonid nagu kool, sõjavägi ja kollektiivsed tootmisüksused suu-
nasid noorte religioonivastaseid tundeid ja materialistlikku ideoloogiat. Kuigi
erakultused võisid säilida, toimusid avalikud tseremooniad sageli tööpäevadel,
jättes sellest praktikast välja noorema elanikkonna.

Kõik see nõudis kohanemist: suured loomad – lehmad, hobused – oli ühisvara
ja nende ohverdamist peeti sabotaažiks. Seega keskendus ohverdamisprak-
tika rohkem uttedele ja lindudele, mis võisid olla eraomanduses. Vanemad
ohvripaigad olid liiga provokatiivselt nähtavad, seepärast hakati otsima uusi,
diskreetsemaid (Toulouze & Vallikivi 2016). Ohvripappide ja parteijuhtide eri-
nevad isiksused mängisid ettearvamatut rolli, mis viis 20. sajandi lõpul üsna
eristuva religioosse maastikuni: mõnel pool tagati absoluutne järjepidevus,
teisel kadusid kollektiivsed palvused 20. sajandi jooksul.

1980. aastate lõpus ja eriti 1990. aastatel algas protsess, mis kestab tänini:
kõikjal töid elavnemise märgid kaasa udmurdi religioossete tavade tugevnemise
või isegi kollektiivsete palvuste taasalustamise. Ilmselt tuli selle arengu tõuge
kohalikele juhtidele, kuid see vastas elanikkonna vajadusele, mis väljendub
selgelt reaktsioonides uutele avanemistele (vt Toulouze 2016).

Foto 1. Püha koht Alga (Tatõšlõ linnaosa, Baškiiria), maja ja tara. Eva Toulouze'i foto, juuni 2013.

Esimene märk sellest oli päris nõukogude perioodi lõpul kolhooside algatusel palvemajade ehitamine kollektiivsete tseremooniade jaoks kasutatud püha-paikadesse ning nende kohtade ennistamine või taastarastamine. Neis kohtades, kus palvusi ei olnud peetud aastaid või aastakümneid, otsisid kohalikud juhid potentsiaalseid ohvripappe peamiselt endiste pappide järeltulijate seast ja julgustasid neid taaselustama kollektiivseid tseremooniaid. Nad osutasid ka ainelist abi, s.t leidsid ohverdamiseks uttesid ja abistasid transpordiga. Mõnes külas, näiteks Burajevo rajooni Kassijarovos, avaldasid kohalikud elanikud potentsiaalsele ohvripapile survet palvuse korraldamiseks: eelmine oli ta välja valinud enne oma surma, kuid uus papp polnud kunagi pärandit üle võtnud. Paarikümne aasta pärast paluti tal palvus läbi viia, ja ta oli nõus seda tegema ka oma perekonnas aset leidnud õnnetusjuhtumite tõttu, mida seostati soovimatusega oma lubadust täita (Ranus Sadikovi väited isiklikus suhtluses 2015. aastal).

Elanikkonna valmisoleku teine tunnistus on valmisolek osaleda korraldatavatel tseremooniatel. Tatõšlõ rajoonis, kus eksisteeris terve tseremooniade tsüklil, on ühe ja üheksa või kümne küla vahetseremoonia kas kadunud või paisutatud: algselt puudutas see vaid mõnda küla. Aga täna koondab see ühte alagruppi pea-aegu kõik – kaheksa küla üheksast. Rühma kuuluv küla, kes ei osale, Kalmijar, kompenseerib selle oma talvise külalpalvuse taaselustamisega. Seega on olemas tõeline huvi ja soov korraldada rohujuure tasandil kogukonna jaoks ühispalvusi.

Üks põhjus on ilmselt see, et külatasandil puuduvad võimalused ühiselt asju ajada. Nõukogude ajal korraldati kolhoosis palju kollektiivseid teiseid ettevõtmisi, millega kaasnes meelelahutuslik tegevus. Siis hakkasid kollektiivsetel üksustel tekkima probleemid. Näiteks katkestas Novoje Tatõšlõ, Bal'zjuga, Urazgil'dõ ja Maiski külasid hõlmav "kolhoos" Demen isegi kevadiste põllutööde lõpetamise traditsioonilise Sabantui peo, mida mõned aastad peeti teisel tasemel (rajoon, mõned külad), aga mitte enam kolhoosi tasandil (mõned külad koos). Selline oli olukord, kui me 2013. aastal välitöödele jõudsime. Sellest ajast alates on ühistu seda traditsiooni uuendanud. Teades ühistu madalat palgataset, küsisime külaelanikelt, kas nad poleks soovinud hoopis palgatõusu, kuid meie küsimusele vastati üksmeelse arusaamatusega. Kõik olid igatsenud võimalust olla koos ja rõõmustada, ning olid õnnelikud selle taastamise üle.

Oleks kitsarinnaline piirduda usupraktika kollektiivsete palvuste nähtava mõõtmega: igal perel on oma kalendritavad (suur päev, sügispalvus, kevad- ja sügisticalitus) ning ka isiklikud või eratseremooniad; näiteks surnute mälestamine, uude majja kolimine, sündimisest või abiellumisest rääkimata. Nendele me siin ei keskendu, sest need eksisteerivad enam-vähem kogu udmurdi territooriumil ega ole sellele rühmale omased. Ka õigeusu raames on paljud neist traditsioonidest seni elus. Kuid lõuna-udmurtidel on vaid kaks küla – Kuzebajevo Udmurtias

ja Varkled-Bodja mitte kaugel Tatarstanis –, kus tänini peetakse kollektiivseid palvusi. Seega võime julgelt väita, et see liikumine on Kama-taguste udmurtide eripära.

Foto 2. Tseremoonia Bagysh vös' Starõi Kõzõl-Yarja Nižnebaltatševo (Tatyshly piirkond, Baškiiria). Eva Toulouze'i foto, detsember 2013.

Foto 3. Uude majja sisenemise tseremoonia, Aribašis (Tatõšlõ piirkond). Ohvripapp sööb palvel pühitsetud putru. Nikolai Anisimovi foto, oktoober 2017.

Turgi mõju

See on teine Nikitina (2011: 6) mainitud iseloomulik omadus. On valdkondi, kus kontakt naabritega ei ole kaitsnud udmurtide tunnusjooni, vaid on muutnud neid intensiivse turgi mõju tõttu, ja see on nähtav tunnus, mida on kerge tuvastada. Keskendume siin kolmele valdkonnale: keel, muusika ja riietus, samuti ehted.

Keel

Udmurdi keel on selle uurimise algusest peale jaotatud murreteks ning teadlased on neid murdeid mitmel viisil klassifitseerinud (Atamanov-Egrapi 2017 [2010]: 340–342). Järgime Valej Kelmakovi viimast, tema pakutud kolmandat jaotust, mille kohaselt Kama-tagused udmurdid räägivad lõunaudmurdi perifeerset murret, millel on neli murrakut (Kelmakov 1998: 42). Kuigi see on selgesti udmurdi keel, millel on palju ühisjooni teiste udmurdi murretega, ei ole tagatud vastastikune mõistmine teiste murrete kõnelejatega. Paljud tunnused muudavad kõnekeele teistele häguseks: paljusid kaashäälikuid ei hääldata või hääldatakse erinevalt: sõna “homme” on udmurdi kirjakeeles *йуказе*, hääldus *chukaz'e*. Idaudmurdid hääldavad seda *shukae*, mida ei ole kiires kõnes lihtne eristada. Ka häälduses on tunda turgi mõjusid. Peamiselt võivad teiste murrete kõnelejaid häirida leksikaalsed üksused, mis tavalises udmurdi keeles kas puuduvad või tähendavad midagi muud. Need võivad olla kas arhaismid, mis on teistes murretes kasutuselt kadunud ja mida kirjakeeles ei eksisteeri, või turkismid.

Mõned näited arhailistest vormidest on pakkunud Irina Nurieva selliste sõnadega nagu *инос* (*inos*, hea tuju; otsetõlkes ‘taeva väravad’) või *арм* (*kunst*, ‘palkmaja kroon’) või vanad naisenimed, nt *Чужин* (*chuzhin*, ‘kollane’ + sufiks *in*), *Сяськан* (*S'jas'kan*, ‘lill’ + sufiks *n* (Nurieva 2013: 151)).

Mõned väga levinud sõnad, nagu näiteks “aitäh” on udmurdi keeles *май* (hääldub *tau*), öeldakse tatari-päraselt *rahmet*, harv ei ole ka ütlemine “rahmet, tau spasibo³”. Ka sõna ‘hea’ on tatari laen – *aybet*. Teistes murretes esinevaid tatari laene kasutavad Kama-tagused udmurdid lähedasena tatari originaalile: *tugan* on udmurdi keeles ‘armastatud, armastatu’, Kama jõest ida pool aga ‘sugulane’. ‘Õun’ on põhjaudmurdi keeles nagu vene keeles *jablok*. Lõuna-udmurdi keeles, nagu ka keele kirjanduslikus vormis, kasutatakse ka turgi sõna *ulmo*. Tegelikult räägivad paljud eakad tatari keelt ja lähevad kergesti ühelt keelelt üle teisele. Mõned väidavad isegi, et räägivad baškiiri keelt. Seda ei juhtu enam noorema, isegi 45aastaste põlvkonnaga, kes on koolis õppinud valdavalt vene keelt ja on selles keeles isegi osavamad kui udmurdi keeles.

Muusika

Tavaliselt ütlevad udmurdid, et Kama-tagustel udmurtidel pole oma muusikat ega laule ning neile meeldib kuulata ja laulda ainult tatari laule. Tõepoolest on Nurieva sõnul (2013: 151) kõik nende laulud üles ehitatud vastavalt pentaatoonilisele süsteemile, mis iseloomustab tatari laule. Kama-tagused udmurdid on tatari traditsioonist võtnud nii melismaatilise viiside laulmise viisi kui ka *myñi* esituskontseptsiooni, mis väljendab esitaja meisterlikkust. Nad kasutavad udmurdi keeles väljendit *мәһлә кәрзась*, 'oskav laulja', kes on kogukonna tunnustatud ja austatud liige (*ibid.*: 151–152).

Tõepoolest näib olevat tõsi, et tatari stiili ülekaal on viinud hääbumiseni paljud udmurdi laulud, mis sellele mustriks ei vastanud, eriti kõige konservatiivsemad rituaallaulud, mis olid kasutusel veel 1970. aastatel, kui Gábor Bereczki ja László Vikár külastasid seda piirkonda ja salvestasid laulufolkloori (Nurieva 2013: 152). Nurieva rõhutab ka osade rituaalsete laulude soolist jagunemist, mis on tema sõnul udmurdi territooriumil ainulaadne näide.

Süüdistus üksnes tatari laulude esitamises on ühtaegu tõsi ja ülekohtune. Tatari muusika on väga populaarne. Vanaemad laulavad suure mõnuga tatari keeles tatari hitte (Uftanma "Ära kahetse" Elvin Gray esituses on väga armastatud: kuulsime seda lauldavat Kassijarovo küla sabantuil 2018. aastal ning 2019. aasta aprillis eakate naiste erapeol. Mõnel Rišat Tuhvatullini laulul, näiteks "Sandugach" ("Ööbik"), on isegi mitu udmurdi versiooni).

Nagu teisteski udmurdi kogukondades on siin laulvaid peresid ja vähem laulvaid peresid. Aga udmurdid laulavad väga palju. Laua ümber istumisi saadabki tavaliselt laul. Need võivad olla udmurdi pärimuslaulud, millel on sageli paralleele Udmurtias elavate udmurtide lauludega, kuid viisid võivad erineda.

Tõsi, tatari laulud on populaarsed, kuid tuleb tunnistada, et paljud neist on muutunud udmurdi lauludeks: neil on udmurdi tekstid ja neid lauldakse udmurdi kombel. Seega tahame rõhutada, et kuigi need laulud on paljude silmis kahtlemata tatari päritolu, on need siiski assimileeritud ning udmurdid võtavad ja esitavad neid kui omasid. Esituses asendub suurem osa tatari paatosest vaiksema tõlgendusega.

Rahvariided ja ehted

Idaudmurtide rahvariideid peetakse lõunaudmurdi variatsiooniks (vt Atamanov-Egrapi 2017 [2010]: 218). Riietuses ja ehetes on märgata ka turgi, eriti baškiiri mõjusid. Baškortostani udmurdi rahvariided on väga värvikad, rikkalikes sametvärvides. Samet on ka kõige populaarsem kasutatav materjal.

Värvid on sügavroheline, violetne, sügavsinine, sügavpunane ja lilla. Ka kollane värv võib riietuses esineda, kuid see ei ole põhivärv. Nende riided on kaugelt äratuntavad. Riietust kirjeldatakse üksikasjalikult mõnes raamatus: Serafiina Lebedeva monograafias koos paljude fotodega (Lebedeva 2008: 132–140) ja Irina Kosareva raamatus perifeersete rõivatraditsioonide kohta (Kosareva 2000: 162–196).

Rahvariiete puhul tuleb rõhutada kaht peamist omadust: esimene on vöökoht, mille eesmärk on kaitsta naiste kõige haavatavamaid kehaosi negatiivsete välismõjude eest. See on udmurdi rahvariiete täiendus, mida Udmurtias ei tunta. Ka seelikule on lisatud nähtamatu volang.

Idaumurtide rahvariiete teine iseloomulik osa on baškiiride riietusest võetud laen, mis on täielikult integreeritud udmurdi rahvariietusse: see on pikem kleidi peal kantav vest, tavaliselt sametist. Selle servad on kaunistatud hõbedaste või kuldsete paeltega. Vesti värv on tavaliselt kleidist erinev.

Fotod 4 ja 5. Starõi Kõzõl-Yari rahvamuusika ansambel Mardzhan (Pärl) (Tatõšlõ rajoon, Baškiiria) kohalikes rahvariietustes. Nikolai Anisimovi fotod, juuni 2019.

Tähelepanu keskendub tavaliselt naiste rahvarõivastele, sest ühest küljest olid meeste rahvariided palju tagasihoidlikumad, teisalt pole need jõudnud 21. sajandisse. Naised kasutavad rahvariideid üsna laialdaselt, eriti pidulikel puhkudel, seevastu mehed ei kanna rahvarõivaid üldse, nemad kannavad tööstuslikke rõivaid, rahvariided valmistati aga kodukootud materjalist. On üks erand: rituaalne palvuste riietus. Sellele teemale keskendudes peame minema natuke ajas tagasi.

Ohvripapid, nagu ka kogu elanikkond (otsustades vanade fotode põhjal), kandsid palvustel spetsiaalseid rõivaid: rituaalidel kanti pikka käsitsi kootud riidest peenikeste vertikaaltriipudega särki, peas oli valge peakate. Rituaalset särki nimetati *short-deremiks* (*derem* tähendabki särki) ja sellel olid nii meeste kui ka naiste lõige. Sama rüü oli ka surisärk, nii et nõukogude ajal kui uusi rituaalirüüsid ei kootud ega toodetud ka tööstuslikult, kadusid need peaaegu ära – omanikud viisid need sõna otseses mõttes hauda. 21. sajandi alguses oli oma rituaalisärk ainult mõnel ohvripapil. Et tseremooniatel osaleda, pidid papid kohanema. Nad hakkasid kandma valgeid arstikitleid, mida sai hõlpsasti osta tööriivaste poodidest.

See lahendus ei olnud pühalik ega eriti esteetiline, kuid saavutatud oli põhieesmärk: riietuda valgesse, et pöörduda valge jumala poole. 21. sajandi teise kümnendi alguses püüdsid mõned ohvripapid leida muid lahendusi, tagamaks ametikohale vajalikku pühalikkust. Tatõšlõ rajoonis tellisid üheksa põhjapoolseima küla ohvripapid ühistutööstuse kaudu kümneid laiade vertikaaltriipudega valgest riidest kitleid, mis meenutavad umbkaudu rituaalirüüd. Muudes piirkondades kaunistati valgeid meditsiinikitleid udmurdi mustritega, tavaliselt punasega, kuid kasutada võib ka teisi värve. 2019. aasta jaanuaris meenutas etnograaf Ranus Sadikov traditsiooni ja julgustas pappe kasutama uusi rituaalisärke. Edasised välitööd näitavad nende reageeringut.

Ka naistele mõeldud rituaalikostüüme kutsuti rituaalisärkideks. Mõnel eakal naisel on enda oma endiselt alles ja nad kannavad neid palvustel. Aga tõenäoliselt saab sellest omaniku surisärk, mis läheb koos temaga hauda. Kui ohvripapid on püüdnud järgida või taaslustada traditsiooni mõningaid aspekte, siis osalejad vanu ettekirjutusi järgida ei püüa. Väga vähesed tulevad palvusele valges või heledas riietuses. Tavaliselt märgivad naised tseremoonia pidulikku iseloomu rahvarõivaste kandmisega, kuid mitte kõik. Viimase kuue aastaga on rahvariivete kasutamine tseremooniatel vähenenud.

Nii nagu Udmurtiaski, on Kama-taguste udmurdi naiste rahvariided ohtrate hõbekaunistustega. Üldiselt arvatakse hõbedal olevat kaitsefunktsioon ja nii on see ka siin. Kasutusel on rinda katvad lühemad või pikemad keed, mis on valmistatud hõbemüntidest ning antakse edasi emalt tütrele või miniale kui perel oli piisavalt jõukust ehete hankimiseks. Kee ülesanne peale dekoratiivse

aspekti ei olnud üksnes rikkuse rõhutamine, vaid kandja kaitsmine kurja silma eest: mündid tõmbasid endale tähelepanu ja juhtisid selle kõrvale alakehelt. Metallil kõlksumine aitas hoida eemal kurje vaime. Me kasutame siinkohal minevikuvormi, sest kuigi neid funktsioone tänapäeval täielikult ei ignoreerita, ei ole see enam ehete kasutamise peamine ajend.

Elmises lõigus kirjeldatu kehtib kogu Udmurdi territooriumi kohta. Kuid Kama-tagustel udmurtidel on oma eripära: hõbedat on siin kasutatud rohkem kui mujal. Lisaks rinnakeedele ümbritsevad nägu hõbeehted: kulmude kohal on kohustusliku pearäti all kantava heleda mütsi külge õmmeldud hõbemüntide rida. Teine rida münte on kinnitatud kõrvade külge ja ripub lõua all nagu omapärane habe (üksikasjade ja ehete nimede kohta vt Lebedeva 2008: 140–141).

Vanemad udmurdid palmivad oma juukseid, mida ei ole kohustusliku pearäti alt näha. Sellegipoolest on selja taga näha nende pikad patsid, mis on kaunistatud vanemate hõbedast kaunistustega, mida täiendavad sageli mündid ja oranžid kivid. Nagu on näha Kaasanis, olid seda tüüpi ehted väga populaarsed tatarlaste seas. Tänapäeval on need haruldased, sest tootmine on katkestatud.

Kama-taguste udmurtide kultuuri üldmuljes tunneme ära tatari värvi ja sära.

Foto 6. Vjazovka küla ohvripapp (Tatõšlõ piirkond, Baškiiria) oma vanas rituaalirüüs. Eva Toulouze'i foto, juuni 2017.

*Foto 7. Anfisa Baimieva (Nižnebaltarševo, Tatõslõ piirkond, Baškiiria), kaelas tema hõbehted.
Eva Toulouse'i foto, juuni 2016.*

Kama-tagused udmurdid ja Udmurtia

Kuivõrd ränded, mille tõttu see osa udmurdi elanikkonnast asus elama Kama idakaldale, on ammused ja ükski praegune sealne asukas ei ole olnud algne väljarändaja vaid on sündinud selles piirkonnas, siis milline on nende seos “ajaloolise isamaaga”? Kuna udmurdi identiteet on tugev, jälgivad nad Udmurtias toimuvat innukalt, ja neil on ka pretensioone, kuigi need aja jooksul vähenevad. Nad tahaksid kiiresti kursis olla Udmurdi ajakirjandusega, kuid selle jõudmine küladesse võtab päevi, sest transport käib Ufa kaudu... Selle mure lahendavad

nüüd elektroonilised väljaanded. Nad kurtsid, et näevad kaugeid telejaamu või kuulavad kaugeid raadiojaamu, kuid mitte udmurdi raadio saateid. Nii oli see veel 2019. aastal. Nad kaeblesid, et Baškortostani udmurdi külades ei olnud kunagi käinud ükski udmurdi estraadiesineja. See on nüüd muutunud ja paljud udmurdi esinejad lülitavad oma turneedesse Baškortostani udmurdi külasid. Kuid me ei saa väita, et igas udmurdi külas on käinud esinemas udmurdi lauljad (2011. aasta olukorra kohta vt Nikitina 2011: 7).

Kuidas Udmurtiat nähakse

Virtuaalne suhe Udmurtiaga on keeruline ja vastuoluline.

Ühest küljest on Kama-tagused udmurdid selgelt teadlikud, et on jäänud udmurtideks rohkem kui udmurdid Udmurtias. Pole juhus, et nad nimetavad ennast puhasteks udmurtideks (*chin udmurt'yos*). Nemad on hoidnud esiisade religiooni ja jäänud truuks udmurdi traditsioonidele. Nad on hoidnud elus ka keele. Kuni viimase põlvkonnani on nad seda edasi kandnud ja tundub, et tänapäeva täiskasvanutele on see tõeline emakeel. Eespool väljatoodud põhjustel on vene mõju olnud Udmurtias tohutu ja koos häbiga alamasse rassi kuulumise pärast on see tekitanud lünga keeleülekandes: vanemad soovisid, et järgmistele põlvkondadele elu oleks lihtsam. Seega tunnevad Kama-tagused udmurdid ennast udmurdi traditsioonide ja keele kandjatena ning Udmurtia udmurtidega võrreldes on neil täheldatav teatav üleolekutunne. Seda illustreerib hästi Udmurtias hariduse saanud muusikaõpetaja tähelepanek 2013. aastal: "Kui ülikooli lähedal kuulete kahte üliõpilast udmurdi keeles rääkimas, võite olla kindel, et nad on Kama-tagused udmurdid." See ei pruugi tänapäeval enam tegelikkusele vastata, kuid näitab Kama-taguste udmurtide domineerivat taju.

Siiski jääb Udmurtia emotsionaalselt isamaaks, päritolumaaks, maaks, mis kõigest hoolimata näeb välja omana.

Udmurtia kui atraktiivne koht

Nelikümmend aastat tagasi polnud noorel Kama-tagusel udmurdil laiemat ülikooli valikut: lähedal asuvas Birski rajooni pedagoogikainstituut tagas kõrghariduse ja õpetaja elukutse. Tänapäeval on avatud kolm valikut, kui keegi ei soovi kodust kaugele reisida ja Birsk ei ahvatle: kas Baškortostani pealinn Ufa või piirkonna suurim linn Perm või Iževsk. Tatarstani udmurtide jaoks on suurepärane valik Kaasan, kuid Kama-taguste udmurtide eelistuste hulka see ei kuulu. Iževsk on kõrghariduse omandamiseks hea valik. Humanitaar-

teadusi ning oma keelt ja kultuuri õppida kavatsevatele udmurtidele on see loomulik valik, ent selle valivad ka need, kes eelistavad tehnilisi erialasid, nt inseneriteadusi jne. Paljud udmurdid tunnevad ennast Iževskis hästi. See ei ole suurlinn ja mõjub koduselt. Kui udmurt on lõpetanud Iževski ülikooli, tunneb ta end siin alati nagu kodus. Teine tõmbetegur on linna kultuurielu pakutavad võimalused, mis külades puuduvad: teatrid, kontserdid, festivalid, rahvusvahelised kohtumised, etnilised diskod, kunstivõistlused.

See tõmme on eriti intensiivne intelligentsi puhul. Põhjuseks pole üksnes udmurdi keele ja kultuuri oskusspetsialistide töökohtades vaid seal on ka Kama-tagune diaspora tuumik, kes moodustab oma ajaloolises kodus uut diasporaad. Nad on üsna edukad. Toome mõne näite Kama-taguste udmurtide eduloost Udmurtias.

Kirjanduse osas on mõned Baškortostanist pärit kirjanikud saanud Udmurtias auhindu, näiteks Roman Vališin (1937–1979) ja Fedor Pukrokov (1937–2019). Hetkel on kaks tuntud kirjanikku, kes, nagu nende nimigi näitab, on pärit Baškiiriast. Nad on pälvinud laialdase tunnustuse nii Udmurtias kui ka välismaal. Nad on omavahel kaugel suguluses, mõlemad pärit Altaevo külast: Ul'fat Badredtinov (snd 1957) on tuntud oma proosa poolest ja Ljuza Badredtinova (snd 1965) on samuti kuulus oma luuletuste, muu hulgas lasteluule poolest, 1990. aastate algusest on ta ka lasteajakirja Kizili (Täht) üks toimetajaid. Mõlemad pälvisid 2010. aastal Eesti hõimurahvaste programmi soome-ugri kirjandusauhinna. Nad mõlemad elavad Udmurtias ja on täielikult integreeritud udmurdi kirjandusellu. Emakeeles kirjutavatel kirjanikel on ilmselgelt kasulik elada kohas, kus asuvad just selles keeles kirjastajad, Baškortostanis elades poleks nad saanud nii edukad olla. Seda väidet illustreerib näide Baškortostanis elavast udmurdi poetessist Irina Samigulovast (snd 1974), kes on kirjutanud kaks aastakümnet: teda avaldatakse nii kohalikes udmurdi ajakirjades kui ka Udmurtias, kuid kuni aastani 2019 polnud ta avaldanud oma luulekogu. Udmurdi tagasihoidlikkusest oleks see tal avaldamata jäänudki, kui selle artikli autorid (Eva Toulouze ja Nikolai Anisimov) poleks sekkunud ja saanud rahalist toetust mitmelt sihtasutuselt – M. A. Castréni Ühing (Soome), Soome-ugri Kirjandusfond (Eesti), Hõimurahvaste programm (Eesti).

Teises humanitaarvaldkonnas on keeleteadlane Rif Nasibullin (snd 1936) saavutanud Udmurdi teaduselus märkimisväärse prestiiži ja autoriteedi. Ta on keskendunud udmurdi dialektoloogiale, eriti keelelisele kartograafiale. Nasibullini põhiprojekt, mille kallal töö jätkub, on Udmurdi atlas. Tema uurimistöö ajendab teda tuvastama selgeid keelelisi tunnuseid, mille levikut ta kaartidel kajastab (vt Nasibullin 2000).

Rakenduslikumas valdkonnas on arhitekt Kasim Galihhanov (snd 1959) saavutanud populaarsuse oma põhitööga just Udmurtias. Tema nimi on seotud

nii riiklike ja eraehitistega kui ka monumentidega ning ta on pälvinud mitmeid auhindu. Teda peetakse “esimeseks udmurdi etniliseks arhitektiks”, sest ta püüab ehitada udmurdi maailmavaate ja mütoloogilise mõtteviisi järgi. Ta on teiste kolleegide kõrval ka pealinnas Iževskis asuva hiiglasliku udmurdi usukeskuse projekti autor. Sellise keskuse rajamist taotles etnilise religiooni organisatsioon (Udmurdi võs’), kuid lõpuks neile luba ei antud (Vladislav Jakupovi suuline teave 2019). Oma juurtest teadlik Galihhanov süveneb traditsioonilisse etnilisse religiooni ning viis oma palvevormid oma uude koju, tegutsedes oma veendumuste kohaselt, nagu tegelikult ka Rif Nasibullin.

Mainimata ei saa jätta ka suurt maalikunstnikku Mensadõk Garipovit (1946–1998), kes on väga tuntud udmurdi pärimuskultuuri ja muistendeid käsitlevate gravüüride autor. Tema teosed on jõudnud udmurdi majapidamistesse udmurdi muinasjuttude venekeelse kõite vahendusel (Kralina & Garipov 1995). Selle eest sai ta Udmurtias suure autasu.

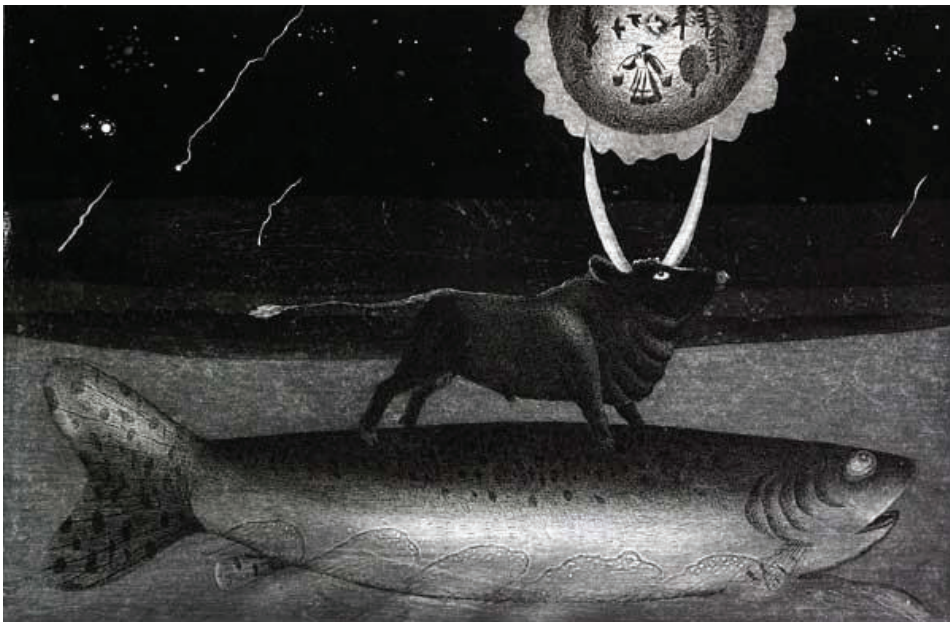

Foto 8. Mensadõk Garipov, “Maailma loomine” sarjast “Udmurdi muistendid”, 1988 (<http://finno-ugry.ru/img/1238154482/1238154562.jpg> – vaadatud 27.02.2023).

Teine idaudmurtide tegevusvaldkond, mis pakub võimalust silma paista, on poplaul. Udmurdi keeles on tänapäeval olemas kõik lavalaulu stiilid, mis annab noortele udmurtidele hea valiku kaasaegsest poprepertuaarist. Udmurdi

lavade juhtivartistid on Kama-tagused udmurdid: kindlasti Aljona Timerhanova, kes laulab duetti Nikolai Anisimovi ja oma abikaasa Ivan Kotelnikoviga, aga ka Andrei Kamaltdinov, Nadežda Ahmadõšina, Šarkani rajoonist pärit grupi Tulkõm (Laine) solist, ansambli Italmas solist Ljudmila Ahtarieva. Nad integreerivad oma repertuaari kodupiirkonna laule, mis on saanud tuntuks ja armastatuks ka Udmurdi tuumikalal (nt Italmase “Keralill”).

Foto 9. Aljona Timerhanova ja Andrei Kamaltdinov kuulutavad välja oma uue laulu, Kama-taguse udmurdi rahvalaulu “Tänava laul” (https://vk.com/shuldyr_jut – vaadatud 11.10.2019).

Eelmainitud pole kindlasti ainsad Kama-tagused udmurdid, kes on otsustanud elada ja töötada Udmurtias. Nemad on jäämäe tipp. Paljudele udmurtidele, kes on väga teadlikud oma juurtest ja algkultuurist, on lohutav elada keskkonnas, kus seda vähemalt osaliselt kodukultuurina tunnustatakse. Nad võivad kurta oma koha puudumise või tunnustuse nappuse üle, sest Udmurtias domineerib ikkagi vene peavoolukultuur, vene väärtused ja vene keel, aga siiski on see ainus paik, mida nad saavad omaks pidada.

Kama-taguste udmurtide institutsioonid

Loomulikult udmurdid peavad ja arendavad suhteid omavahel, kuigi ebavõrdsel alusel.

Ühel pool on Udmurdi Vabariik, föderatsiooni subjekt, mis on nominaalselt pühendatud udmurtidele, kuid mida valitsevad peamiselt venelased ja mille puhul mõned institutsioonid tegelevad kohaliku rahvusega rohkem kui teised; teisel on mitteametlik kogukond, kellel on vähemuse staatus föderatsiooni mõne teise subjekti koosseisus, Baškortostani vabariigis, kelle põlisrahvas on teine ja kelle osalus udmurdi asjades piirdub nn Rahvaste Sõpruse Majaga koos udmurtide ajaloo- ja kultuurikeskusega (teistele rahvastele keskenduvate institutsioonide seas). Lisaks sellele, on udmurdid ise moodustanud oma huvidele pühendunud MTÜ.

Baškortostani udmurdi rahvus- ja kultuurikeskus (NKTs⁴)

See on 1980. aastate lõpus ühe mõjukama Kama-taguste udmurdi isiksuse eestvõttel loodud organisatsioon. Rinat Galjamšin (1949–2020) oli pikka aega olnud eduka kolhoosi Demen (Koos) direktor. Sinna kolhoosi koondati kõik Tatõšlõ piirkonna nelja udmurdi küla asukad. Galjamšin tegi kõik selleks, et muuta oma ettevõtte piirkonna parimaks. Ta juhtis kõva käega ning suutis saavutada austuse ja autoriteedi nii udmurdi kui ka tatari partnerite seas. Olles juhtinud samas piirkonnas erinevaid kolhoose, lõpetas ta karjääri Demeni esimehena. Ta jäi sellele ametipostile 2010. aastani, mil tema asemele tuli ta poeg.

1990. aastate keskel tõusis teadlikkus vajadusest luua organisatsioon, mis arutaks udmurtide muresid. Seda muret väljendas 1996. aastal ajakirjanik A. Gilmajev (1937–2005) Udmurdi Vabariigi Rahvuste Komitee korraldatud udmurdi diasporaad käsitleval konverentsil (Nikitina 2016: 45). Ta teatas, et 1996. aasta juulis loodi Kama-taguste udmurtide vabariiklik keskus, mille eesmärk oli koondada kõik Baškortostani udmurdid. Varem olid ringkonnaorganisatsioonid Tatõšlõ ja Janauli rajoonis ning “mõningast tööd tehti ka Kaltasõ ja Buraji rajoonis”, kuid vaja oli üldist organisatsiooni. Samuti püüti muuta udmurdikeelse lehe Az’lan’ (Edasi) staatust ja saavutada selle tunnustamine vabariiklikul tasandil, nagu see on praegu (Nikitina 2016: 46). Rahvuste komitee etteotsa valiti Galjamšin, kes koondas oma energia religioossete traditsioonide taaselustamisele (Sadikov 2008: 214).

Foto 10. NKTs juht Rinat Galjamšin (keskel) Eva Toulouze'i ja Ranus Sadikoviga oma töötoas kolhoosi kontoris. (Novõje Tatõšlõ, Tatõšlõ rajoon, Baškiiria). Marti Mätase foto, august 2011.

Organisatsioon järgib riiklikke allüksusi: tal on rajooni allorganisatsioonid ja nõukogu, kus on esindatud kõik vabariigi udmurdi piirkonnad. Juhid valitakse iga-aastaselt kongressil, kus osalevad delegaadid kõikidest ringkondadest.

Galjamšin jäi organisatsiooni etteotsa 2015. aasta kongressini, mil ta oli tervislikel põhjustel sunnitud tagasi astuma ja andis ülesande üle endisele administratsioonitöötajale Salim Garifullinile (sünd 1951). Galjamšini korraldajaoskustest tuntakse pärast tema tagasiastumist teravat puudust. On tõsi, et Galjamšini topeltvõimu tõttu sai organisatsioon algusaastail kasu kolhoosi infrastruktuurist, mis pakkus transporti ja kohta koosolekuteks. Tänapäevaks on aineoline olukord märksa keerulisem ning kaugel elavatel nõukogu liikmetel on raskusi koosolekutel osalemisega.

21. sajandi esimestel aastatel aitas organisatsioon taaselustada külalpalvusi. Nad otsisid potentsiaalseid ohvripappe ja organisaatoreid ning julgustasid neid vastutust võtma. Selle tulemusena on 21. sajandi teise dekaadi lõpuks taastatud traditsioonilised palvused peaaegu kõigis Baškortostanis asuvates

külades. Viimastel aastatel küpses idee ohvripappide koordineerimisest. Selle taga on mitu ideed. Üks on kahtlemata infovajadus ja usuaktiviste puudutavate küsimuste arutamine: näiteks kalendriteemad – millal on õige aeg palvust korraldada. Või tagada, et kogumaapalvus (*Elen vös'*) oleks tõepoolest viimane kõigi Baškortostani tseremooniade seas. Paljud ametnikud on mures udmurtide religioonipraktika eklektilisuse pärast, kohalikud traditsioonid erinevad üksteisest ning maailmareligioonide eeskujul tahetakse asjad “korda seada”, standardiseerida, näiteks mõnele meeldiks kui palvete tekstid oleksid kõikjal ühesugused. Seni on standardiseerimiskatsed nurjunud. Rohujuuretasandil kohtaksid nad tõenäoliselt taunimist, sest kohalikud papid on kiindunud tavadesse, mida nad on õppinud oma õpetajatelt. Kuid jaanuaris 2019 toimus ohvripappide koosolek ja sellele on oodata järge. Rahvuskultuurikeskus on väga huvitatud usuasjadest. Nad korraldavad ka usupühade üritusi: 2018. aastal tähistati ülestõusmispühi Janauli rajooni Banibaši külas, kus kohalik rahvas näitas laval, mida nad lihavõttepühadeks tegid. Seejärel esinesid ümbruskaudsete külade ja rajoonide folklooriansamblid – lauldi ja tantsiti ning enne kojuminekut võeti ühiselt einet. Igal aastal korraldab rahvuskultuurikeskus samalaadse ürituse, iga kord ise külas.

Analoogorganisatsioon on olemas ka Permi piirkonnas: Permi krai Udmurdi rahvus- ja kultuurikeskus alates 2008. aastast. See on loodud esimese kohaliku organisatsiooni baasil, mis tekkis 1990. aastal Kueda rajoonis Bolšoi Gondõris (Tšernõh 2017: 50).

Ajalooline kultuurikeskus

See riiklik organisatsioon on täiesti erinev. Ufas on keskus, mis koordineerib vabariigi kõiki etnilisi ettevõtmisi ja hoolitseb kõigi keskuste üldüritustel osalemise eest. Näiteks peaks iga keskus igal aastal pakkuma etniliste kostüümide festivalile osalejaid, kes demonstreerivad oma rahvariideid Ufas toimuval paraadil. Rahvaste Sõpruse Maja korraldab igal aastal Baškortostanis elavate tüdrukute seas iludusvõistluse *Miss International*. Muidugi saab iga osaleja lõpus auhinna. Seega on antud üldine orientatsioon ja iga keskus kohandab seda vastavalt oma rahvuse vajadustele. Nii elavdab 2004. aastal loodud ajalooline kultuurikeskus (Safin & Muhtasarova *et al.* 2019: 47) udmurdi kultuurielu erinevate algatustega. Näiteks korraldatakse koostöös Udmurdi vabariigi institutsioonidega Baškortostani udmurdi kultuuripäevi.

2016. aastast juhib keskust luuletaja Irina Samigulova, kes pakub meie meeskonnale (nagu ka teistele Baškortostani udmurtidega tegelejatele) välitöödel logistilist tuge, et leida kohti, kus saaksime elada, annab nõu,

kellega kohtuda. Ta abistab paljusid Kama-taguste udmurtide vastu huvi tundvaid inimesi: oleme näinud teda vastu võtmas ajakirjanikke, poliitikuid, kunstnikke, muuseumitöötajaid jne, samuti delegatsioone teistest soome-ugri kogukondadest.

Tatõšlõ rajooni külades on Samigulova organiseerinud naiste klubid, kus naised kohtuvad ja korraldavad küla kultuurielu. See on julgustanud naisi sotsiaalsele aktiivsusele ja võtma kollektiivseid kohustusi. Ta on korraldanud kohtumisi huvitavate udmurtidega, soodustades dialoogi ja teadmiste vahetamist. Ka korraldas ta 2016. aastal vanaemade ja lastelaste õhtu, julgustades seega vanaemasid andma lastelastele edasi oma oskusi. Need on vaid näited, mida oleme ise kogunud.

Foto 11. Vanaemade ja lastelaste võistlus Shundybergan (päevalill), Novõje Tatõšlõs (Baškiiria). Eva Toulouze'i foto, detsember 2016.

Ajaloo- ja kultuurikeskuse aasta nõudlikemaks sündmuseks on kindlasti augustikuus toimuv andekate udmurdi noorte laager Ustotšikar (käsitöölinnak), mis sai alguse juba enne keskuse olemasolu, 2003. aastal (Safin & Muhtasarova *et al.* 2019: 49). Kümneks päevaks kogunevad noored, peamiselt teismelised, kõigist Udmurdi piirkondadest, et arendada ennast udmurdi haritlaste ja isikuste juhendamisel, kellest paljud on pärit Udmurtiast ja kes juhivad temaatilisi rühmitusi – laulmine, tantsimine, ajakirjandus, loovkirjutamine, mood jne. Suheldakse udmurdi keeles ja erinevatest piirkondadest pärit udmurdid õpivad kohanema erinevate murretega.

Nende kahe organisatsiooni keskus asub Tatõšlõ rajooni 19 külast koosneva kobara ühes külas. Novõje Tatõšlõ küla on nelja küla koondava nn

munitsipaalüksuse halduskeskus ja ühtlasi ühistu Demen keskus. Ametlikku asukohta kui sellist riiklikul kultuurikeskusel praegu ei ole.

Mingil hetkel, kui Galjamšin oli selle juht, jagas ta kontorit ühistu direktoriga, kes oli siis tema poeg. Hiljem juhtis ta oma rajoonikeskuse korterist ja telefoni kaudu. Nüüd on tema järeltulija Garifullin pensionil, nii et ta on kodus Nižnebaltatševos ja kasutab samuti juhtimiseks isiklikku telefoni. Ka teised Novõje Tatõšlõs elavad juhid on pensionil, nende ainus kasutatav asukoht on ajaloo- ja kultuurikeskuse kontor. Seega on mõlema organisatsiooni tegevus väga põhjalikult koordineeritud ja kohati isegi liidetud. Mõnel praktilisel – kindlasti mitte ametlikul – viisil toimib ajaloo- ja kultuurikeskus riikliku kultuurikeskuse algatuste logistilise alusena ja selle direktor, kuigi ta allub Ufa emaorganisatsioonile, mitte NKTsle, koordineerib mõlema organisatsiooni tegevust ja on topeeltkoormusega, nii et mõnikord on raske aru saada, kes on konkreetse tegevuse korraldaja.

Ošmes

Foto 12. Baškortostani udmurdi ajaleht Ošmes (https://vk.com/oshmesbash?z=photo-38983890_303532015%2Falbum-38983890_0%2Frev – vaadatud 01.03.2023).

See ajaleht, mille nimi tähendab udmurdi keeles allikat, on Baškortostani udmurdidiasporaa peamine infoorgan. See loodi nimega Azʼlan (Edasi) kui kohaliku ajalehe udmurdi versioon. Kirjanik Andrei Gilmajevi initsiatiivil sai sellest 1999. aastal (Safin & Muhtasarova *et al.* 2019: 51) Ošmesi nime all vabariikliku tasandi väljaanne. See nelja-leheküljeline udmurdikeelne ajaleht edastab peamiselt kohalikku teavet udmurdi kogukonna kohta. Seda teevad viis inimest: ajakirjanikud, toimetaja, fotograaf ja raamatupidaja. Septembris

2019 oli ajalehe tiraaž 938. Ajalehel on tellijaid kõigist udmurdi piirkondadest ja isegi Ufast. Praeguseks on sellel ka e-versioon, mis ühendab Kama-taguseid udmurte nii kodus kui ka väljaspool seda – Udmurtias ja välismaal. Seda toetab Soome-Ugri Castréni Ühing Soomest. Viimasel ajal on Ošmes arendanud venekeelset kodulehte (<http://gazeta-oshmes.ru/>), kuhu integreeritakse nii trükiversioonis sisalduv, aga ka muu info, mis trükiversiooni ei jõua. See kodulehe info on kättesaadav ka Venemaa sotsiaalmeedias.

Esimesel leheküljel on tavaliselt ametlikud rubriigid, kus on teave Vene Föderatsioonist või Ufast, intervjuud, teave president Putini või Baškortostani presidendi tegevuse kohta. Samuti lühiuudised maalt (agentuurilt Bašinform) ja udmurdi küladest. Osa kogu elanikkonnale mõeldud üliametlikku teavet edastatakse venekeelses originaalis, samuti kohtuteated. Need on ka ainsad venekeelsed rubriigid. Seejärel ilmuvad olenevalt nädalast rubriigid “Räägime peredest”, “Elu külades”, “Sport”, “Majandus”, “Aastad ja isikud” (vanematest udmurtidest), “Folklooriansamblid”. Viimane lehekülg on kergemate teemade päralt (“Muud teated”, novellid ja/või luuletused, õnnesoovid, surmakuulutused jne). Võib esineda ka teisi rubriike, nt “Religioon”, kus edastatakse uudiseid eri külade tseremooniatest.

Ajaleht on mõeldud Baškortostani udmurtidele, kuid tähelepanuta ei jäeta ka Permi kraisis elavaid udmurte: Ošmesi loetakse sealgi ja selles avaldatakse ka nende uudiseid.

Muud organisatsioonid

Kama-tagused udmurdid elavad ka teistes piirkondades ja nad on alati otsinud samast kohast tulnud inimesi. Nii on see ka Udmurtia pealinna Iževski puhul.

Kama-taguste udmurtide rahvuskeskus

Keskus loodi aastal 2007 ja seda juhib vastuoluline isiksus Fljura Tšibõševa, kes on aktiivne ja mõjukas. Ta töötab udmurdi “rahvaste sõpruse majas”, mis pakub talle täielikku logistilist tuge. Organisatsiooni eesmärk on ühendada Iževskis elavaid Kama-taguseid udmurte, tegutseb oma folklooriansambel Džanõkai.

Tšibõševa on koondanud enda ümber Kama-taguseid udmurdi prominente. 2009. aastal korraldas ta kõigi udmurtide laulufestivali Tšakara (Baškortostani Kaltasõ rajoonis asuva mäe järgi), mille ametlik nimi on piirkondade-vaheline vanade lugude festival. Selle raames esitavad kõigi udmurtide asualade ansamblid oma laule, eriti pärimuslikke. Tšakara korraldatakse igal aastal eri

piirkonnas, võttes arvesse udmurdi laialdast diasporaad Udmurtias, Tatars-tanis, Baškortostanis jne.

Foto 13. Tšakara festivali osalised 2015. aastal Kaltasõ rajoonis Bolšoi Katšakis (Baškiiria) (<http://www.permdnt.ru/news/vii-mezhregionalnyy-folklornyy-festival-drevnie-napevy-udmurtov-chakara>, – vaadatud 11.10.2019, enam ei avane).

Tšibõševa oli 2008. aastal sisuliselt kesksel kohal kogu idaudmurdi Elen võsi tseremoonia taaselustamisel. Tõenäoliselt ei saa tema taga alahinnata arhitekt Kasim Galihhanovi rolli. Galihhanov on pärit Burajevo rajooni Altajevo külast – see on üks kolmest külast, kus peeti Elen võsi enne 1920. aastaid. Kasim Galihhanovi vend Anatoli on Altajevos peamine ohvripapp ja juhib Kama-taguste udmurdi ohvripappide ühingut. Nad suutsid selle rituaali rekonstrueerida ja see on edukalt taaselustatud, see toimub praegu nagu sajandi eestki vaheldumisi Altajevos, Kirgas (Permi krai, Kueda rajoon) ja Starõi Varašis (Baškortostani Janauli rajoon). Ühing rendib igal aastal bussi ja toob huvilisi Udmurtiast. See algatus on kahtlemata suurendanud teadlikkust Kama-taguste udmurtide usupraktikast ka Udmurtias.

Tugevate isiksuste kooseksisteerimine on alati problemaatiline ning Tšibõševa ja Galjamšini suhted olid pingelised. Vana juhi pensioneerumine lahendas selle probleemi.

Udmurtias tegutseb Tšibõševa Kama-taguste udmurtide esindajana ja täidab seda funktsiooni üsna laialdaselt. Näiteks osaleb ta delegaadina soomeugri rahvaste kongressidel, mida peetakse iga viie aasta tagant eri riigis. Ta on sinna saadetud udmurtide etnilise organisatsiooni Keneš (nõukogu) poolt Kama-taguseid udmurte esindava isikuna, samuti nagu rahvus- ja kultuurikeskuse esindajad.

Jekaterinburgi ühendused

Jekaterinburg ja seda ümbritsev Sverdlovski oblast on udmurtide traditsioonilised asualad. Esiteks elasid seal Krasnoufa udmurdid – rahvarühm, kes on praeguseks kas hääbunud või välja suremas. Praegustes oludes on Jekaterinburg suur metropol, kus leidub tööd ja see meelitab ligi nooremaid mehi. Seega on idaudmurtide põllumajanduspiirkonnad, mis olid ajalooliselt sisse-rände sihtmärgiks, muutunud tänapäeval väljarände reservuaarideks. See on kindlasti põhjus, miks seal elavad intellektuaalid on tundnud vajadust luua organisatsioonid, mis edendaksid nende kultuuri ja aitaksid toetada udmurdi identiteeti.

Praegu tegutseb kaks konkureerivat organisatsiooni.

Eges (norm)

Organisatsioon, mille täisnimi on “Udmurdi rahvus-kultuurilise ühenduse “Eges” Sverdlovski oblasti valitsusväline organisatsioon”, on esimene, mille Marina Jagudkina (üks Galihhanovi õdedest, vt eespool) lõi Jekaterinbugis 2003. aastal. Selle eesmärk oli murda Kama-taguste udmurtide isolatsioon Jekaterinburgis ja ühendada neid, ametlik eesmärk on “säilitada keelt ja kultuuri ning omapära, kutsuda noori ühinema udmurdi kogukonnaga selle kultuuri, tavade ja etniliste traditsioonidega, populariseerida udmurdi keelt ning dekoratiiv- ja tarbekunsti kasvava põlvkonna seas; vahetada arvamusi Udmurtia ansamblite ja tihedalt udmurtidega asustatud piirkondade ansamblite vahel” (http://www.finnougoria.ru/community/project/project.php?SECTION_ID=2536&ELEMENT_ID=36303). Organisatsioonil on liikmeid Sverdlovski oblasti eri linnades ja külates.

See organisatsioon on registreeritud. Kuid teine Jekaterinburgis elav udmurdi haritlane – Georgi Šamšijarov – ei olnud rahul assotsiatsiooni tegevuse ja orientatsiooniga, mis tema sõnade kohaselt oli liiga kitsas. Ta rajas oma ühenduse ja lahkus Egesist.

Maria Jagudkina suri 2019. aastal. Kuidas tema ühendus ilma temata toimib, me praegu öelda ei oska.

Ural keneš (Uurali Nõukogu)

Sverdlovski oblasti udmurdi kultuurikeskuse Ural Keneš rajas Georgi Šamšijarov 2008. aastal ja see ei ole registreeritud ühing. Selle eesmärgid on sama sugused nagu Egesil, need hõlmavad „muistse udmurdi kultuuri renessanssi, tugevdamist ja arengut“ ning orienteerumist noorematele põlvkondadele. Keskus korraldab Jekaterinburgis erinevaid udmurdi üritusi, sealhulgas kalendrituuaale. Üks erinevusi on ürituste aktiivsuse ja populariseerimise tasemes: väidetavalt on selle põhitegevuseks “teabe- ja materiaalne tugi” ning kodulehe (<http://Uralkenesh.ru>) ja sotsiaalmeedia (<http://www.finnougoria.ru/community/nko/531/32006/>) kasutamine. Lisaks Udmurtiast pärit esinejatega kontsertide korraldamisele ollakse väga aktiivsed ka Youtube’is (<https://www.youtube.com/user/Ukmort1>), kus iga huviline saab nende üritusi jälgida.

Foto 14. Georgi Šamšijarov koos Degtjarski (Sverdlovski oblast) ansambliga Italmas augustis 2011 (https://vk.com/ukmort?z=photo56453151_265608190%2Falbum56453151_121215037 – vaadatud 11.10.2019).

Georgi Šamšijarov on organiseerinud piirkonnas mitu ansamblit, mis liiguvad ringi võimalikult laialt, esitades oma laule ja tantse. Tuleb rõhutada, et selle organisatsiooni liikmed ja ennekõike Šamšijarov rahastavad tegevusi osaliselt isiklikest vahenditest.

Kokkuvõtteks: mõned mured ja uued ränded

“Puhtamad” udmurdid on suutnud vastu pidada ja vaatamata üldisele venestustrendile on udmurdi keel vägagi elus. Varem oli väga tõhus “Turgi kilp”, aga kas sellest piisab tänapäevaste väljakutsetega toimetulekuks?

Kama-tagused udmurdid on soodsatest oludest kasu saanud. Põllumajanduse õitseng, etniliselt mitte liiga rõhuv keskkond võimaldas neil säilitada oma pere kaudu saadu – keele, religiooni, harjumused. Seda ei toetanud ükski väline ideoloogia: nad ei rääkinud kodus udmurdi keelt mitte sellepärast, et tahtsid säilitada oma emakeelt, vaid sellepärast, et see oli nende emakeel ja selle rääkimine oli loomulik.

Kuid viimase kümne aastaga on asjaolud muutunud.

Põllumajanduse heaolu

See väljend viitab minevikule. Edukate kolhooside aeg on möödas. Demeni saatus on väga veenev näide. Juba 2013. aastal kurtis direktor Rinat Galjamšini poeg Rustam, et nooremad külaelanikud ei taha ettevõttes töötada. Tema selgitus oli lihtne, kuid mitte veenev: “Nad kõik tahavad istuda arvutis või nutitelefonis, veeta kogu oma aja sotsiaalmeedias.”⁵ Kahtlemata on see globaalne nähtus omane noortele nii Venemaal kui ka mujal maailmas, ent see ei seleta kõike.

Ettevõttes olid palgad väga madalad. Kui vanem elanikkond alternatiivi puudusel leppis sellega, siis nooremad ei olnud enam huvitatud füüsilisest tööst palga eest, mis ei võimaldanud neile iseseisvust. Juba 2013. aastal lakkas Demen olemast piirkonna nelja eespoolmainitud küla peamine tööandja. Järgmistel aastal otsisid mitmed investorid järgemööda ettevõtte, Rustam leidis uue töökoha. Külas ei ole tööd, mis võimaldaks noortel abielluda ja perekonda üleval pidada. Kõrgemaid palku tuleb otsida mujalt. Lähimad ja kaugemad linnad pakuvad palju võimalusi nii spetsialistidele kui ka lihttöölisele, ning noored soovivad seda ära kasutada.

*Foto 15. Kooperatiivi Demen pidulik veok sabantui ajal Verhnije Tatõšlõs (Tatõšlõ rajoon).
Eva Toulouse'i foto 2013.*

Samuti on nad valmis muutma oma eluviisi. Külaelul on oma reeglid: inimestel on elukutse, aga samal ajal tegelevad nad aianduse ja loomakasvatusega. See paneb nii meestele kui ka naistele tohutu koormuse. Lisaks vaba aja sisustatusele kohustusliku põllu- ja laudatööga ei võimalda koduloomade pidamine puhkustki. Pealegi ei paku külakeskkond piisavat infrastruktuuri igapäevaeluks ega meelelahutuseks. Teed on halvad ja sageli takistab liikumist pori. Meelelahutust on vähe ja see on üksluine. Erinevalt vanematest ei ole noorem põlvkond enam rahul diskoõhtutega kohalikus klubis. Ka side on kehv. Mobiilsidevõrk ei jõua kõikidesse küladesse, nigel on ligipääs internetile, mis on nooremale põlvkonnale elulise tähtsusega. Linnas töötades saavad inimesed rohkem vabadust ja nooremad põlvkonnad on valmis seda ära kasutama.

Uued keskkonnad

Nooremad inimesed on külaelust lahkumas. Nad asuvad elama lähematesse või kaugematesse linnadesse, kus on olemas udmurdi diasporaa, isegi kui nad on eri päritolu. Lähimad linnad on Permi kraisis (Tšernuška, Tšaikovski), Baškiirias (Neftekamsk, Janaul) või Udmurtias. Tšernuška võõrustab peamiselt Baškortostanist tulevaid udmurte (2010. aastal 2360), Tšaikovski udmurdid tulevad peamiselt Lõuna- või Kesk-Udmurtiast (Tšernõh 2017: 18). Ka teistes linnades on udmurdi diasporaad: Tatarstani udmurtide tõmbekeskus on Kaasan, Baškortostani udmurtidele Baškiiria pealinn Ufa, aga ka Perm (viimasel ajal peamiselt Põhja-Udmurtiast pärit udmurtidele, vt Tšernõh 2017: 18) või tugeva kogukonnaga Jekaterinburg, rääkimata Moskvast või Peterburist. Kõiki neid kohti iseloomustab domineeriv vene kultuur.

Kui udmurdi keelel polnud koduse suhtluskeelena varem alternatiive, siis uues keskkonnas udmurdi keelt ei peaaegu eksisteeri. Seda võivad abikaasad rääkida kodus omavahel, kuid mitte väljaspool pereringi. Kõik käib vene keeles: selles keskkonnas kasvanud laste suhtluskeel ei ole kindlasti udmurdi keel, pealegi lähevad vanemad lastega suheldes automaatselt üle vene keelele. Nad püüavad teha järgmise põlvkonna elu lihtsamaks, mõeldes udmurdi keele äriliselt olematule väärtusele ja hea vene keele vajadusele koolis. Oma mittevene emakeelt näevad nad takistusena ega teadvusta ohtu jätta lapsed ilma kakskeelsusest. Vanaemad ja vanaisad on seetõttu sunnitud rääkima lapselastega vene keeles.

Kuna viimastel aastakümnetel ei ole ükski ideoloogia aidanud kaasa udmurdi keele säilimisele, ei ole ka ideoloogiat, mis päästaks seda täna. Udmurtias on alguspunkt, kus noored haritlased püüavad keelekasutust taaselustada. Kuid äärealasid see ei puuduta.

Oleme näinud mitmeid täiskasvanuid tulemas koju udmurdi palvustele, isegi kui praktiseerimisvõimaluste puudumise tõttu ei suuda nad keelt aktiivselt rääkida. 2019. aastal kohtusime Kaimašabašis (Janauli rajoon) palvusel ohvripapi assistenti, noort arsti (umbes 35aastane), kes oli asunud Krasnodari elama juba ammu. Ta abiellus venelannaga ega tunne ennast udmurdi keeles kuigi vabalt, kuid tuleb siiski koju tagasi, et osaleda palvustel. Mõned leiavad kompromisse, milles religioonil on suur roll: 2016. aastal kohtusime aktiivse, Tatõšlõ rajoonis palvusi korraldava vanema mehe pojaga. Noorem mees töötab Tšernuškas ja on abielus õigeuskliku venestunud udmurdiga. Nad leppisid kokku, et naine kasvatab tütreid kristliku usu järgi, isa aga poegi udmurdi traditsioonide kohaselt. Kuidas on siis lood järgmise põlvkonnaga? Kuigi selle artikli üldine tonaalsus on optimistlik, kardame, et optimismi aeg hakkab otsa saama...

Tänuõnad

Materjali kogumine toimus Prantsusmaa grandiga IUF 2018–2023, *Étude interdisciplinaire d'une minorité animiste en Russie d'Europe, les Oudmourtes orientaux: rituels, coutumes, engagement communautaire aujourd'hui*; artikli ilmumist toetas Eesti Kirjandusmuuseumi teadusprojekt EKM 8-2/20/3 ja Tartu Ülikooli teadusprojekt PRG1584. Ranus Sadikovi osa selles uurimuses toetas IER UFRC RAS' teema N°122041900118-5.

Kommentaariid

- ¹ Sulgudes on udmurdi keele osatähtsus.
- ² Illustratsioonina võib mainida Tatõslõ rajooni juhi, tatarlasest Rushan Garajevi kõnet külapäeval Utar-Elgas 2016. aasta juunis.
- ³ Aitäh vene keeles.
- ⁴ Natsional'no-kul'turnõi tseentr udmurtov Baškortostana.
- ⁵ Isiklik suhtlus, juuni 2013.

Allikad

Arhiivimaterjal 1 = Baškortostani Vabariigi Rahvusarhiiv, F. I-2. Op. 1. D. 1755. L. 245.
Arhiivimaterjal 2 = Baškortostani Vabariigi Rahvusarhiiv, F. I-172. Op. 1. D. 58. L. 64.
Arhiivimaterjal 3 = Baškortostani Vabariigi Rahvusarhiiv, F. I-2. Op. 1. D. 875. L. 1.
Arhiivimaterjal 4 = Venemaa Teaduste Akadeemia Uurali filiaali Udmurdi Föderaalse uurimiskeskuse udmurdi ajaloo, keele ja kirjanduse instituudi arhiiv Op. 2-H. D. 454. L. 51, 55.

Kirjandus

Atamanov-Egrapi, Mikhail 2017 [2010]. *Proiskhozhdenie udmurtskogo naroda 2*. Izhevsk: Udmurtiia.

Atamanov, Mikhail & Vladykin, Vladimir 1993. Subetnicheskie ob"edineniia udmurtov. – Pimenov, V. (toim). *Udmurty: Istoriko-etnograficheskie ocherki*. Izhevsk: Udmurtskii institut istorii, iazyka i literatury UrO RAN, lk 28-35.

Bernshtam, Tatiana 1990. Khristianizatsiia v etnokul'turnykh protsessakh finno-ugorskikh narodov Evropeiskogo Severa i Povolzhii (sravnitel'noe obobshchenie). – Fishman, O. (toim). *Sovremennoe finno-ugrovedenie: Opyt i problemy*. Leningrad: GME, lk 133–140.

- Brennan, James F. 1987. *Enlightened Despotism in Russia: The Reign of Elisabeth, 1741–1762*. New York: Peter Lang.
- Davletbaev, Bulat 1986. Teptyary i ikh zemlepol'zovanie. – *Maloizuchennyye istochniki po istorii Bashkirii*. Ufa, lk 78–158.
- DeWeese, Devin 1980. Religious Affiliation in their Ethnic Context among the Finno-Ugric Peoples of the Volga-Ural-Region. – *Ural-Altaysche Jahrbücher* 52, lk 109–126 (https://www.digizeitschriften.de/dms/toc/?PID=PPN856457418_0052 – 23.04.2020).
- Dido 1902. *Zametki i nabliudeniiia (Iz zametok byvshego sel'skogo uchitelia)*. St. Petersburg: Tipografiia M. Merkusheva (<https://istoriki.su/roulette/811-dido-zametki-i-nablyudeniya-iz-zametok-byvshego-shkolnogo-uchitelya.html> – 09.06.2023).
- Grišina 1994 = Grishkina, Margarita 1994. *Udmurty: Etiudy iz istorii IX–XIX vv.* Izhevsk: Udmurtiia.
- Grišina 1995 = Grishkina, Margarita 1995. Udmurty v sostave Rossiiskogo feodal'nogo gosudarstva (konets XV – pervaiia polovina XIX vv.) – Nagovitsin, Lev (toim). *Materialy po istorii Udmurtii (s drevneishchikh vremen do serediny XIX v)*. Izhevsk: Izdatel'stvo Udmurtskogo universiteta, lk 108–138.
- Kappeler, Andreas 1982. *Russlands erste Nationalitäten. Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16. bis 19. Jahrhundert*. Köln & Wien: Böhlau Verlag.
- Kappeler, Andreas 1994. *La Russie: empire multiethnique*. Paris: Institut d'études slaves.
- Kel'makov, Valej 1998. *Kratkii kurs udmurtskoi dialektologii*. Izhevsk: Izd-vo Udmurtskogo universiteta.
- Kosareva, Irina 2000. *Traditsionnaia zhenskaia odezhda periferiinykh grupp udmurtov (kosinskoi, slobodskoi, kukmorskoi, shoshminskoi, zakamskoi) v kontse XIX – nachale XX v.* Izhevsk: Udmurtskii institut istorii, iazyka i literatury Ural'skogo otdeleniia Rossiiskoi akademii nauk.
- Kralina & Garipov 1995 = Kralina, Nadezhda & Garipov, Mensadyk (kunstnik). *Mify, legendy i skazki udmurtskogo naroda*. Izhevsk: Udmurtiia.
- Kuzeev, Rail 1992. *Narody Srednego Povolzh'ia i Iuzhnogo Urala. Etnogeneticheskii vzgliad na istoriiu*. Moskva: Nauka.
- Lallukka, Seppo & Popov, Nikandr 2009. Testing the Limits of the Permissible. Mari Ethno-religious Ferment and Russian Authority, 1820s–1840s. – Branch, Michael (koost & toim). *Defining Self: Essays on Emergent Identities in Russia, Seventeenth to Nineteenth Centuries*. Studia Fennica, Ethnologica 10. Helsinki: SKS, lk 316–333.
- Lebedeva, Serafima 2008. *Udmurt kalyk düs'kut / Udmurtskaia narodnaia odezhda / Udmurt Folk Costume*. Izhevsk: Udmurtiia.
- Luppov, Pavel 1999 [1899]. *Khristianstvo u votiakov so vremeni pervykh istoricheskikh izvestii o nikh do XIX veka*. Izhevsk: Izdatel'stvo Udmurtskogo universiteta.
- Makarov, Leonid 1995. Slaviano-russkoe zaselenie basseina r. Viatki i istoricheskoe sud'by udmurtov viatskoi zemli v XII–XVI vv. – Nagovitsin, Lev (toim). *Materialy po istorii Udmurtii (s drevneishchikh vremen do serediny XIX v)*. Izhevsk: Izdatel'stvo Udmurtskogo universiteta, lk 80–107.

Miropiev, Mikhail 1908. Russko-inorodcheskie shkoly sistema N.I. Il'minskogo – *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia*. 1908-1, chast' XIII, novaia seriia, lk 183–210.

Nasibullin, Rif 1997. Kams'or udmurt'es. – *Invozho* 2, lk 11–14.

Nasibullin 2000 = Nasibullin, Rif. Udmurtskie dialekty - ideal'nyi ob'ekt dlia lingvo-geograficheskikh issledovaniia. – *Studia geographiam linguarum pertinentia*. Eesti keele instituudi toimetused, 6. Tallinn: EKI (<http://udmurt.info/library/nasibullin/dialects.htm> – 09.06.2023).

Nikitina, Galina 2011. Obshchie svedeniya o zakamskikh udmurtov – *Autentichnaia geografiia: zakamskie udmurty*. Izhevsk, lk 3–5.

Nikitina, Galina 2015. Udmurt Stereotypes about Physical Beauty (Late 19th Century). – Mantila, Harri & Sivonen, Jari & Brunni, Sisko & Leinonen, Kaisa & Palviainen, Santeri (toim). *Congressus Duodecimus Internationalis Fenno-Ugristarum, Oulu 2015 Book of Abstracts*. Oulu: University of Oulu, lk 125–126.

Nikitina 2016 = Nikitina, Galina. Zakamskie udmurty: obshchee i osobennoe. – *Finnougrorskii Mir* 2, lk 42–50.

Nurieva, Irina 2013. Zakamskie udmurty: traditsiia paradoksov (etnomuzykovedcheskii etiud). – *Etnograficheskoe Obozrenie* 6, lk 150–158 (<http://journal.iea.ras.ru/archive/2010s/2013/no6/150.htm> – 23.04.2020, enam ei avane).

Osipov, V. A. 2008. S uvazheniem k proshlomu i otvetstvennost'iu za budushchee – Razin, Revo & Shishkin, Mikhail (toim). *Udmurty: ocherki o dukhovnom ideale, filosofii, drevnykh kornyakh, istorii, kul'ture, mentalitete i perspektive sokhraneniya*. Izhevsk: KnigoGrad, lk 17–26 (<https://elibrary.unatlib.ru/dspace/dsview.html> – 12.06.2023).

Pesni 2018 = Nurieva, I.M. & Kuznetsova, A.P. & Aleksandrov, P.A. (koost). *Pesni udmurtov Bavlinskogo raiona Respubliki Tatarstan*. Kazan: Kazanskaia gosudarstvennaia konservatoriia.

Sadakov, Mikhail 1949. Uchastie udmurtov v krest'ianskoi voine pod rukovodstvom Pugacheva. – *Zapiski* 11. Izhevsk: Udmurtgosizdat, lk 3–33 (<https://elibrary.unatlib.ru/dspace/dsview.html> – 12.06.2023).

Sadikov, Ranus 2001. *Poseleniia i zhilishcha zakamskikh udmurtov*. Ufa: Gilem (<http://tehne.com/library/sadikov-r-r-poseleniya-i-zhilishcha-zakamskih-udmurtov-materialnyy-i-duhovnyy-aspekty-ufa-2001> – 12.06.2023).

Sadikov, Ranus 2007. Bavlinskaia gruppa udmurtov: istoriia formirovaniia i etnokul'turnye osobennosti. – Zagrebin, Aleksei & Nikitina, Galina & Khristolubova, Liudmila & Popova, Elena & Pozdeev, Igor (toim). *Etnografiia vostochno-finskih narodov: istoriia i sovremennost'*. Materialy Vserossiiskoi nauchnoi konferentsii. Izhevsk: Udmurtskii institut istorii, iazyka i literatury Ural'skogo otdeleniia Rossiiskoi akademii nauk, lk 119–127.

Sadikov, Ranus 2008 = *Traditsionnye religioznye verovaniia i obriadnost' zakamskikh udmurtov (istoriia i sovremennye tendentsii razvitiia)*. Ufa: Tsentr etnologicheskikh issledovaniia UNTs RAN.

Sadikov, Ranus 2011. Musul'mane i iazychniki: protsessy mezhkonnessional'nykh vzaimootnoshenii v srede zakamskikh udmurtov. – *Vestnik VEGU* 5 (55), lk 89–94 (<http://www.vestnik.vegu.ru/archive/detail.php?ID=836> – 23.04.2020, enam ei avane).

Sadikov, Ranus & Minniyakhmetova, Tatiana 2012. Zarubezhnye issledovateli etnografii, fol'klora i iazyka zakamskikh udmurtov: istoriograficheskii ocherk. – *Ezhegodnik finno-ugorskikh issledovaniï* 4, lk 49–62 (<http://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnye-issledovateli-etnografii-folklora-i-yazyka-zakamskih-udmurtov-istoriograficheskii-ocherk> – 12.06.2023).

Sadikov, Ranus 2019a. “Prezhde zhe khotia i byli iazychnikami, no nyne magometanskogo veroispovedaniia”: k voprosu o priinii islama zakamskimi udmurtami. – *Voprosy Vostokovedeniia* 2 (84), lk 32–37.

Sadikov, Ranus 2019. *Traditsionnaia kul'tura zakamskikh udmurtov (istoriia i sovremennost')* 2. Izdanie; dopolnennoe. Ufa: Pervaia tipografia.

Safin, Fail & Mukhtasarova, Elvira & Khaliulina, Aigul 2019. Etnodemograficheskie i iazykovye problemy udmurtskogo naseleniia v Bashkortostane. – *Vestnik udmurtskogo universiteta* 29 (4), lk 660–668 (DOI:10.35634/2412-9534-2019-29-4-660-668).

Zahidullin, Ildus 1997. La conversion à l'orthodoxie des Tatars de la région Volga-Oural aux XVIIe–XVIIIe siècles, et ses causes économiques et sociales. – Dudoignon, Stéphane & Is'haqov, Damir & Mohamatshin, Rafyq (toim). *L'islam de Russie. Conscience communautaire et autonomie politique chez les Tatars de la Volga et de l'Oural depuis le XVIIIe siècle*. Paris: Maisonneuve et Larose, lk 27–64.

Torbasov, Oleg dat-ta. Genotsid kak osnova russkoi gosudarstvennosti. – *Komsomol. narod.ru* (http://komsomol.narod.ru/national/Russian_genocide.htm – 13.06.2023).

Toulouze, Eva 2016. Some Ideas about the Continuity and Revitalization in the Udmurt Spring Rituals in Bashkortostan. – Iagafova, E.A. (toim). *Prazdniki i obiady v Uralo-Povolzh'e: traditsii i novatsii v sovremennoi kul'ture*. Collection of articles. Samara: SGSPU, lk 17–20 (<https://etalpykla.lituanistika.lt/object/LT-LDB-0001:J.04~2016~1605279949120/J.04~2016~1605279949120.pdf> – 13.06.2023).

Toulouze, Eva 2017. A Long Great Ethnic Terror in the Volga Region: A War before the War. – Kotljarchuk, Andrej & Sundström, Olle (toim). *Ethnic and Religious Minorities in Stalin's Soviet Union: New Dimensions of Research*. Södertörn Academic Studies 72. Huddinge: Södertörn University, lk 153–172 (<https://sh.diva-portal.org/smash/get/diva2:1164774/FULLTEXT02.pdf> – 13.06.2023).

Toulouze, Eva & Vallikivi, Laur, 2016. The Sacred Places of the Bashkortostan Udmurt. – *Ezhegodnik finno-ugorskikh issledovaniï* 10 (3), lk 146–155 (<http://finno-ugry.ru/files/1303172918.pdf> – 13.06.2023).

Tšagin 1995 = Chagin, Georgii 1995. *Etnokul'turnaia istoriia Srednego Urala v kontse XVI – pervoi polovine XIX veka*. Perm: Permskii gosudarstvennyi universitet.

Tšernõh 2017 = Chernykh, Aleksandr 2017. *Udmurty Permi: Istoriiia i kul'tura*. St. Petersburg: Mamatov.

Summary

An ethno-cultural portrait of a diaspora in central Russia: The Eastern Udmurt, formation, culture, and relations with the neighbours

Eva Toulouze

Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Paris, France

Department of Ethnology

University of Tartu, Estonia

evatoulouze@gmail.com

Nikolai Anisimov

Department of Folkloristics, Estonian Literary Museum, Estonia

Department of Research in Philology

Udmurt Institute of History, Language and Literature

UdmFRC UB RAS, Izhevsk, Russia

nikolai.anisimov@folklore.ee

Ranus Sadikov

Department of Ethnography

Kuzeev Institute of Ethnological Research

Ural Department of Russian Academy of Sciences (IER UFRC RAS)

kissapi@mail.ru

Keywords: diaspora, Eastern Udmurt, ethnic religion, ethno-cultural portrait, Finno-Ugric, migration, Turkic influences, Turkic peoples, Udmurt

The Eastern Udmurt are a peripheral Udmurt ethnographic group whose members live mostly in Bashkortostan. This article introduces the reader to the migrations that led to the formation of this group, and to the main cultural characteristics that determine the originality of the Eastern Udmurt. Their settling in the Bashkir lands took place due to the penetration of the Russian power in the Volga region, which happened in the sixteenth century through warfare that damaged the local population. They started to settle in more peaceful regions, and the migration was continued in the subsequent centuries, reaching the peak with the forceful Evangelisation of the eighteenth century. This culture is rich and original: it has retained many Udmurt features as the ethnic religion that is still alive, and has merged with Turkic features in several important aspects, such as language, costume, and music. This continues with the observation of Eastern Udmurt organisations and the relation to their core territory, nowadays the Republic of Udmurtia.

Eva Toulouze on soome-ugri keelte õpetaja ja teadur Pariisi Riiklikus Ida Keelte ja Kultuuride Instituudis (INALCO) ning Tartu Ülikooli etnoloogiateadur. Tema peamised uurijahuvid on Venemaa soome-ugri rahvaste kultuurid, kirjakultuuri teke soome-ugri aladel ja metsaneenetsite kultuur.

Eva Toulouze is a teacher of Finno-Ugric languages and researcher at the Institute of Eastern Languages and Cultures (INALCO – Paris), and a researcher at the Department of Ethnology, University of Tartu, Estonia. Her main fields of interest are the cultures of Russia's Finno-Ugric peoples, the emergence of a written culture in Finno-Ugric areas, and Forest Nenets culture.

ORCID 0000-0003-1968-6180

evatoulouze@gmail.com

Nikolai Anisimov (PhD) on Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur ning Venemaa Teaduste Akadeemia Uurali osakonna Udmurdi Föderaalse Uurmiskeskuse Udmurdi ajaloo, keele ja kirjanduse instituudi filoloogiuuringute osakonna teadur. Tema huviorbiidis on peamiselt udmurdi pärimus- ja nüüdiskultuur, täpsemalt udmurdi esivanematekultus ja laulutraditsioon.

Nikolai Anisimov (PhD) is researcher at the Department of Folkloristics at the Estonian Literary Museum, Estonia, and at the Department of Philological Studies at the Udmurt Institute for Research in History, Language and Literature (UdmFRC UB RAS), Izhevsk, Russia. His main field of interest is Udmurt traditional and contemporary culture, and more precisely, the living ancestors' cult by the Udmurt and their singing tradition.

ORCID 0000-0002-6060-3562

nikolai.anisimov@folklore.ee

Ranus Sadikov (Phd) on ajaloodoktor, R.G. Kuzeevi nimelise etnoloogia-uuringute instituudi (Vene Teaduste Akadeemia Ufa Föderaalse uurimiskeskuse struktuuri eraldiseisev alajaotus) juhtivteadur, ajaloolane, etnograaf, folklorist ja religiooniuurija, kelle peamised teadusliku huvid keskenduvad soome-ugri rahvaste etnoterritoriaalsete gruppide ajaloolisele moodustamisele Lõuna-Uuralites, udmurtide, maride, mordvalaste ja eestlaste etnograafilistele iseärasustele Lõuna-Uuralites, traditsiooniliste religioonide antropoloogiale, pühadusega seotud folkloorile, diakroonilisele kohalikule ajaloole.

Ranus Sadikov, doctor in historical sciences, main researcher at the R.G. Kuzeev Institute for Ethnologic Research (separated structural subdivision of the Ufa Federal Research Centre of the Russian Academy of Sciences), historian, ethnographer, folklorist, specialist of religion, whose main scientific topics concern the historical formation of the ethnoterritorial groups of Finno-Ugric peoples in Southern Urals, the ethnographic features of the Udmurt, the Mari, the Mordvinians and the Estonians in Southern Urals, the anthropology of traditional religions, the “sacred” folklore, and diachronic local history.

kissapi@mail.ru

In memoriam

Dan Ben-Amos

3. IX 1934 – 26. III 2023

Märtsikuus lahkus meie seast Pennsylvania Ülikooli professor, folklorist, ajakirja *Folklore: Electronic Journal of Folklore* toimetuskolleegiumi liige Dan Ben-Amos, lahke kolleeg, uskumatult loov ja kena erialakaaslane kelle uurimistööd ja tõdemus, et folkloor on väikeste rühmade kunstiline loome ning teksti ja konteksti suhete uuringud mõjutasid folkloristika arengut 1970. aastatel ja hiljemgi. Need laiendasid oluliselt folkloristika vaatevälja.

Dan Ben Amos kasvas üles Palestiinas, Petah Tikvah's. Vanemate päritolumaadeks olid Valgevene ja Leedu, kust lahkuti paremaid võimalusi otsima. Uskliku perekonna liikmena asus ta pärast sõjaväeteenistust ja Iisraeli peaministri kaitsemeeskonnas teenimist õppima Jeruusalemma ülikooli Piibliuuringute osakonda, kuid jätkas neid heebrea kirjanduse osakonnas, keskendudes Dov Noy, ühe tuntuma iisraeli folkloristi käe all võrdlevatele folklooriuuringutele. 1961. aastal omandatud bakalaureusekraadile järgnesid juhendaja soovitusel kraadiõpingud USAs, Bloomingtonis, ainsas USA folklooridoktori kraadi andvas ülikoolis, kus ta kaitses 1964 magistrikraadi ja 1967 doktorikraadi.

Pennsylvanias oli tema õpetajaks Richard Dorson ning koos noorte folkloristide Roger Abrahamsi, Alan Dundesi, Robert Georgesi ja Kenneth Goldsteiniga moodustasid nad rühmituse, kellest sai alguse folkloristika laiendamine ja uuendamine. Üheks tähiseks sellel teel kujunes Ben-Amose essee "Folkloori defineerimisest konteksti kaudu" 1971 (vt eesti keeles "Kommunikatsioon ja folkloor" 2009, lk 9–26).

Tema õppejõu tee kulges Pennsylvania Ülikoolis, kus temast sai mitme ameti pidamise järel 1977. aastal folkloori ja etnoloogia professor, 1999. aasta reformide järel jätkas ta Lähis-Ida keelte ja tsivilisatsioonide ning folkloori professori ametikohal, ühtlasi juhtides folkloori ja etnoloogia kraadiõppe programmi.

Dan Ben-Amose akadeemiline huvi oli seotud juudi ja aafrika folkloori, huumori, folkloristika ajaloo ja folkloori struktuuri analüüsiga. Ta oli mitmete folkloorisarjade toimetaja (“Translations in Folklore studies”, “Jewish Folklore and Anthropology”), ajakirja Journal of American Folklore toimetaja, alati lahke mentor noorematele kolleegidele ja huvitatud erinevate rahvaste folkloorist ning folkloristikast.

Dan Ben-Amos oli humoorikas ja sügav lektor, kes külastas Eestit kahel korral, mis oli vahva sündmus. Alustasime Göttingeni rahvajutu kongressi järel tema artiklite eesti keelde tõlkimist. Dan abistas igati lubade hankimise ja kaaskirjadega, enamikule meie tõlkidest-folkloristidest oli see esimene sügavam kokkupuude Aafrika ja juudi folklooriga.

Dan pakkus välja idee koostada uus ülevaade Euroopa rahvaste folkloristika arengu-joontest, eriti Nõukogude Liidu mõjusfääri jäänud Ida- ja Kesk-Euroopa rahvaste kohta. Seda koostama hakates mõistsin, et paljudes Euroopa riikides oli parajasti folkloristikas mõõnaaeg – mitte kongresside ja konverentside esinemiste arvukuse ega erinevate uuringute mõttes –, suured isiksused ja teoreetikud olid lahkunud, uued kõhklesid asemele astumise osas. Küll aga oli 20. sajandi jooksul toimunud põnevaid arenguid nõukogude liiduvabariikides ja rahvusringkondades, paljude pisikeste ja suurte rahvaste folkloori-uuringute kujunemine ja nende suundumused, ka ümberhäälestumine oli toimunud ja toimumas 20. ja 21. sajandi jooksul. Just sellest peaks kirjutama ja just selleks näib olevat aeg küps, pakkusin Miami USA folkloristide kongressi ajal. Jah, miks mitte, ongi ootamatu, arvas tema.

Dan Ben-Amose teel oli häid ja valgustatud õppejõudusid, andekaid kaasteelisi, kuid sügava jälje jätsid välitööd Nigeerias Beninis edo kultuuri uurides ja süvenemine oma rahva folkloristikasse.

Dan Ben-Amose mõtteid saab lugeda eesti keeles raamatust “Kommunikatsioon ja folkloor” <https://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator9/>.

Mare Kõiva

IN MEMORIAM

Dan Ben-Amos

3.09.1934 – 26.03.2023

Obituary from Mare Kõiva.

In memoriam

Nikolai Mokšin

22. VI 1936 – 17. III 2023

17. märtsil 2023 lahkus elavate seast Mordva tunnustatud teadlane professor Nikolai Mokšin.

22. juunil 1936 Gorkovskaja (nüüd Nižni Novgorodi) oblasti Lukjanovi rajooni Ivantsevo külas sündinud Nikolai Mokšin lõpetas 1954. aastal Lukonajovi pedagoogilise kooli, 1959. aastal kiitusega Mordva Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna ja 1962. aastal aspirantuuri. 1964. aastal kaitses kandidaadikraadi ja 1987. aastal omandas ajaloodoktori kraadi. 1967. aastast töötas ta dotsendina, 1986. aastast professorina Mordva Riiklikus Ülikoolis, kus tegi läbi tee assistendist professorini ning 1980. aastast töötas kateedrijuhataja ametikohal. Ta oli ülikooli etnograafiamuuseumi (avati 1979) ning Uurali-Volga piirkonna soome-ugri rahvaste etnoloogia teadus- ja pedagoogilise kooli looja. On juhendanud kahte doktoritööd ja nelja kandidaaditööd. Rohkem kui 20 monograafia ja 500 teadusartikli autor.

Mitmekülgne ühiskonnategelane, teadlane ja teadusorganisaator Nikolai Mokšin oli üks Mordva silmapaistvamaid teadlasi ja kultuuritegelasi. Ta oli Vene NFSV teeneline kultuuritegelane, Mordva Vabariigi teeneline teadlane, Venemaa geograafiaühingu vanematekoja auliige, Venemaa ajakirjanike ja kirjanike liidu liige, paljude teadus- ja kirjandusteoste autor, rahvusvahelise folkloristide ühingu assotsieerunud liige, Mordva Vabariigi Ogarjovi preemia (1979), riikliku preemia (1995) ja Mordva Vabariigi juhi preemia (2005, 2006) laureaat, Sõpruse ordeni (1996) ning Kuulsuse III järgu (2011) ja II järgu (2016) ordeni kavaler, autasustatud medalitega “Teenete eest ülevenemaalise rahvaloenduse läbiviimisel”, “Teenete eest Mordva rahva Venemaa rahvastega ühendamise 1000. aastapäeva tähistamisel”, mordva rahva (mokša ja ersa) piirkondade-vahelise ühiskondliku organisatsiooni aumärgiga “Rahvuse uhkus”.

Nikolai Mokšin tegeles Mordvale oluliste teadusvaldkondade arendamisega: etniline ajalugu ja historiograafia, etniline onomastika ja kartograafia, etnilised religiooniuuringud ja etnomütoloogia, etnilised kultuuriuuringud ja kodulugu. Omaette kihistu mordva kultuuris moodustab tema poeesia: tema tekstidele on muusikat kirjutanud Mordva ja Venemaa heliloojad ning populaarseks saanud laule esitavad Mordva kuulsad solistid ja ansamblid. Tema toimetamisel ilmusid Saranski linnale pühendatud luule- ja muusikakogud, milles avaldati nii kutseliste kui ka harrastusluuletajate tekste.

Suure panuse hariduse arendamisse andis Nikolai Mokšin N. P. Ogarjovi nimelise Mordva Riikliku Ülikooli Venemaa ajaloo osakonna juhatajana, kujundades soome-ugri rahvaste ja Mordva ajaloole ning Venemaa rahvuspoliitikale keskenduvad õppekavad nii bakalaureuse- kui ka magistriõppes. Aastal 2017 ilmus tema koostatud metoodiline käsiraamat “Soome-ugri rahvaste etnograafia”, mida kasutatakse nii Venemaa ülikoolides kui ka maailma juhtivates soome-ugri keskustes (nt Helsingi ja Turu ülikool jne). Ta töötas välja Mordva Riiklikus Ülikoolis vene ajaloo osakonna tänapäevasel tasemel toimimiseks vajalikud organisatsioonilised ja metoodilised alused.

Enda loodud sarjas “Mordva intelligentsi tähelepanuväärsed esindajad” raames tutvustas Mokšin silmapaistvate riigi-, teadus- ja ühiskonnategelaste ainulaadset pärandit.

Suureks teaduslikuks läbimurdeks võib pidada Mokšini poliitika- ja religiooniuuringuid, mis aitasid tugevdada Vene õigeusu kiriku Mordva metropoliidi positsiooni. Ta analüüsis metropoliit Anton Vadkovski vaimseid väärtusi ja pärandit ning pööras palju tähelepanu Moskva ja kogu Venemaa patriarhi Nikoni rollile Venemaa ajaloos. Oluline panus Mordva seisukohalt on mõistagi vene teadlase ja ühiskonnategelase Mihhail Sumgini elu ja tegevuse uurimine, kelle järgi on nimetatud kraater Marsil.

Üheks olulisimaks tähiseks Nikolai Mokšini kui antropoloogi teadlaseteel võib pidada monograafiat “Mordva valgustajad” (Saransk 2020, kaasautorluses J. Suškovaga). Mokšin avaldas uurimusi mordva etnogeneesist ja etnilisest ajaloost, etnostruktuurist ja etnokultuurilistest sidemetest teiste rahvastega. 2020. aasta suurimas väljaandes “Soome-ugri maailm: süsteemianalüüsi kogemus” on Mokšin avaldanud olulised materjalid

Venemaa soome-ugri rahvaste hetkeseisust. Pidevalt esines ta loengutega, mis populariseerisid mordvalasi ja Mordvat kaugel selle piiridest, näidates veenvalt etnilise ajaloo isolatsionistliku käsitluse alusetust.

Pöörates tõsist tähelepanu mordva rahvuse ja riikluse kujunemisele sõnastas ja põhjendas Nikolai Mokšin mordva rahvusideed, mida praegu kasutatakse teaduslikel ja praktilistel eesmärkidel mordvalaste ajalooliste ja kultuuriliste sidemete tugevdamiseks Venemaa erinevate rahvastega. Mokšini raamat “Mordva rahvas Vene riigi ajaloos ja kultuuris” tunnistati 2016. aastal konkursil “Kirjanduslik Mordva: parim emakeelne raamat” parimaks Mordva-teemaliseks väljaandeks ning 2017. aastal parim emakeelse raamatu konkursil parimaks kultuuride dialoogi panustavaks väljaandeks.

Nikolai Mokšinil on suured teened ka Vene Geograafiaseltsi Mordva osakonna väljaarendamisel. Venemaa geograafiaseltsi vanematekogu auliikme ja liikmena oli ta 5. oktoobril 2018 Saranskis toimunud vanematekogu laiendatud koosoleku peakorraldajaid. Seni olid need koosolekud toimunud vaid Moskvast ja Peterburis, sündmus aitas oluliselt populariseerida geograafiat, etnograafiat ja turismi Mordva Vabariigis. Selle eest pälvis Nikolai Mokšin 2018. aastal Vene Geograafiaseltsi vanematekogu tänukirja. Üleüldse tegi ta Vene Geograafiaseltsi populariseerimisel suurepäraselt tööd nii ülevenemaalistel kui ka rahvusvahelistel kongressidel. 2019. aastal sõnastas ta koos kaasautoritega Vene Geograafiaseltsi Mordva osakonna kontseptsiooni ja tegevusplaani.

Rahvusvahelises teaduskoostöös oli Nikolai Mokšin üks vanimaid maailmatasemel soome-ugri uuringute eksperte, kes nõustas sageli Mordva riigivõime teadustöö väliskontaktide osas. Ta analüüsis Soome teadlaste arenguid mordva rahva etnograafia uurimisel (2019) ning võttis kokku ja sõnastas soome-ugri rahvaste panuse vene ja maailma kultuuri (2020).

Venemaal tunnustatud spetsialistina juhtis Mokšin Venemaa alusuuringute sihtasutuses teaduslikku ekspertiisi paljudes interdistsiplinaarsetes teadusvaldkondades (ajalugu, etnograafia, politoloogia, sotsioloogia, filosoofia, kultuuriuuringud, onomastika jne). Aktiivselt töötas ta paljude ajakirjade toimetuskolleegiumi liikmena.

Mokšini peamised tööd on esindatud digiteerituna Venemaa suuremates raamatukogudes, mis tugevdab Mordva teadlaste mainet. Eraldi väärib märkimist Mokšini teatmik-käsiraamat “Mordva pass” (“Pasport mordvina”), mis sisaldab ainulaadseid esseesid mordva rahvuse kõige olulisemate tunnuste kohta. Selle käsiraamatu populaarsusest annavad tunnistust ka mitmed kordustrukid.

Mitmekülgse loovisikuna tegutses Nikolai Mokšin nii teaduses, kirjanduses kui ka kunsti vallas. Suurt tähelepanu pööras ta eepose “Mastorava” (koostajad G. Merkuškin, V. Gorbunov, A. Šuljajev ja A. Šaronov) toimetamisele. See ainulaadne teos on loodud mordva folkloori põhjal.

Nikolai Mokšin on sängitatud Saranski memoriaalkalmistu nr 5 keskalleele. Tema lahkumine on korvamatu kaotus mitte ainult sugulastele ja sõpradele vaid

In memoriam

ka paljudele õpilastele ja kolleegidele. Tema mälestuseks on nimetatud auditoorium Mordva N. P. Ogarjovi nimelise Riikliku Ülikooli ajaloo- ja sotsioloogiainstituudi etnograafiamuuseumis.

Julia Suškova
Elena Mokšina

IN MEMORIAM

Nikolai Mokshin

22.06.1936 – 17.03.2023

Julia Sushkova and Elena Mokshina reminisce about the renowned Mordovian scholar Nikolai Mokshin.

Eesti Rahvaluule Arhiivi laekumistest 2022

2022. aastal suurenes Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjakogu rohkem kui 9700 lehekülje võrra, lisandus ligi 5400 fotot ning 90 auvist. Suurim hulk materjali laekus arhiivi kogumisvõistluse “Muusika minu elus” käigus, kus ametlikult osales 268 tööd (sh mõned koolide ja perede ühised saadetised mitme vastajaga), väljaspool konkurssi löid kaasa veel 17 rahvaluulearhiivi töötajat ja praktikanti. Koos võistlustöödega andsid mahu- kaid ja väärtuslikke muusikaga seotud lisamaterjale käsikirjade, trükiste, fotode ning heli- ja videosalvestustena üle Henno Sepp, Heinz Valk, Valter Parve, Peeter Alliksoo, Iivi Ilja, Tuuli Reinsoo, Mare Mätas, Tartu Ülikooli Naiskoori Tallinna vilistlaskoor jt. Suurematest laekumistest jõudsid arhiivi aasta jooksul veel video- ja helisalvestused Regiöö festivalidelt 2002–2016 Tartumaa Rahvakultuuri Keskseeltsilt; laste folkloorifestivali “Taaderandi talisted” videosalvestused, fotod jm materjalid aastaist 1992–2022 Tiina Konsenilt; Torupillipäeva “Tauli Torupill 50” videosalvestused Lauri Öunapuult, Knjazevõ-Estõnia eesti asunduse materjalid Vambõla Rolli erakõgust Tiiu Jaagõlt.

Augustis toimusid Eesti Rahvaluule Arhiivi **välitõõd** Karula rahvuspargis ja sellega piirnevais külades. Külastati Apja, Jõeperä, Kaika, Koemetsa, Koõbassaare, Lõllemäe, Patuperä ja Ähijärve külasis, intervjueriti ligi 30 inimest, neist mõnda korduvalt. Välitõõde tulemusena lisandus arhiivi 46 tundi helisalvestusi, kuus tundi videosalvestusi ning hulk vanu ja uusi fotosid.

Foto 1. Välitõõd Karulas: Adele Narõskinit kõsitlemas. Kirjutab Kõrri Toomeõs-Orglaan, filmib Astrid Tuisk, helisalvestab Liina Saarlo. Foto: Kadri Tamm. ERA, DF 41926.

Jätkuvalt koguneb ainekogu 2022. aasta märtsis loodud avaliku Facebooki grupi “**Ukraina meemid**” kaudu. Juuliks 2023 on gruppi tehtud kokku üle 12 700 postituse enam kui 17 700 pildiga. Kuigi esialgne eesmärk oli salvestada meemipärimust, on grupist saanud osalt ka Ukraina-teemalise suhtlemise koht, mis võimaldab liikmetel end väljendada ja ängi maandada. Huumor ei tunne riigipiire, Eesti ja Soome järel on grupiliikmete asukohamaana kolmandal kohal Ukraina, mitmed postitused ja kommentaarid on ka ukraina keeles.

Jätkus **arhiiviainese kättesaadavaks tegemine** infosüsteemi Kivike kaudu. Nüüdseks on digitaliseeritud kõik Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemad rahvaluulekogud, nende seas Jakob Hurda ja Matthias Johann Eiseni kogud. Kultuuripärandi digiteerimisprojekti teise etapiga lisandusid Samuel Sommeri seto vanavarakogu, Õpetatud Eesti Seltsi rahvaluulekogu, suurem osa ERA teiste rahvaste kollektsioonidest (Ingeri, Leedu, Läti, Poola, Saksa, Soome, Vadja, Valgevene). Massdigitaliseerimisega ei jõua alati sammu pidada andmesisestus, nõnda pole hetkel kogude sisu avavad metaandmed veel nii hõlsalt veebist kättesaadavad kui käsikirjad.

Arhiivimaterjali kommenteeritud avaldamist oleme lisaks Kivikesele jätkanud ka arhiivi **väljaannetes**: septembris 2022 olnud ERA 95. sünnipäeva tähistati kolletamispäeva konverentsiga 14. oktoobril, mille puhul ilmusid järjekordne raamat Mall Hiiemäe populaarsest pärimusraamatute sarjast – “Väike putukaraamat rahvapärимusest” ning Mari-Ann Remmeli koostatud raamat “Konnad Eesti rahvapärимuses”. Suvel ilmus Ingrid Rüütli sarja “Mis on jäänud jälgedesse” viies raamat “Viljandimaa laule ja lugusid”. Aastakümnete jooksul tehtud välitöödest annab ülevaate Aado Lintropi reisiraamat “Soome-ugri reisirid”, mille mahukas fotoainese autori kogust on arhiivi veel laekumas. ERA eestvõttel ilmus ka Juris Leimanise ilukirjanduslik raamat “Mustlased Läti metsades, taludes ja laatadel” Hannes Korjuse tõlkes ning kirjandusmuuseumi aastaraamatu “Paar sammukest” 27. number, väljaande “Pühad allikad” trükiversioon. Arhiiviainese põhineb ka folkloristika osakonna ettevalmistatud I osa Ello Kirsi kogutud pärimuse monumentaalsest teosest “Maailmade vahel. Ello Kirsi Setomaal kogutud lood aastatest 1938–1940”.

Presidendi rahvaluule kogumispreemiaid anti 2022. aasta kaastööde eest neli. **Pille Kippar** pälvis preemia rahvaluule-ainese kogumise eest kõrgkoolides aastatel 1973–2004 ning koori Lubinokad liikmete suurepärase kaastöö organiseerimise eest 2022. aasta kogumisvõistlusel “Muusika minu elus”. Tallinna Ülikooli emeriitprofessor Pille Kippar alustas rahvaluulekogumist juba TRÜ tudengina aastal 1957 ning on jätkanud kogumistööd läbi aastakümnete nii professionaalse folkloristina Keele ja Kirjanduse Instituudis, õppejõuna ülikoolides kui viimasel paarikümnel aastal missioonitundest. Tallinna Ülikooli ja selle eelkäija Pedagoogilise Instituudi pikaajase õppejõuna pakkus Pille Kippar alates 1973. aastast välja eesti ja vene õpperühmade tudengitele erinevaid rahvaluule-teemasid tänapäeva folkloorist perepärimuseni. Originaalkirjapanekutest ja uurimustest koosneva kollektsiooni andis ta arhiivile üle 2005. aastal (maht 5200

lehekülge). Samuti korraldas ja vahendas ta 1992. aastal koolipärimuse ning aastail 1994–1995 tudengipärimuse kogumisvõistlustele materjalide kogumist (mahuga 2750 lehekülge). Arhiivi on jõudnud ka suur hulk fotosid ning välitöödel tehtud salvestusi. Pille Kippar korraldas ning juhendas Tartu Ülikooli Naiskooori Tallinna vilistlaskooori lauljate ühise võistlustöö valmimist, tulemuseks on mahukas ülevaade koori tegevusest: lauljate mälestused, vastused laulmise teemalistele küsimustikele ning koori kroonika: dokumendid, kirjad, reisikirjeldused, fotod, kontserdikavad jm.

Anne Kurepalu sai preemia Lahemaa elu ning pärimuse järjekindla jäädvustamise eest aastail 1972–2022 ning väljapaistvate kaastööde eest aastatel 2013–2022. Anne Kurepalu alustas koostööd Eesti Kirjandusmuuseumiga 2008. aastal, kui tõi Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi oma isa Jaan Kurepalu ja Läänemaa Õpetajate Seminariga seotud väärtuslikke materjale käsikirjade, fotode ja helisalvestustena. Eesti Rahvaluule Arhiivi kaastööline sai temast 2013. aastal seoses lastemängude kogumisvõistlusega. Järgmisel aastal pälvis tema töö “Millest tunned oma kodu?” žürii poolt esiletõstmise. 2022. aastal andis Anne Kurepalu muuseumile üle oma Lahemaa rahvuspargi tööaastate (1972–2000) märkmik-kalendrite põhjal kirja pandud mälestused, mis sisaldavad kroonikat, ametipärimust ja pajatusi nõukogudeaegsest asjaajamisest, kohaliku kogukonna eluolu ja etnograafia kirjeldusi, välitöödel intervjueeritute elulooandmeid. Giiditöö rahvuspargis sisaldas nii arhiiviallikate kasutamist kui ka ise kohaliku pärimuse jäädvustamist. Nii kuuluvad üleantud materjalide hulka ka intervjuude originaalsalvestused (18 helikassetti) ning 250 unikaalset fotot elust Lahemaal ning rahvuspargi töödest: kaevu-, paadikuuri-, aia- ja katuseehitus; külapeod ja kokkutulekud jpm. Nende kaudu avaneb Lahemaa rahvuspargi kujundajate vaev ja töö, aga ka tore kogukonnaelu, koosolemine, ühised peod ja talgud.

Foto 2. Vaade Altja neeme Suurkivile ja võrgumajale merelt 1973. a. Arhiivile toonud Anne Kurepalu, fotograaf teadmata. ERA, DF 38838.

10.05.1972. Peaaegu kõik Altja inimesed olid neemes ja aitasid otsida ning meelde tuletada kunagiste võrgukuuride asukohti. Oli hulk arutamist nende asukohtade ja väljanägemise üle. Oli väga kasulik päev. Mulle tundus, et külarahvale oli just võrgukuuride taastamine väga oluline. See oli olnud nende noorepõlve aegadega seotud, siit oli palju mälestusi. Siin “kivistati” (osa ütles “kivestati”) õhtul võrgud, mis merre viidi ja hommikul mindi võrke nõudma.

Kojujäänud pereliikmed tulid “kalavastale” nagu siin öeldi. Neem oli kogu küla tööelu keskpunkt. See võimalus võeti neilt nõukogude võimu tulekuga, kui ametikalurite paadid viidi Vergi saarele sadamasse, kus need olid piirivalvuri valvsa silma all okastraadiga piiratud aias. Ülejäänud paatidele puuriti põhja augud, et neid enam kasutada ei saaks. Räägiti, kuidas vihmaste ilmadega käidi mõisa võrgumajas tantsimas kuna sellel oli ainsana kuuridest laudpõrand. Kuuri nurkadesse oli visatud tantsimise ajaks angervaksa, mis lõhnas hästi. Õnneks oli meie töömehel Karl Väinsalul alles 1927. aastal tehtud foto võrgukuuridest mere poolt. Sellel oli hästi näha mõisa paadikuuri nurgakivi, mis oli veel alles. Sellest kivist hakati meelde tuletama oma perede võrgukuuride asukohti ning suurust. Kunagine vabeaed, kus võrke kuivatati, asus esimese võrgumaja ja Neemela vahel ning oli võsasse kasvanud. Ranna ääres jõe kaldal oli kunagine laevaehitusplats, üks kolmest Altja külas.

Katkend Anne Kurepalu kaastööst “Minu 21 aastat Lahemaa Rahvuspargi teenistuses”. Kirjutatud 1972–2000 oma töömärkmikesse talletatu põhjal aastal 2020–2021. ERA, DK 1023, 9/10.

Henno Sepp sai preemia silmapaistva töö eest kogumisvõistlusel “Muusika minu elus”. Oma mitmekülgse tegevuse kõrval asus Henno Sepp arhiiviga koostööd tegema 2019.–2020. aastal kogumisvõistluste “Esemed meie rännakuil” ning “Vägivald eesti kultuuris” raames. Toona žüriile silma jäänud kirjutaja jõudis oma südameteema kaasahaarava ja põhjaliku käsitluseni kogumisvõistlusel “Muusika minu elus”. Akordioni- ja löötsamängija Henno Sepp kuulub võistlusel arvukalt esindatud harrastusmuusikute hulka, kelle töö näitab muusika tegemist ja kuulamist kui suurt inimlikku vajadust. Henno Sepa lugu on andeka, iseõppinud rahvapillimehe sajandi-pikkune lugu, mis kujutab tõetruult 20. sajandi ühiskonna arengutega kaasas käivat muusikut, tema pillimängu stiili ja repertuaari välja kujunemist vastastikusel suhtel kaaslastega. Samuti näitab ta, kuidas igatsus muusika järele ilmneb sõdade, vangilaagrite ja repressioonide traagikas kui üldine inimlik omadus, mistõttu pillimees saab alati hakkama. Tööd illustreerivad pildid ja kirjeldused eri aegade muusikast, põhjalikumalt on eraldi kirjeldatud Pärnu akordionimuusika festivali ajalugu.

Heinz Valk sai presidendi rahvaluulepreemia kaastööde eest Eesti Rahvaluule Arhiivile aastail 2006–2015 ning särava töö eest 2022. aasta kogumisvõistlusel “Muusika minu elus”. Eesti Rahvaluule Arhiivi kaastööline on Heinz Valk olnud alates aastast

2002, aastal 2003 pälvis ta presidendi rahvaluule kogumispreamia esimest korda – uni-kaalse käsikirjaliste laulu- ja salmialbumite kollektiooni üleandmise eest (Harjumaalt, Läänemaalt ja Hiiumaalt alates 1962. aastast kogutud 61 kladet). Pärast seda on meie kaastööline jätkanud südamelähedastel teemadel kirjutamist tänaseni. Ta on saatnud mälestusi lastemängude, vaimujuttude ja maastike teemadel (135 lk), käsikirjalisi lauliku- ja helikassette. Võistlustöö “Minu maastikud” pälvis žüriilt 2015. aasta eripremia. 2022. aasta kogumisvõistluse “Muusika minu elus” kaastöö moodustavad terviklik jutustus, isiklik algkooliajal kirjutatud laulik ning kaks helikassetti. Tihe kirjutis jäädvustab ühe ajastu – Eesti Vabariigi langemisest kuni taasiseseisvumiseni – muusikakogemusi isikliku vaatenurga kaudu, tutvustades eri keskkondi ja muusikastiile sel kombel, et ühe inimese lugu kõneleb rahva lugu. Heinz Valgu muusikalistes mälestustes on esindatud nii küla kui linn, eri okupatsioonivõimude vaheldumine, vägivaldne vastupanu, armastus eri muusikastiilide vastu ning nende tutvustamine tabavate kirjelduste ning hästi valitud laulunäidete kaudu. Tema jutustusstiil on haarav, lugejat tabavad nii mõistmine, pisarad kui naer.

Arhiivi 2022. aasta kogumisvõistlusel “Muusika minu elus” kirjutas oma kokkupuutest muusikaga erinevate elualade esindajaid: (muusika)tudengeid, õpilasi, õpetajaid, ajakirjanikke, arste, mehaanikuid, pensionäre ja teisi. Paljusid neist saab pidada harrastusmuusikuteks, sest oli koorilauljaid, pillimängijaid, eri ansambelite liikmeid jt; kuid võistlusel osales ka professionaalseid muusikuid, samuti muusikakuulajaid ja -igatsejaid. Nende sünniaastad ulatuvad 1922. kuni 2010. aastani. Kaastöödeks olid vabas vormis kirjutised või vastused arhiivitöötajate koostatud küsitluskavale, kuid ka mõned helisalvestatud intervjuud. Võistlustöid täiendas üle 500 foto, lisaks veel noote, laulusõnu, lauliku- ja videoid, helisalvestusi ja üks grammofon. Nootide ja salvestuste jms seas oli omatehtud, -trükitud ja -esitatud materjale ning ametlikult välja antud muusikat.

Võistlus andis haruldase sissevaate inimeste suhtesse muusikaga, sest tabavalt kirja pandud kogemused ja mälestused, sealhulgas oma pere vanematelt liikmetelt kuuldu, kajastavad muusikaga seostuvaid seiku ja tundmusi, mis jäävad tavaliselt isiklike mälestuste hulka ega oleks ilma spetsiaalse küsitluseta ilmsiks tulnud. Eesti kultuurivaramusse lisandus mõtteid ja mälestusi sellest, kuidas inimesed kogevad, õpivad, vajavad ja elavad läbi muusikat. Kokkuvõttes tekkis elav ettekujuvus muusika rollist rohkem kui sajandi vältel Eesti igapäevaelus, inimsuhetes ja ka ajaloolistes sündmustes. Võistluse kestel koguti materjali ka muul moel: korraldati tänavaintervjuud “Millal sa viimati laulsid?”; vestlus- ja kirjutamisõhtu “Mis muusikat sina täna kuulad?”; koondati arhiivi varasema Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia esseekonkursi “Mina ja muusika – muusika ja mina” tööd.

Auhinna pälvisid inimesed, kelle põhjalikud, üksikasjalikud tööd kajastasid erinevaid kokkupuuteid muusikaga ja näitasid, kuidas pillimäng, laul ja tants olid tihedalt, mitmel erineval moel läbi põimunud inimeste elu ning ajaloo käiguga.

EFA I 425 t. 2023/38

Muusika mina elus

Muusika oma erilise elamuslikkuse ja tundelisusega on mulle kõikidest kunstidest ülim Neid hetki, kus ma olen osa saanud muusika hingepuutavast mõjust, on elus olnud ilmselt tuhandeid ja mul on tuline kahju, et loodus pole mulle kinkinud võimet olla muusik, mistõttu minu muusikalise eneseväljenduse tipphetked on vaid olnud koorilaulja üldlaulupool.

Mu ema oli väga musikaalne ja nüüd singulaarne laulusõn-
raus tänu tema laululõõritustele kas mingit näputööd või
muud kodust toimingut tehes. Need olid lihtsad laulukered
tema nooruspäevast: "Vaiene xena kohakene, armas mulle surma-
ri", "Kui lapsena lustila luhas, mina mängisin kaskede all"
"Kalle nallis isa käsi rahu minu südame" ja muud sellised.
Tal oli ilus puhvas sopran ning ta pidas hästi viisi, mistõttu
võibolla väärinuks see isegi vastavat koolitust, kuid tsaariraja
kassinate olude tõttu tema hariduse laenu jäänud neli klassi
Narva kinnikoolis ei võimaldanud tavalisest kinnijaosusest
kõrgemale tõusta.

Minu erimeel mälestuskatked enda laulmisest pärinevad
aastast 1942, kui elasime Haljala lähedal Aukülas. Olin siis
kuuene.

Aukülas oli kombeks kõiksugustel seltskondlikel olengu-
tel ja jootudel nagu sünnipäevad, põlmad, leevipeod, tal-
gud, peied jm. palju laulda. Ilmselt tõstis see taju ja
andis koosolemisel vajalikku vunki juurde.

Nagu eestlaste puhul tänagi, oli kannusi olengu käivitumi-
sega. Asja kannu tapant lahtipäästmiseks oli nn ringi-
laul. Keegi sõnamatelt pidulintest alustas laulmist:

"üks ringilaul meil käimas on,
käimas on, käimas on,
üks ringilaul meil käimas on,
käimas on."

"Oh armas (nt August) laula sa, laula sa, laula sa.
Oh armas August laula sa, laula sa."

"Su laul on ilus kuulata
kuulata, kuulata,
Su laul on ilus kuulata,
kuulata."

Foto 3. Lehekülj Heinz Valgu käsikirjalise kaastöö algusest. EFA I 425.

Kogumisvõistluse žürii andis välja **kolm peapreemiat**. Igaüks pea-auhinnatöö autorist pööras oma kirjutises rohkem tähelepanu ühele muusika valdkonnale: Heinz Valk laulmisele, Henno Sepp pillimängule ja Valter Parve tantsule. Neist kahe esimese töid tutvustati juba eespool. Valter Parve, Pärnu kolledži õppejõu sisutihe kaastöö elupikkusest suhtest muusikaga on varustatud rikkaliku lisamaterjaliga, mille seas leiduvad ta varasemad muusikateemalised kirjutised, tema koostatud ja kogutud laulikud, plaadid ning grammofon. Mainitud isiklik arhiiv on eeskujulikult korrastatud, andmetega varustatud, ning põhitoosse on pikitud täpsed viited nimetatud lisadele. Kirjutise nüansirikas sisu vahendab tantsuga seotud kordumatuid isiklike elamusi, näidates tantsu kui erilist liiki suhtlemist, milles liituvad muusika, liikumise, kehalise ja vaimse kokkupuute ning ajastuomase ümbruse mõju. Võistlustööle lisatud varasemad kirjutised jäädvustavad faktirohkelt Valter Parve muusikahuvi teisi tahke, eelkõige vinüülplaatide kogumist ja kuulajatele keerutamist.

Lisaks määras žürii üheksa preemiat silmapaistvalt sisukate, isikupäraste ja lisamaterjaliga täiendatud võistlustööde autoritele: Thea Kristal, Maret Lehto, Aino Liivik, Eva Murula, Krista Sildoja, Elle Pintson, Tuuli Reinsoo, Toivo Tootsen ja Sirje Võsa. Samuti jagasid võistluse sponsorid ja žürii välja eripreemiaid töödele, mis küündisid esile mõne teema suurepärase käsitluse või erilise vaatenurga poolest. Teiste seas paistis silma juba ülalmainitud Tartu Ülikooli Akadeemilise Naiskoori vilistlaskoori Lubinokad mahukas kaastöö, teenides žüriilt parima kollektiivi eripreemia. Kogumisvõistluse koostööpartneri, Eesti Pärimusmuusika Keskuse peapreemia pälvis Krista Sildoja ning eripreemiad Aino Liivik ja Tuuli Reinsoo. Klassikaraadio eripreemiad said Heinz Valk ja Aino Liivik, Eesti Folkloorinõukogu eripreemia Maret Lehto, Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia eripreemia Heivi ja Merilin Kotta.

Mitmes töös käsitleti muusika osa elukäigus ning põlvkondlikult eri vaatenurkadest ning žürii nimetas ja määras vastavalt mitmed eripreemiad: need pälvisid Maila Jürgenson, Anne Nurgamaa ja Anu Soon (eripreemia nimega Muusikaga läbi elu), Abro Teemusk ja Tiiu Belimova (Muusikakuulaja lugu), Age-Li Liivak (Muusikaigatseja lugu), Arne Kivistik (Muusikakoguja lugu), Anne Rebane (Fänni lugu), Aivi Otsnik (Vaimuliku muusiku lugu), Urve Vares (Õpetaja lugu) ning Ulvi Hallikmäe, Liane Trei, Heivi ja Merilin Kotta (Põlvkondade lugu). Žürii auhindas isikupäraseid ja õnnestunud kogemuste jäädvustamisi järgmiste eripreemiatega: Gerth Jaanimäe (Intervjuu andja), Peeter Alliksoo (Rahvaluulekogu), Iivi Ilja (Perearhivaar), Mare Mätas, Marta Vambola ja Rosaali Karjam (Kohaliku ajaloolise traditsiooni jäädvustamine), ning Rein Vahisalu (Loominguline lähenemine). Folkloorikogujate järelkasvule mõeldes määrati eripreemiad Rápina Ühisgümnaasiumi õpilastele (Noormate osalejate eripreemia), Hugo Treffneri Gümnaasiumi 11. d klassile (Noorte folkloorikogujate eripreemia) ning Tartu Ülikooli tudengile Liisa Nurmele (Parima üliõpilase eripreemia).

Foto 4. ERA kaastöölise päeval 2023 osalejad. Alar Madissoni foto. ERA, DF 44810.

Kogumisvõistluse “Muusika minu elus” parimad kirjutajad said kokku seekordsel muusikarohkel ERA kaastöölise päeval 21. aprillil, kui tehti kokkuvõtteid möödunud aasta kogumistööst ning president Alar Karis andis üle rahvaluule kogumispremiad. Presidendipremiate üleandmine kaastöölise päeval ongi arhiivi ning kogu Eesti Kirjandusmuuseumi üheks olulisemaks päevaks aastas. Kui sel aastal sai Eesti uue riikliku tähtpäeva, eesti kirjanduse päeva jaanuari lõppu Anton Hansen Tammsaare sünnikuupäevale ning juba mitu aastakümnet on meil märtsi keskel emakeelepäev Kristian Jaak Petersoni sünnikuupäeval, ehk võiks nende kõrval Eestis üldisemalt just näiteks jürikuus hakatagi tähistama ka pärimuse päeva. Rahvapärimuse tavade järgi ei peaks see olema tingimata kellegi sünnipäev – aprillikuu rahvakalendrist sobiksid aluspäevadeks hästi näiteks jüripäev, karjalaskepäev või künnipäev. Või siis võiks olla see tore liikuv püha – nagu kaastöölise ja presidendipremiate päev seni ongi olnud.

Arhiivi 2023. aasta kogumisteemasid on kaks: “Kohtumised metsloomadega” ning “Minu saunalugu”. Kogumisvõistluse “Kohtumised metsloomadega” kaastöö võib kirjutada vabas vormis või vastata küsimustele, küsitluskava leiab nii kodulehelt kui keskkonnast <https://kratt.folklore.ee/>. Teine küsitlus “Minu saunalugu” on ajendatud käimasolevast saunaaastast ning toimub mäluasutuste ühises keskkonnas “Rahvalood” <https://rahvalood.ee/>.

Risto Järv, Taive Särg, Kadri Tamm, Astrid Tuisk

Online-seminaride sari “Kultuurid sõjarežiimis”

Venemaa algatatud sõda Ukraina vastu on mõjutanud majanduslikke, poliitilisi ja kultuurilisi protsesse. Meie silme all toimuvad sõja mõjul tektoonilised muutused Euroopa rahvaste kultuuris. Humanitaarkatastroof, majanduslikud, poliitilised ja keskkonnaprobleemid ning vastastikuse usalduse kriis, ksenofoobia, agressioon on mõned jooned paljudest. Teadlaste ülesanne on muutused jäädvustada, leida vasted varasemate sarnaste olukordadega, klassifitseerida ja jäädvustada kogemused. Eesti Kirjandusmuuseumis sügise lõpust 2022 kuni juulini 2023 kestnud seminaride sarja eesmärk oli käsitleda toimuvat, kaasates teadlasi kogu maailmast. Seminaride raames arutleti muutuste üle poliitika diskursiivsetes tavades, visuaalses retoorikas, meedias, kultuurilistes hoiakutes, eelarvamustes ja stereotüüpides, käsitleti kultuurilise võõrandumise probleeme, räägiti “kadunud põlvkonnast”.

Tähtis on juhtida tähelepanu sõja põhjustatud globaalsetele muutustele, selle olulisusele globaalse ja individuaalse maailma toimimisel, individuaalsetele ja kollektiivsetele moraalistele deformatsioonidele, usalduskriisile. Rünnak Ukraina vastu oli rünnak euroopaliku maailma vastu ja kaasas toimuvasse ka teised riigid, pani vastutama ning sundis oma positsiooni võtma. Kriitiline ja neutraalne lähenemine muutis kavandatud arutelud fenomenoloogiliselt oluliseks. Nagu ütles üks esimeses seminaris osalejatest: “Kui teadlased seda narratiivi välja ei tööta, ei õpi seda kirjeldama, siis pakuvad oma narratiivi need, kellele sõda on kasulik.”

7. novembril toimunud seminari peakõneleja Larisa Fialkova (Haifa Ülikool, Iisrael) rääkis teemal “Mihhail Bulgakov ja Ukraina: tekstid ja kontekstid”. Arutleti kultuuri kui universaalse üldistamisvahendi üle ja kultuuri kui võimu instrumendi üle, samuti kultuuri tõlgendamise muutuste üle sõja kontekstis. Vene keeles kirjutavad kirjanikud osalesid omal ajal keiserliku diskursuse loomises, mis oli osa Ukraina agressiooni alusest ja õigustusest. Samas on arvukalt näiteid, kuidas kultuuriloojad satuvad kriitilises olukorras ebaõiglaste süüdistuste osaliseks ja neisse suhtutakse kui vaenlastesse. Ettekandja avas Bulgakovi Ukraina-diskursuse tänast problemaatikat.

28. novembri seminari peakõneleja Catriona Kelly (Cambridge Trinity College), tuntud nõukogude kirjanduse ja filminduse spetsialist, näitas keiserliku narratiivi universaalseid mudeleid (eksklusiivsus, ajalooline saatus, ülevus, messianism jne) ja selle otseseid tänapäeva Venemaa agressiooni retoorika ja sõjategevusega. Diskussant Gasan Guseinov (Cambridge Jesus College) täiendas ettekandjat näidetega keelediskursuste ning oma ja võõra paradigmaatika muutumisest viimaste aastakümnete jooksul.

12. detsembril olid kõne all soolise struktuuri ja ideaalide muutused sõjarežiimis. Elizabeth A. Wood (MIT, USA) ja Sergei Akopov (Berliini Vaba Ülikool) pakkusid erinevate materjalide põhjal välja oma nägemuse toimuvatest muutustest. Teadlased pakkusid välja mitu provokatiivset võimalust, mis leidsid arutelus osalejatelt elavat vastukaja.

Brutaalsus ja maskuliinsus on Venemaa kaasaegse soopõhise kultuuri põhiomadused, mis tõrjuvad perifeeriasse muud soolised identiteedid, kõrvaldades sotsiaalse tasakaalu võimalikkuse ja süvendades sotsiaalseid konflikte. Sõda oli selliste muutuste loogiline jätk. Teisest küljest tugevdab sõda neid muutusi.

23. jaanuaril leidis aset suur kolmetunnine seminar kultuurist kui lahinguväljast ja relvadest. Teema tõlgendust pakkusid Anna Verchik (Tallinna Ülikool), Mark Lipovetsky (Columbia Ülikool) ja Maja Soboleva (*Philipps-University of Marburg University*). Käsitleti kultuuri militaristlikku instrumentaliseerimist, mis on ilmnenud filmides ja sarjades, keele- ja diskursiivsetes tavades. Ettekannetes esitatud küsimused tekitasid kuulajate seas laialdase vastukaja: sõja põhjustatud keelemuutused, sotsialistliku realismi taastumine kui kaasaegse Venemaa ametlik kunstistiil, massikultuuri ja kultuuri massilisuse probleemid. Arutelus ei pääsetud mööda ka peamiste mõistete – *kultuur* ja *massikultuur* jt – ümberhindamisest.

20. veebruaril räägiti individuaalsest ja kultuurilisest traumast. Professionaalsed psühholoogid, kellel on laialdased kogemused Ukrainast pärit sõjapõgenikega töötamisel, sh Inga Ignatieva (Tartu Ülikooli kliinikum) jagasid oma kogemusi osalemisest vabatahtlikus liikumises ning arutlesid tihedama koostöö võimaluste ja väljavaadete üle pagulasi vastu võtnud riikide eri spetsialistide vahel. Selline vahetus on oluline neile, kes peaaegu poollegaalselt aitavad Venemaal okupeeritud aladelt pärit Ukraina põgenikel traumaga toime tulla, sest ametlik võim ei ole huvitatud kannatanute rehabilitatsioonist ja väidab, et probleemi pole.

Haaravas ja ulatuslikus arutelus linnaruumide reageeringutest sõjalistele sündmustele näitas Victor Levchenko (Odessa Ülikool – *Odessa Mechnikov National University*) 20. märtsi seminaris Odessa ~~näite~~elanike ja kunstiaktivistide tundlikke reaktsioone sündmustele.

24. aprillil rääkis Natalia Kovyliava (Tartu Ülikool) sõjavastaste aktivistide tseensuurist Venemaal ja aktivistide loominguilisusest Venemaa täiemahulise relvastatud sissetungi algusest kehtestatud õiguslike ja poliitiliste piirangute ületamisel. Publik reageeris elava aruteluga sõjalise tseensuuri erinevate aspektide üle.

Kohe pärast 15. rahvusvahelist konverentsi “Naeru olemusest” kogunesid konverentsil osalejad 22. mail huumoriteemalisele sõjaseminarile. Guillem Castañar (Helsingi Ülikool), Anastasiya Fiadotava (Eesti Kirjandusmuuseum / Jagiellonia Ülikool, Poola) ja Liisi Laineste (Eesti Kirjandusmuuseum) tutvustasid oma ettekannetes humoorikaid reageeringuid sõjasündmustele. Ettekande aluseks olid sõja-teemalised meemid, kus erinevate riikide sotsiaalmeedia kasutajad ironiseerivad erinevate sõjaga seotud tegelaste üle. Meemid ei näita mitte ainult emotsionaalset kaasatust, suhtumist ja poliitilist tegevuskava, vaid toimivad ka oskuslikult instrumentaliseeritud relvana infosõjas.

19. juunil käsitleti erinevaid kunstipraktikaid, massikultuuri ja lastekirjandust. Mõlemad ettekanded kirjeldasid tänapäeva olukorda ja allikaid. Michael Cole (Tartu

Ülikool) rääkis massikultuuri ja massiteadvuse tähtsusest ühiste meeleolude, rahvusliku identiteedi, kujutiste ja kangelaste kujundamisel, mida massikultuuris sõja ajal aktiivselt kasutatakse. Svetlana Malinskaya (Grenoble'i Alpi Ülikool, Prantsusmaa) pöördus lastekirjanduse poole. Ta rääkis kirjanduslike tekstide spetsiifilisest korpusest, milles süžee põhineb kangelaste sattumisel kangelaslikku sõjalisel minevikku.

Sarja viimane seminar 10. juulil oli pühendatud sõjafilosoofiale ja sõjafilosoofidele. Kasutades erinevaid lähenemisviise suutsid kõnelejad näidata, kuidas filosoofiline diskursus Venemaal vältis sõja teemat, mistõttu ei suudetud välja töötada sõjavastaseid narratiive, samuti seda, kui kergesti võib "valgustatud" filosoof muutuda "sõjapistrikuks".

Veebinarides on osalenud kuulajad ja arutlejad kogu maailmast: Eesti, Ukraina, Saksamaa, Poola, USA, Iisrael, Suurbritannia, Austria, Prantsusmaa, Ungari, Itaalia jne. Seminare modereeris Sergei Troitskiy.

Suurem osa seminaride videotest on nähtavad ürituse ametlikul veebisaidil <https://www.folklore.ee/rl/fo/konve/2022/cultures/index.html>.

Sergei Troitskiy

Kroonika

Akadeemilises Rahvaluule Seltsis

27. aprillil pidas Katre Kikas (FO) Akadeemilise Rahvaluule Seltsi koosolekul ettekande ““Kirjutamine on minu meelest ikka alati üks väga armas töö olnud...” Jaan Saalvergi kirjutajaidentiteedist”.

Ettekande järel toimus ARSi üldkoosolek, mille päevakorras oli 2022. aasta tegevus- ja majandusaruanne, valiti juhatuse uued liikmed (Katre Kikas, Helen Kästik, Mare Kalda, Pihla Maria Siim ja Enn Kalev Tarto).

25. mai koosolekul pidas möödunud aasta Eesti folkloristika aastapremia laureaat Mari Sarv ettekande ”Folkloorse varieeruvuse jälil: arvutuslikke vaatlusi”, anti üle Eesti folkloristika aastapremia 2023. Premia pälvis Anastasiya Astapova.

Katre Kikas

Eesti Rahvaluule Arhiivis

26. märtsil viis Janika Oras Eesti pärimusmuusikaõpetajate erialapäevadel Kihnus läbi arutelu regilaulu eluvõimalustest tänapäeval.

29. märtsil pidas Andreas Kalkun TÜ ajalooris ettekande kvääriajaloo ja folkloristika teemadel.

1. aprillil viis Janika Oras läbi regilaulukoolituse Eesti Folkloorinõukogu korraldatud Pärimusinkubaatoris Tallinnas.

1. aprillil osales Andreas Kalkun Eesti Tarbekunsti- ja Disainimuseumis Jaanus Samma koostatud näituse “Vaikelud rahvuslikel motiividel” kataloogi esitlusel vestlusringis koos Jaanus Samma, Uku Lemberi, Kai Lobjakase ja Krista Kodresegaga.

2. aprillil viis Andreas Kalkun läbi tuuri näitusel.

5. aprillil pidas Risto Järv Viru Instituudi keelepäeval Jõhvi Mihkli kiriku pastoraadis ettekande “Viru keele ja meele leidmine rahvaluulearhiivi kogudes” ning Ave Goršič ettekande “Ise täis õne ja rõõmu. Mary Kaasiku ja Gustav Kallasto töö Viru rahvaluulekogujatena”.

10. aprilli seminaril esines Inna Lisnjak folkloristika seminaril ettekandega ukraina rahvapillidest kobza ja banduura ning pillimängupraktikatest.

11.–13. aprillini tegi Jüri Metssalu koos arheoloog Andres Tvauriga Rapla Vallavalitsuse tellimusel välitöid Hagudi raba piirkonna kultuuripärandi kaardistamiseks.

15. aprillil pidasid Janika Oras ja Taive Särg Eesti Muusikateaduse Seltsi Rudolf Tobiase juubelile pühendatud Tartu päeval ettekande “Eesti kunst on spekulatsioon, mis 100% dividendisid annab!” Rudolf Tobiase üleskutsed rahvaviiside kogumiseks”.

15. aprillil viis Janika Oras läbi ukraina kevadelaulude õpitoa Tartu ukraina vaba-
tahtlike korraldatud kevadlaadal Pasha 2023 Annelinnas.

18. aprillil osales Anu Korb Tallinna Ülikooli raamatukogus toimunud Välis-Eesti Ühingu 95. aastapäeva konverentsil diskussioonil “Mis on Eesti eesmärk”.

19. ja 20. aprillil osalesid Mari Sarv ja Liina Saarlo Helsingi Ülikooli ja Soome Kirjanduse Seltsi ühise FILTER-projekti töörühma seminaril Soomes Vihtis.

21. aprillil Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud Eesti Rahvaluule Arhiivi kaastööliste päeval andis president Alar Karis üle presidendi rahvaluule kogumispreamiad. Pille Kippar pälvis preemia rahvaluule-ainese kogumise eest kõrgkoolides aastatel 1973–2004 ning koori “Lubinokad” liikmete suurepärase kaastöö organiseerimise eest 2022. aasta kogumisvõistlusel “Muusika minu elus”. Anne Kurepalu sai preemia Lahemaa elu ning pärimuse järjekindla jäädvustamise eest aastail 1972–2022 ning väljapaistvate kaastööde eest aastatel 2013–2022. Henno Sepp sai preemia silmapaistva töö eest kogumisvõistlusel “Muusika minu elus”, Heinz Valk oma kaastööde eest Eesti Rahvaluule Arhiivile aastail 2006–2015 ning särava töö eest 2022. aasta kogumisvõistlusel “Muusika minu elus”.

Aktusel kõnelesid president Alar Karis, Piret Voolaid, Astrid Tuisk ja Risto Järv, kogumisvõistluse “Muusika minu elus” kokkuvõtteid tegid ja kaastöödest lugesid tekste Taive Särg, Ave Goršič, Marju Raju, Janika Oras ning Natali Ponetajev, oma kogumistööst rääkisid rahvaluulepreemia laureaadid Pille Kippar, Anne Kurepalu, Henno Sepp ning Heinz Valk. Uusi kogumisvõistlusi “Kohtumised metsloomadega” ja “Minu saunalugu” tutvustas Mathilda Matjus. Kaastööliste päeval esinesid muusikud Katariina Tirmaste ja Thea Kristal, ühislaulu saaliga võttis eest Valter Parve. Tänukontserdi kaastöölistele andis jazz-keelpillikvartett Lõõm.

21. aprillil toimunud seminaril “Naine ersa ja mokša kultuuris” esinesid ettekannetega Janika Oras ja Andreas Kalkun.

22. aprillil andis Janika Oras edasi rahvaluule arhiivi õnnitlused leelokoori Sõsarõ 50. juubelil Tallinnas ja salvestas ürituse ametlikku osa.

26. aprillil ilmus ERR teadusuudiste portaalis Novaator intervjuu Lona Pälli, Tõnno Jonuksi (EKM FO) ja Ulrike Plathiga (TLÜ) keskkonnaliikumistest ja keskkonnan-konfliktidest Eestis.

27. aprillil avati Tampere Vapriikki muuseumikeskuses Eesti Rahva Muuseumi muinas-jutunäitus “Olipa kerran, tarina satujen synnystä”. Näitused kuraatoriteks olid Katrin Sipilgas ja Jaak Kilmi, konsultandid-folkloristid Hanna Samola (Tampere Ülikool) ja Risto Järv. Vapriikki ja ERMi koostöös valminud näitus toetub 2020. aastal avatud Eesti Rahva Muuseumi näitusele “Elas kord...” ning on kohandatud Soome oludele.

30. aprillil juhendas Janika Oras Lummo Kati leelokoori pulmalaulude õpituba Tartus.

4.–6. maini osales Andreas Kalkun ettekandega “Soodoma varemeil. Kunstid Eric Stenbocki loomingus” Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse, Tallinna Ülikooli ja Eesti Kunstiakadeemia konverentsil “Dekadents Eesti kultuuris: tõlge ja tõlgendus”.

5. mail pidas Mairi Kaasik Haapsalus Lääne Maakonna Keskraamatukogu VIII muinas-jutukonverentsil “Muinasjutuvägi: Lood lükkavad liikuma” ettekande “Jooksujalu läbi eesti muinasjuttude”.

6. mail filmis Janika Oras jüripäeva ja Värska naase’ leelokoori juubeli tähistamist Värskas.

9.–11. maini osales Olha Petrovych Madridis tekstide arvutusliku analüüsi koolitusel, mida korraldas CLS INFRA ehk Kirjanduse arvutuslike uuringute taristu (*Computational Literary Studies Infrastructure*).

10. mail määrati Eesti Rahvuskultuuri Fondi allfondi Kristjan Toropi 2023. aasta kogumisstipendiumi toimkonna (Olga Ivaškevitsš, Risto Järv, Janika Oras, Jaanus Randma, Madli Teller) koosolekul stipendium Olev Jaksile pikaajalise ja süstemaatilise eesti lõõtsamuusika traditsiooni jäädvustamise ning populariseerimise eest.

11. ja 12. mail toimus Tartu Ülikoolis noorte kultuuriuurijate konverents “Noorte hääled”. ERA töötajatest esinesid Natali Ponetajev ettekandega “Vigala ja Kirbla kihelkonna lõõtspillimuusika 20. sajandil Eesti Rahvaluule Arhiivi materjalide põhjal” ning Getter Lauk ettekandega “Soostereotüübid Eesti lavarahvatantsud”, Mathilda Matjus

tutvustas ERA selleaastaseid kogumisvõistlusi. Konverentsi korraldajateks ERA poolt olid Mihkel Braun, Mathilda Matjus ja Natali Ponetajev.

13. mail esitas Janika Oras koos Leanne Barbo, Minni Orase ja Marion Selgalliga loodusega seotud ja Lasnamäega kohandatud regilaulu Biotoopia '23 kunstiprogrammi raames korraldatud "Maa-aluste võrgustike" loomingulisel teekonnal Loopealse tühermaal.

13. mail pidas Mari-Ann Rimmel Raasiku valla Aruküla kandi kohapärimust käsitleva ettekande Aruküla rahvamajas ajaloo hommikul "Kohapärimus meis endis".

17. mail esines Janika Oras Helsingis toimunud rahvusvahelisel itkutraditsiooni teemalisel konverentsil "Kadunud või elavad itkud" ettekandega "Sama värsimõõt, erinev esitusrütm – seto itkude ja tüüpiliste esitussituatsioonide suhted". Konverentsi avapäeval, **15. mail**, viis ta koos Lummo Kati leelokoori lauljatega läbi õpitoa Helsingi Kunstide Ülikoolis ja laulis koos leelokooriga õhtusel itkukontserdil.

18. mail esines Helen Kõmmus jutuvestmisfestivalil Ööbikuööd Kärddlas rahvalike laulude teemaliste lugude, laulude ja rahvalike pillilugudega.

19. mail tutvustas Janika Oras kirjandusmuuseumis eesti ja ukraina rahvalaule ja laulumänge Tartu Aleksander Puškini kooli lastekoori lauljatele.

20. mail toimunud muuseumiöö "Öös on liikumist" kirjandusmuuseumi ürituse raames olid tegevuses mitmed ERA inimesed. Getter Lauk, Mathilda Matjus ja Natali Ponetajev kutsusid kõiki pärimuslike mängude ja laulude õpituppa, Mathilda Matjus juhatas Lilla Daami ringkäiku, Enn Kalev Tartu tutvustas näitust "Mängud ja mängimine ERA fotodel" ning Kadri Tamm ja Astrid Tuisk jagasid külastajatele selgitusi kirjandusmuuseumi kohta.

24. ja 25. mail pidas Mari Sarv loengu regilaulude arvutianalüüsist Eesti Kirjandusmuuseumit külastanud Hugo Treffneri Gümnaasiumi õpilastele.

25. mail pidas Mari Sarv Akadeemilises Rahvaluule Seltsis ettekande "Folkloorse varieeruvuse jälil: arvutuslikke vaateid". Samal seltsi koosolekul kuulutati välja Eesti folkloristika aastapremia, mille üheks nominendiks oli rahvaluulearhiivi vanemteadur Liina Saarlo. 2023. aasta preemia pälvis Tartu Ülikooli folkloristika kaasprofessor Anastasiya Astapova.

29.–31. maini pidasid Taive Särg ja Ave Goršič Irimaal Dublini Ülikoolis (*University College Dublin*) Rahvusvahelise Arhiivinõukogu (ICA) Ülikoolide ja Uurimisasutuste

Arhiivide Sektsiooni (SUV – *Section of University and Research Institution Archives*) korraldatud konverentsil “Püsime liikumises: juurdepääs arhiividele – traditsioon ja muutused” (“Turning the wheel: access to archives – tradition and variation”) ettekande “Digiteerimine, levitamine, tõlkimine: folklooriarhiivide panus ökoloogilise teadlikkuse tõstmiseks” (“Digitalisation, dissemination, translation: the folklore archives’ contribution to ecological awareness”).

29. maist 2. juunini toimus Helsingis Soome Kirjanduse Seltsis Rahvalaulukomisjoni (*Kommission für Volksdichtung*) 51. konverents laulužanride sotsiaalsetest ja kultuurilistest kontekstidest. Eesti Rahvaluule Arhiivist esinesid konverentsil Janika Oras ettekandega ajalooliste laulužanride positsioonist ja tähendusest kaasaegsetes seto regilaulupraktikates (“Seto runosong tradition in the 21st century: The position and meaning of historical song genres in contemporary singing”), Liina Saarlo ettekandega 20. sajandi laulikute laulurepertuaari mitmekesisusest (“Those miserable, despised love songs. About the actual repertoire of 20th century singers”), Inna Lisniak ettekandega ukraina ballaadižanri arengutest (“The Ballad in Ukrainian Vocal Music: From Folklore to Modern”) ning Olha Petrovych ja Mari Sarv ühisettekandega Ukraina Podillia piirkonna ballaadide meelestatusest sõnastatistika alusel (“The Ballad as an Epic of Unfortunate Human Destiny: A Case Study of Folksongs of the Podillia Region of Ukraine”).

30. mail jõudis kuulajateni projekti “Regilaulu podcast” ehk maakeelse nimega taskuhäälingu neljas hooaeg, mille konsultandiks on Janika Oras.

2.–4. juunini tegid rahvusvahelise pärimuspeo Baltica kontsertidel Tallinnas välitöid Eesti Rahvaluule Arhiivi töötajad Olga Ivaškevitš ja Helen Kõmmus. **3. juunil** vedas Janika Oras eest regilaulutuba Tornide väljakul.

3. juunil kuulutati Tallinnas Eesti Lastekirjanduse Keskuses välja 31. Sten Roosi nimelise muinasjutuvõistluse võitjad. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi auhinna pälvisid Marta Roosme (Türi Põhikool) ning Danna Toht (Peetri Lasteaed-Põhikool), žüriiliikme Risto Järve auhinna Getlin Veber (Tallinna 21. Kool).

6. juunil Baltic Pride kultuurifestivali avamisel Tallinnas Fotografiskas andis sotsiaalkaitseminister Signe Riisalo üle vikerkaarekangelaste tunnustusmärgid. Andreas Kalkun pälvis tunnustusmärgi akadeemilise ja teadustegevuse eest.

7.–10. juunini Tšehhis Brnos Masaryki ülikoolis toimunud Rahvusvahelise Etnoloogia ja Folklooriühingu 16. kongressil (SIEF 2023) esinesid ERAst Ave Goršič ettekandega Eesti Rahvaluule Arhiivi toimimisest 1980. aastatel ja 1990. aastate algupoolel (“Encountering change, carving out certainty – a folklore archive in the wind of change from the

1980es to the 1990es”), Risto Järv ja Astrid Tuisk ettekandega ukraina sõjaga seotud meemide kogumisest (“Collecting Ukrainian Memes: Opportunities and Challenges”), Liina Saarlo ettekandega vastuolulistest kirjapanekutest rahvaluulearhiivi kogudes (“Conflicting representations of communities and individuals in digitized collections of Estonian Folklore Archives”) ja Mari Sarv ettekandega avalikkuse toetusest rahvaluulearhiivile 2020. aasta rahastuskriisis (“Power of the Public Voice: the ‘Song Festival’ of the Estonian Folklore Archives in 2020”).

10. juunil toimus Saksamaal Bucholzi linna lähedal Baltimaade jaanipidu, kus Getter Lauk, Natali Ponetajev ja Mathilda Matjus tutvustasid Eesti kombeid, traditsioone, tantse, muusikat ja käsitöid.

12. juunil käisid Getter Lauk, Natali Ponetajev ja Mathilda Matjus Berliini Riigiraamatukogus, kus tutvuti Johann Gottfried von Herderi kogus olevate ühtede vanimate säilinud eesti regilaulu tekstidega.

12.–14. juunini pidasid Ungaris, Budapestis poetiliste tekstide statistilisele ja arvutuslikule analüüsile pühendatud konverentsiseeria “Plotting Poetry” kuuendal konverentsil “The Plot. Storytelling in Verse” Inna Lisniak ja Olha Petrovych ühisettekande riimide ja rütmiliste komponentide suhetest, tuginedes Ukraina Podillia piirkonna ballaadide muusika- ja tekstikorpusele. Mari Sarve ja Kaarel Vesikise ühisettekande analüüsis erinevaid võimalusi sünonüümide automaatseks tuvastamiseks eesti regilaulude korpuses.

15. juunil pidas Risto Järv Tallinnas Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse muuseumiosakonnas aiaseminaril “Enam kui inim. Kirjandus ja kunst mitmeliigilises maailmas” ettekande “Naabrist parem. Meie muinasjutusiil”.

17. juunil tegi Jüri Metssalu välitöid Nedrema puisniidu kultuuripärandi kaardistamiseks.

17. juunil pidas Helen Kõmmus Sõru muuseumis Hiiumaal Torupilli Jussi fotonäituse avamisel ettekande “Torupillikuninga Juhan Maakeri elust ja pillimängust” ja mängis torupillil Torupilli Jussi pillilugusid.

23. juunil pidasid Natalia Abrosimova ja Taive Särg Saranskis Mordva Vabariigi valitsuse juures asuvas Humanitaarteaduste Instituudis (*Научно-исследовательский институт гуманитарных наук при Правительстве Республики Мордовия*) konverentsil “Folkloorimaastik täna: kultuuritraditsioonide representatsioonid, muutused, suundumused” (“Фольклорный ландшафт сегодня: Репрезентации культурных

UUDISED

традиций, трансформации, перспективы”) hübrideettekande “Vladimir Romaškini muusikaline pärand Eestis” (“Музыкальное наследие В. И. Ромашкина в Эстонии”).

28. juunil pidas Mari-Ann Remmel Värskas BaltHerNeti suvekoolis “Väliseesti kultuuri-pärand võõrsil. XI. Minu eesti juured” ettekande “Kohapärимusest ja identiteedist”.

29. juunil pidas Andreas Kalkun ettekande Helsingis Soome Kirjanduse Seltsis toimunud arhiiviallikate ja pärimusloome valikulisust käsitletud kollokviumil “Silenced Sources, Heritage, and the Oral-Literary Continuum – Rewriting the Margins of the National” ettekande Jakob Hurda ja Kaarle Krohni tegevusest seto laulude toimetamisel (“Tangled Lianas and Simple Wildflowers: Jakob Hurt and Kaarle Krohn Editing Seto Songs”).

Risto Järv, Mari Sarv

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas

30. ja 31. märtsil osales Reet Hiimäe Eesti Rahva Muuseumi aastakonverentsil “Õige keha, vale keha” ettekandega “Kehalisusest pärimuslikes naiste rituaalides”.

13. ja 14. aprillil osales Mare Kõiva ERMis õpilaste teadustööde konkursi Teadusfest komisjoni töös ja andis üle Eesti-uuringute Tippkeskuse auhinnad.

26. aprillil ilmus ERR teadusuudiste portaalis Novaator intervjuu Lona Pälli (ERA), Tõnno Jonuksi (FO) ja Ulrike Plathiga (TLÜ) keskkonnaliikumistest ja keskkonnanfektidest Eestis.

27. aprillil pidas Katre Kikas Akadeemilise Rahvaluule Seltsi koosolekul ettekande “Kirjutamine on minu meelest ikka alati üks väga armas töö olnud...” Jaan Saalvergi kirjutajaidentiteedist”.

7. mail osales Tõnno Jonuks Tartu Maarja kirikus toimunud Eesti muusika päevade vestlusringis, kus arutleti Meelis Friedenthaliga vaimu teemal. Vestlust juhtis Märt-Matis Lill.

8. mail vestles Mare Kõiva Delfi Innovaatika *podcastis* Martin Hansoniga Eesti-uuringute Tippkeskuse teadussuundadest ja eesti keele arengust (<https://forte.delfi.ee/artikkel/120183362/kuula-saadet-folklorist-mare-koiva-eesti-keel-pole-kunagi-olnud-nii-rikkalik-kui-tana>).

12. mail külastasid osakonda neli ungari teadlast S. Petöfi muuseumist, neid võõrustasid meie osakonnas Mare Kõiva ja Nikolay Kuznetsov.

15.–17. maini osalesid Mare Kõiva, Tõnno Jonuks ja Nikolay Kuznetsov Kihnus kirjutamislaager-seminaril Arktika põlisrahvaste traditsioonide teemal.

15.–17. maini osales Reet Hiimäe Turus konverentsil “Religion and spirituality as sites of learning” ettekandega “Hop-on hop-off spirituality: from consumerism and entertainment to learning”.

18.–20. maini osales Mare Kõiva Zoomi vahendusel Minskis korraldatud rahvusvahelisel teaduskonverentsil “Rahvamuinasjutuproosa Euroopa ruumis: arhailine traditsioon *vs.* kaasaegne tõlgendus” plenaarettekandega “ATU 825 (Kurat Noa laevas) süžee eestlaste ja slaavlaste folklooris”.

18.–21. maini korraldas osakond Sergey Troitskiy, Anastasiya Fiadotava ja Liisi Laineste eestvõttel Tartus 15. rahvusvahelise teaduskonverentsi “Laughter and Its Features – On the Nature of Laughter” (Odessa–Tartu).

Osakonda esindasid ettekannetega Anastasiya Fiadotava (“Humorous support, serious critique: a politician’s cup in Belarusian online public sphere”); Sergey Troitskiy (“Humour and protest”); Liisi Laineste (“The grass is greener in tiktok: Dance videos as expressions of humorous creativity”); Guillem Castañar (Helsingi Ülikool, Soome), Liisi Laineste ja Anastasiya Fiadotava (“Current trends in humor practices of russian speakers in Estonia”); Alevtina Solovyeva (Tartu Ülikool) ja Anastasiya Fiadotava ühisettekandega (“Boiled shoe, enamoured cow and a Buddha in a fur: Buddhist humour in Mongolian communities”).

Huumorihuvilistel on võimalus konverentsi salvestusi järelvaadata KirmusTV vahendusel (<https://www.kirmus.ee/et/kirmusTV/kirmustv-jarelvaatamine>). Konverentsi toetasid Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu, Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurkapital.

22. maist 1. juunini viibisid Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov Bulgaarias projektiga “Religious Notions. Traditional Beliefs and the Opposition of Nature and Culture. New Realities, Theoretical Approaches and Interpretations” seotud plaanilistel välitöödel ja konverentsil, **24. mail** tähistati Kirilli ja Metodiuse päeva, 25. mail osaleti meditsiiniteemalisel seminaril, **29.–31. maini** konverentsil “Between the Worlds” 5, kus Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov esinesid posthumanismi tööühma paneelis “Entanglements in uncertain times: human-plant relations in agrarian life worlds” ettekandega “Moon and tree interaction in religious computer inputs”.

23. ja 30. mail osalesid Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov Sofias (Bulgaaria) Etnoloogia ja Folkloori Instituudi korralisel folklooriseminaril “Traditsiooni uued ja vanad jooned”. Mare Kõiva esines ettekandega mesilastest (“Bees in religion, legends and beliefs”), Andres Kuperjanov rääkis jõhvikatest (“Cranberries and changes in the culture”).

29.–31. maini osalesid Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov Sofias (Bulgaaria) 5. rahvusvahelisel konverentsil “Between the Worlds of Old and New Homes”, nende ühisettekandega kandis pealkirja “Multilocal living in Estonia”.

1. juunil modereeris Maris Kuperjanov SIEFi töörühma The Ritual Year veebinari.

2. juunil avati Tallinnas Suurgildi hoones Eesti Ajaloomuuseumi näitus “Miks Eesti ei ole kuningriik?”. Näituse üks kuraatoritest on Tõnno Jonuks. Näitust saab vaadata 1. septembrini.

5. juunil külastasid kirjandusmuuseumi Eesti Rahvusraamatukogu hariduskeskuse kolleegid. Reet Hiimäe tutvustas osakonna poolt oma tööd ja osakonna haridusalaseid projekte.

7.–10. juunini viibisid Mare Kõiva, Katre Kikas, Liisi Laineste, Anastasiya Fiadotava ja Andres Kuperjanov Brnos, kus osalesid Masaryki ülikoolis Rahvusvahelise Etnoloogia ja Folklooriühingu (*Société Internationale d’Ethnologie et de Folklore*, SIEF) 16. kongressil. Liisi Laineste (koos Coppélie Cocqiga) oli kokku pannud digitaalseid eluavaldusi uuriva ploki, kus Anastasiya Fiadotava pidas ettekande poliitilistest meemidest Eestis aastal 2022. Katre Kikas rääkis modernsest ebakindlusest ning 19. sajandi lõpu rahvaluulekogujate moraalsest dilemmadest. Mare Kõiva, kes juba pikka aega kuulub ühingu rituaalse aasta töörühma, arutles puudega seotud uskumuste ja rituaalide üle (“Own tree in religious views and rituals”). Koos Andres Kuperjanoviga pidasid nad ettekande ka posthumanismi uuringute plokis.

11.–16. juunini osales Reet Hiimäe ühe peaesinejana rahvusvahelisel limnoloogide kongressil (11th International Shallow Lakes Conference), kus ta rääkis naiste rituaali- ja tunnetusmaailmast, otsides sildu mineviku, oleviku ja tuleviku vahel.

15.–17. juunini osales Reet Hiimäe Tallinna Ülikooli korraldatud 13. rahvusvahelisel Lotmani konverentsil “Fear in culture and culture of fear” ettekandega “Fear and initiation: solitary rituals in Estonian folkloore”.

20. juunil kuulutati rahvusarhiivi peahoones Nooras 16 esitatud teose hulgast välja parim 2023. aastal ilmunud ajalooramat. Ekspertide kogu koosseisus Olev Liivik

(esimees), Kristina Jõekalda, Mihkel Mäesalu ja Kaarel Vanamõlder tõstis kõrgeimale kohale kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhtivteaduri Tõnno Jonuksi "Eesti muinasusundid". Raamatu on välja andnud Postimehe kirjastus.

21. juunist 3. juulini viibis Nikolai Anisimov välitöödel Udmurtias ja Baškortostanis.

23. juunil rääkis Nikolai Anisimov Saranskis Siberi udmurtide laulukultuuri teemal (tartlastest esinesid veel Eva Toulouze, kes rääkis udmurdi palvetest ja Taive Särg Romaškinitest).

26.–30. juunini osales Nikolai Anisimov Peterburis 15. Venemaa antropoloogide ja etnoloogide kongressil, kus pidas koos Irina Ptšelovodovaga (Udmurdi ajaloo, keele ja kirjanduse instituut) ühisettekande Kama-taguste udmurtide lauludest matuse- ja mälestuskombestiku osana.

25. juunist 1. juulini osales Mare Kalda Sheffieldis (Inglismaa) Hallami ülikoolis toimunud Rahvusvahelise Tänapäevamuistendite Uurimise Seltsi (ISCLR) 40. konverentsil. Kummitusmajade folkloori käsitlevas paneelis esines ta ettekandega "Maja aknaaugud mustasid tontlikult". Üleloomulikust kogemusest jutustamine virtuaalses kogukonnas".

28. juunil olid Eesti Kirjandusmuuseumi külalisteks Zsolt Horvath, Ungari Rahvusliku Mälu Komitee (*Committee of National Remembrance*) asedirektor ja Liszti Instituudi direktor János Tischleri, kes uurisid lähemalt vabadusvõitleja ja luuletaja Enn Uiboga (1912–1965) seotud käsikirju jms materjale. Uibo 1956. aasta Ungari ülestõusule pühendatud luuletus "Mälestuspärg Ungari langenud vabadusvõitlejatele" viis vabadusvõitleja uuesti asumisele Mordvasse.

Ungari külalisi võõrustasid muuseumi poolt ning Enn Uibo käsikirju tutvustas EKLA juhataja Kristi Metste ja folkloristika osakonna juhataja Mare Kõiva.

29. juunil esines Nikolai Anisimov Ar-god trioga Soomes Kuhmo linnas korraldatud etnomuusika festivalil "Sommelo".

1. juulil osales Nikolai Anisimov koos Eva Toulouze'iga Kuhmos (Soome) korraldatud sugulaskeelte ja -rahvuste tuleviku teemalisel seminaril.

1. juulil esines Reet Hiemäe koos Mare Kõivaga naiste rituaalide teemal "Maarjahein ja imevesi" Herbaticumi ravimtaimepeol.

3.–7. juulini toimus USA-s Bostonis Rahvusvahelise Huumoriuuringute Seltsi (*The International Society for Humor Studies*) konverents. Anastasiya Fiadotava pidas koos

Liisi Lainestega ettekande “Polarised but similar: Russian and Belarusian pro- and anti-democratic humour in the public sphere” ja koos Władysław Chłopickiga (Jagiełło Ülikool, Krakow) ettekande “Establishing in- and out-group boundaries in humour in the public sphere”. Lisaks osales ta ümarlaul, kus arutleti peatselt ilmuva väljaande “Handbook of Humor Research” teemadel.

22. juulil toimunud Äksi (eel)arvamusfestivalil kõneles Reet Hiimäe: “Toidu juurtest juurikate ja julgeolekuni”.

Soome-ugri kirjanduskohvik (SUKK)

20. aprillil käivitus Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi hõimurahvaste programmi toel Eesti Kirjandusmuuseumi üritustesari “Soome-ugri kirjanduskohvik ehk SUKK”. Kirjanduskohviku idee on selles, et teisi keeli avastatakse erinevate meelte abil; sama kirjandusteos kõlab eri keeltes ja nii saavad osalejad “maitsta” võõrast keelt seda kõneldes, sest iga keel ilmutab end täies kordumatuses ja unikaalsuses. Iga kohvikuõhtu pühendatakse ühele soome-ugri kirjandusteosele ja selle tõlgetele teistesse keeltesse.

Kirjanduskohvik (eestvedajad Sergei Troitskiy ja Nikolay Kuznetsov) kaasab eksperte, kes räägivad teose tekkimisloost ja selle tõlkimise iseärasustest, teksti mõistmise raskustest ja tõlgendamisest. Samuti kutsutakse osalema professionaalseid tõlkijaid, kes saavad esitada teose oma tõlkeversioone ja rääkida tõlkimise köögipoolest.

20. aprillil räägiti komi kirjakeele rajajast ja esimesest poeedist Ivan Kuratovist (1839–1875), kelle poeesiat on tõlgitud paljudesse keeltesse, näiteks eesti keeles on ilmunud 2005 tema luulekogu “Poleks kurbust, poleks rõõmu”, samuti leidub luuletusi 1996. aastal valminud valimikus “Enne koitu: soome-ugri luuleklassikat”. Õhtu külaline oli Arvo Valton. Vestlust modereerisid muuseumi teadurid Sergei Troitskiy ja Nikolay Kuznetsov.

15. mail oli Soome-ugri Kirjanduskohvikus tähelepanu keskmes udmurdi luuletaja Ašaltši Oki luuletus “Maantee ääres”. Vestlust modereerisid fennougrist Eva Toulouze ja muuseumi teadur Nikolai Anisimov.

12. juunil oli kõne all Sándor Petőfi luuletus “Nemzeti dal” (“Rahvuslaul”). Esinema olid kutsutud Tõnu Seilenthal ja Kristina Toth. Vestlust modereerisid Sergei Troitskiy ja Nikolay Kuznetsov.

Osakonna seminarid

Seminare toetab Eesti Kirjandusmuuseumi teadusprojekt EKM 8-2/20/3, nende toimumise tagab Mare Kalda.

3. aprillil olid *online*-seminaril tähelepanu all inimeste kodused fotoarhiivid praeguseks valdavalt anekteeeritud Luhanski oblasti aladel. Fotograaf ja visuaalantropoloog Vadim Lurie tutvustas oma 2018. ja 2019. aasta ekspeditsioonide tulemusi. Toona uuriti koostöös ukraina kunstiresidentuuriga “Плюс/Минус” koduseid fotoarhiive.

10. aprillil esines ingliskeelse ettekandega Inna Lisnjak, teemaks “Ukraina rahvapillid ja pillimängupraktikad: kobza ja banduura / National musical instruments of the Ukrainian people and performance practice: kobza and banduura”. Vaatluse all oli duuma-žanr (думы) – 15.–18. sajandist pärinevad eepilised suulise pärimuse teosed, mida ukraina kasakad kandsid ette kobza või banduura saatel.

17. aprillil esines Julia Schpinitzkaya ingliskeelse ettekandega “Saami helirituaalid ja pühapaikade akustika” (“Yoking with the Spirits: Sami Sound Rituals and Acoustics of Sacred Sites”).

18. aprillil esinesid digihumanitaaria seminaril teadlased Coppelie Cocq ja Stefan Gelfgren Umea ülikoolist, kes rääkisid digihumanitaaria teemadel ning vahetasid mõtteid oma kolleegidega Eesti Kirjandusmuuseumist digihumanitaaria uutest väljakutsetest nii Rootsis kui ka laiemalt Põhjamaade näitel ning arutleti, millised on selle valdkonna uued väljakutsed seoses Euroopa ja rahvusvaheliste teadusuuringutega.

8. mail sai kuulata Siim Sorokini ettekannet “Kahtluste taktis: umbusu ja avatud süžeede plottimine parvlaev Estonia huku näitel”. Ettekanne keskendus “rahvalikule kriminalistikale (*folk forensics*): *kontra-plottimisele*, mis umbusust ja kahtlustest motiveerituna, ent neid ühtlasi (taas)loovana; nende taktis ja alalises ringkäigus liikuvana ja peavoolu narratiividele vastanduvana võimaldab pakkuda värskemat teoreetilist vaatenurka rahvalikule “vandenõuteoretiseerimise” praktikale, kantuna sealjuures parvlaeva Estonia huku senikestvast digidiskursusest.

15. mail esines kirjanduslinna Tartu sellekevadine resident, ukraina luuletaja, prosaist ja ajakirjanik Olena Huseinova ettekandega “10 aastat Tartus: Hrytsko Hryhorenko” (“10 years in Tartu: Who is Hrytsko Hryhorenko?”).

Lesja Ukrainka mõju üle mõeldes jõudis Olena Hrytsko Hryhorenko (kodanikunimega Shura Sudovshchykova) kui kirjaniku juurde ning küsis: mida tegi Hrytsko

Hryhorenko Tartus, miks ilmus tema esimene proosateos just siin? Ja miks on nüüdisajal tähtis jutustada nende kultuuritegelaste elulugusid, kes millegipärast olid varju jäänud 20. sajandil?

21. juunil pidas poola slavist ja humanitaariadoktorant Krzysztof Małek Sileesia Ülikoolist Katowices ettekande looma-teoloogiast (*zootheology*). Tema uurimisprojekt “Õigeusklik looma-teoloogia Tatyana Goricheva esseedes” sünteesib kirjandusteaduse, teoloogia ja filosoofia meetodeid ning käsitleb inimese ja looma seoseid kristliku lunastuse kontekstis.

17. juulil oli võimalus kuulata bulgaaria pärandiuurijate Lina Gergova ja Yana Gergova ingliskeelset loengut “Vee alla jäänud pärand. Migratsioon, mälu ja kultuuriline representatsioon” (“Submerged heritage. Migrations, memories and cultural representations”).

“Kultuurid sõjas”

Seminare toetas Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus TK 145), seminare korraldab Sergei Troitskiy.

24. aprillil pidas *online*-seminaride sarja “Kultuurid sõjas” 7. kohtumisel “Militaarne tsensuur ja enesetsensuur Venemaal, Ukrainas, Euroopas ja Ameerikas sõja aksioloogia taustal” ingliskeelse ettekande “Vene sõjavastasest aktivismist, tsiviilühiskonnast ja (enese)tsensuurist Ukraina sõja ajal” (“Russian Anti-War Activism, Civil Society and (Self-)Censorship in Times of Russia’s War in Ukraine” Natalia Kovyliava Johan Skytte poliitikauuringute instituudist (https://www.folklore.ee/ri/fo/konve/2022/cultures/seminar_7.pdf).

22. mail pidasid Guillem Castañar, Anastasiya Fiadotava ja Liisi Laineste sarja 8. kohtumisel “Huumor sõjas” (“Humor in the conditions of the war”) ühise ettekande “Meemide mõjujõud” (“The Power of memes”).

19. juunil oli 9. sõjaseminari teemaks “Sõja ja konkreetsete sündmuste kunstiline mõtestamine”. Esinesid Michael Cole Tartu Ülikoolist (“Vaikus enne tormi. Ukraina kultuuriline vastupanu Venemaale enne 2014. aastat” (“The calm before the storm: Cultural resistance to Russia in Ukraine before February”)) ja Svetlana Maslinskaya Grenoble’i Alpi Ülikoolist (“Ajarännak sõjateemalises lastekirjanduses. Meenutamisppragmaatika evolutsioon” (“Chrono-journey in Children’s Literature about War: the Evolution of Commemorative Pragmatics”)).

10. juulil toimus 10. *online*-sõjaseminar “Sõjafilosoofia ja sõda filosoofias. Filosoofiline vastukaja sõjale”. Sõja filosoofilisele mõtestamisele keskendusid kaks kõnelejat. Aleksey Kamenskikh Breemeni Ülikoolist esines ettekandega “Valgustusajastu patriarhist sõjakulliks. Voltaire, Katariina II ja antiigi fantaasiad” (“How to turn the Patriarch of the Enlightenment into a war hawk? Voltaire, Catherine II and the antiquising imagination”) ja Mihhail Nemtsev Sõltumatust Filosoofia Instituudist arutles teemal “Sõjafilosoofia ja sõda filosoofias. Filosoofiline vastukaja sõjale” (“Philosophy of War and War in Philosophy. Philosophical reaction to the war”).

Asta Niinemets

Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas

20. aprillil pidas Umeå Ülikooli ajaloo-, filosoofia- ja religiooniuuringute osakonna kaasprofessor Stefan Gelfgren avaliku loengu “Resistance, adaptation and embracement: how and why three different Christian movements use digital media” (“Vastupanu, kohanemine ja omaksvõtmine: kuidas ja miks kolm erinevat kristlikku liikumist kasutavad digitaalset meediat”).

21. aprillil pidas Umeå Ülikooli saami uuringute ja digitaalsete humanitaarteaduste professor Coppelia Cocq avatud loengu “Digitaalse uurimistöö eetika” (“Ethics in Digital Research”).

26.–28. aprillini pidas Ungari külalisõppejõud Simon Szilvás loenguid aines “Security Perspectives of the Changing Arctic Environment”, keskendudes Hiina ja USA võimevõitlusele Arktikas ja Euroopa riikide Arktika huvidele.

11. ja 12. mail toimus Tartu Ülikoolis noorte kultuuriuurijate konverents “Noorte hääled”. Korraldajad: Mihkel Braun, Miikael Jekimov, Liisi Jääts, Kristel Kivari, Helen Kästik, Mathilda Matjus, Saara Mildeberg, Natali Ponetajev, Ülo Valk.

Esinesid Tartu Ülikooli, Tallinna Ülikooli ja Eesti Muusikaakadeemia üliõpilased, lisaks pidasid ettekandeid mitmed gümnaasiumiõpilased. Konverentsi plenaarettekande pidas Diarmuid Ó Giolláin teemal “European Folklore Studies and the World Outside Europe”.

6.–12. juunini Brnos Masaryki ülikoolis korraldatud Rahvusvahelise Etnoloogia ja Folklooriühingu (*Société Internationale d’Ethnologie et de Folklore*) 16. kongressil esinesid hiljaaegu Eesti folkloristika aastapreemiaga pärjatud Anastasiya Astapova ja Maili Pilt

ühisettekandega vandenõuteooriate paljastamisele sotsiaalmeediagrupis. Liina Saarlo rääkis digitaalarhiivi üksikkasutajatest ja kogukondadest. Ülo Valk käsitles lugusid raskesti seletatavatest kokkupuudetest, Alexander Panchenko vaatles apokalüptilist ontoloogiat vene õigeusu näitel postsovetlikes oludes ning Art Leete ja Valeri Sharapov pidasid ühisettekande komi animismist.

Juunis ilmus Avatud Eesti Raamatu sarjas Madis Arukase vene keelest tõlgitud folkloristika ning strukturalistliku tekstiuurimise klassikasse kuuluv Vladimir Proppi “Imemuinasjutu morfoloogia” (kirjastus Ilmamaa). Teosele on järelsõna kirjutanud Ülo Valk.

15. juunil pidas Merili Metsvahi Tallinnas Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse aia-seminaril “Enam kui inim. Kirjandus ja kunst mitmeliigilises maailmas” ettekande “Liivimaa vaimulike arusaamad veekogude elususest 17. sajandi esimesel poolel” ja Risto Järv ettekande “Naabrist parem. Meie muinasjutusiil”.

15.–17. juunini toimus Tallinna Ülikoolis 13. Lotmani päevade konverents “Hirm kultuuris ja hirmukultuur”. Margaret Lyngdoh pidas ettekande “Sorcery and the Folkloristics of Fear: The Karbi Indigenous Context” ja prof. Ülo Valk ettekande “Encountering the Supernatural in a Secular Society: Alarming Cracks in Reason”.

Kaitstud bakalaureusetööd

Laura Prii kaitses 1. juunil bakalaureusetööd “Neiust naiseks: identiteedi leidmine eluloolistes intervjuudes”. Juhendaja kaasprofessor Merili Metsvahi, oponent kaasprofessor Tiiu Jaago.

Kaitstud magistritööd

Kristiina Siig kaitses 1. juunil magistritööd “Kristjan Toropi töö (pärimus)tantsu uurijana – mõjurid ja väljundid”. Juhendaja professor Kristin Kuutma, oponent külalislektor (eesti ja üldkeeleteaduse instituut) Juha-Matti Aronen.

Haozhen Li kaitses 1. juunil (EFRA õppekavalt) magistritööd “Xian Belief from Animal Worship towards Urban Shamanism: The Transformation of a Folk Belief in Contemporary Northeast China” (“Loomade austamisest linnašamanismi: Xian-uskumuste muutumine tänapäeva Kirde-Hiinas). Juhendaja professor Ülo Valk, oponent teadur Alevtina Solovyeva.

Tomás Londoño Mora kaitses 2. juunil õppekavas “Folkloristika ja pärandirakendused” magistritööd “Kolumbia toidupärandi kaitse poliitika ja praktikad: uurimus Llanero traditsioonide, Ajiaco Santafereno, and Cuy kohta”. Juhendaja Ester Bardone, oponent Anu Kannike (Eesti Rahva Muuseum).

Polina Holitsyna kaitses 2. juunil õppekavas “Folkloristika ja pärandirakendused” magistritööd “Eesti pagan-metal subkultuur: kogukond ja autentsus”. Juhendaja Madis Arukask, kaasjuhendaja Elo-Hanna Seljamaa; oponent Brigitta Davidjants (Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia).

Lodewyk Marthinus Barkhuizen kaitses 2. juunil õppekavas “Folkloristika ja pärandirakendused” magistritööd “Karnevali ümbermõtestamine: allegooriliste autode ehitamine ja lagunemine Cabo Verde *Carnaval Soncent*’il”. Juhendaja Elo-Hanna Seljamaa, oponent Tiina Sepp.

Susanna Homuha kaitses 1. juunil etnoloogia erialal magistritööd “Illegal Hidden Cameras in South Korea: The Impact of Molka on Young University Educated Women and Gender Relations”. Juhendaja etnoloogia teadur Terje Toomistu ja retsensent orientalistikakeskuse teadur Mari Valdur.

Liilia Laaneman-Nekoliak

NEWS IN BRIEF

Accessions of the Estonian Folklore Archives in 2022

Risto Järv, Kadri Tamm, Taive Särg and Astrid Tuisk give an overview of the collection work of the department in 2022 and the laureates of the President's Folklore Award for the contributions of 2022. The awards were given to Pille Kippar, Anne Kurepalu, Henno Sepp and Heinz Valk.

Series of online seminars "Cultures in War Regime"

Overview of the topics discussed at seminars on war by Sergei Troitskiy.

Most of the seminar videos are available at <https://www.folklore.ee/ri/fo/konve/2022/cultures/index.html>.

Calendar

A brief summary of the events of Estonian folklorists from April to July 2023.

Kaastööst

Mäetaguste toimetus avaldab akadeemilisi kirjutisi rahvaluulest, rahvausundist, kultuuriantropoloogiast ja nendega seonduvatest valdkondadest. Ootame

- *teadusartikleid* (10–30 lk) – originaalartikleid pikema ja argumenteeritud probleemipüstitusega;
- *rakenduslikke artikleid* (5–15 lk) – lühemaid kirjutisi, mis käsitlevad üksikjuhtumeid, aktuaalseid teemasid, tutvustavad uurimisprojekte jne;
- *ekspertide kommentaare* artiklite juurde;
- *osalusvaatlusi, kommenteeritud (taas)trükke ja kommenteeritud tõlkeid*;
- *raamatu-, filmi-, helikandja- jm tutvustusi* (1–5 lk) – olulisimate erialaste väljaannete kommenteeritud ülevaateid ja/või analüüse;
- *lühivuudiseid* (1–2 lk) – lühiülevaateid konverentsidest, kaitstud teaduskraadidest jne;
- *lugejakirju* (1–4 lk) – lugejate kommentaare väljaannetele ja artiklitele. Autoritelt oodatakse ka lugejakirjadele reageerimist.

Ajakiri on eelretsenseeritav ja rahvusvaheliselt refereeritav. Käsikiri tunnistatakse vastuvõetavaks kahe positiivse anonüümse retsensiooni korral. Toimetajad teatavad artikli vastuvõtmisest või tagastamisest ja soovitatavatest muudatustest. Muudatused peab tegema autor.

- Artikli, mis on kirjutatud mõnes üldkasutatavatest tekstitöötlusprogrammidest, võib toimetusele saata e-kirjaga. Lisada tuleb väljatrükk, mis abistab kujundamisel ja diakriitiliste märkide tuvastamisel, autori telefon ja e-posti aadress (või postiaadress).
- Kõigile kirjutistele tuleb lisada sõltuvalt kirjutise pikkusest 500–2500 tähemärgi pikkune, soovitavalt ingliskeelne resümee.
- Teadus- ja rakendusartiklitele tuleb lisada kuni 700 tähemärgi pikkune lühikokkuvõte (teesid) ja 2–7 märksõna tähestikulises järjekorras.
- Märkused ja kommentaarid lisada allviidetena.
- Kirjandusele viidake tekstis järgmiselt: (Wright 1995: 3–5) ehk sulud algavad – autor – aastaarv – koolon – tühik – lehekülje või -külgede numbrid – sulud lõpevad.

- Kirjanduse nimestikus esitage otseselt tsiteeritud ja viidatud teosed.
- Kirjanduse nimestik tuleb vormistada järgmiste näidete eeskujul, veebilehekülje viitele lisada viimase kontrollimise kuupäev:

Boll, Franz 1919. *Stern Glaube und Sterne Deutung: Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*. Leipzig & Berlin: Teubner.

Carlson, Shawn 1985. A double-blind test of astrology. *Nature* 318, lk 419–425.

EE 1934. *Eesti entsüklopeedia IV: Jaapan-käolina*. Tartu: Loodus.

Prüller, Paul 1968. Eesti rahvaastronoomia. *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist I*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 11–62.

Eesti Kiikingi Liit (<http://www.kiiking.ee> – 6. juuli 2003).

- Kui tahate illustreerida oma kirjutise võrguversiooni heli- või videonäidetega, soovitame kasutada helifaile laiendiga .mp3. Videonäideteks sobivad tugevalt tihendatud .mpg-failid.
- Illustreerivad fotod esitada .tif- või .jpg-formaadis, optimaalne resolutsioon 300 dpi (kui foto pikem külg on 10–12 cm). Vektorgraafika puhul eelistame .eps-formaati, bitmap-graafika puhul .tif-formaati. Jooniste optimaalne resolutsioon on 600–1200 dpi.
- Lisatud illustreeriva materjali kasutusõiguste (*copyright*) eest vastutab autor.

Täpsemad vormistusjuhised ja kaastööle esitatavad nõuded leiab internetist ajakirja Mäetagused koduleheküljelt (www.folklore.ee/tagused).

Toimetus

Eesti vabatahtlike kollektiivne rindekiri Karjalast, august 1943 (EKM EKLA, f 352, m 20:4, l 45). Jätkusõja kirjavahetusest loe lähemalt alates lk 73.

ega ole vabad.
Kui Laaban juhtub seal kandis
olema, siis palun võtta üles ja
edas arandada kirjavahetust
motet minuga. Minu address on

Kenttäpostia
stm. O. Nikiver
1270/7
Finland

Sorvin kõigest hingest kuuldä,
mismoodi tee da da on kulgenud.

Kuit pari !!!

☺ lts.

tehtaan ASD A-D ja
paastan ta perse!!
Eelkõige apa muidugi
sõovin teile rabele
kõige paremat. #

kas varsti astud eden?
Joonas

Tsensoritemplitega välipostitümbrik Soome Jätkusöja ajast (EKM EKLA, EK 65, 1 147). loeme alates lk 95.

✿ Kirjažanrist Euroopa kultuuriloos ning kirjavahetuste avaldamisest ja uurimisest Eestis (5) ✿ “Ma palun saatke mulle üks erakiri...” Intersubjektiivsus Jaan Saalvergi kirjades Jakob Hurdale (31) ✿ “Mis on möödas ega see ei kordu...” Kurt Eiskopi kirjad Edith Eiskopile (53) ✿ Eesti mobilisatsioonipõgenike kirjasuhtlusest Soome Jätkusöja ajal (73) ✿ Luulesõrestik üle ookeani (97) ✿ Kirjanik Valev Uibopuu perekondlik kirjavahetus eksilis (123) ✿ Diasporaa etnokultuuriline portree Kesk-Venemaal (139) ✿